

OŚRODEK STUDIÓW WSCHODNICH

Centre for Eastern Studies

Prace OSW / CES Studies

P R A C E
Islam na obszarze postradzieckim

OSW
CES
STUDIES

number

7

Warszawa styczeń 2003

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich

Redaktor serii

Anna Łabuszewska

Opracowanie graficzne

Dorota Nowacka

Wydawca

Ośrodek Studiów Wschodnich

ul. Koszykowa 6 a

Warszawa

tel. + 48 /22/ 525 80 00

fax: +48 /22/ 629 87 99

Seria „Prace OSW” zawiera materiały analityczne
przygotowane w Ośrodku Studiów Wschodnich

Materiały analityczne OSW można przeczytać
na stronie www.osw.waw.pl

Tam również znaleźć można więcej informacji
o Ośrodku Studiów Wschodnich

ISSN 1642-4484

Spis treści

Wstęp Krzysztof Strachota / **5**

Islam w Azji Centralnej / 7

Wprowadzenie Krzysztof Strachota / **7**

Islam w Kazachstanie Wojciech Bartuzi / **11**

Islam w Kirgistanie Mariusz Marszewski / **16**

Islam w Tadżykistanie Krzysztof Strachota / **21**

Islam w Turkmenistanie Andrzej Meller / **26**

Islam w Uzbekistanie Grzegorz Zasada / **30**

Islam na Kaukazie / 37

Wprowadzenie Wojciech Górecki / **37**

Islam na Kaukazie Północno-Zachodnim Wojciech Górecki / **42**

Islam w Czeczenii Piotr Grochmański / **48**

Islam w Inguszetii Wojciech Górecki / **53**

Islam w Dagestanie Marceli Zygała / **56**

Islam w Azerbejdżanie Jerzy Rohoziński / **61**

Islam w europejskiej części WNP / 68

Wprowadzenie Krzysztof Strachota / **68**

Islam w Moskwie Bartosz Cichocki / **70**

Islam w Tatarstanie Mariusz Marszewski / **76**

Islam na Krymie Mariusz Marszewski / **81**

Słownik pojęć podstawowych Grzegorz Zasada / **87**

Wstęp

Rozpad ZSRR 1991 r. zapoczątkował na obszarze byłego Imperium procesy transformacji politycznej, gospodarczej i społecznej. Procesy te są również udziałem około 70 milionów muzułmanów zamieszkujących ten obszar. Znaczna część z nich żyje na pograniczu geograficznym i kulturowym wielkiej światowej cywilizacji islamu, dla której w ostatnich dekadach XX wieku islam stał się ideową podstawą burzliwych i częstokroć niebezpiecznych procesów politycznych, społecznych i kulturowych mających ogromne znaczenie międzynarodowe – zwłaszcza na Bliskim i Środkowym Wschodzie, choć po 11 września 2001 r. również daleko poza obszarem, na którym dominują muzułmanie.

Obszar postradziecki przeżywa burzliwy proces odrodzenia islamskiego zbiegającego się z procesem transformacji. W tym miejscu rodzą się pytania o charakter przemian zachodzących w islamie i społecznościach muzułmańskich na obszarze postradzieckim oraz perspektyw, jakie przemiany te stwarzają dla poszczególnych obszarów b. ZSRR, w tym dla ich stabilności, zwłaszcza w odniesieniu do regionów Azji Centralnej i Kaukazu.

Prezentowany poniżej Raport jest pierwszym etapem realizowanego w OSW projektu badawczego mającego odpowiedzieć na te pytania. Głównym celem Raportu jest opis islamu w poszczególnych podmiotach Wspólnoty Niepodległych Państw i Federacji Rosyjskiej na tle sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej, która zdaniem autorów pozostaje w ścisłym związku z przemianami w islamie. Raport zawiera podstawowe informacje na temat historii, struktur organizacyjnych – formalnych i nieformalnych, zaplecza materialnego, wreszcie wstępną ocenę wpływu islamu na życie polityczne, społeczne i kulturalne na danym obszarze wraz z prognozami na przyszłość.

Podstawą opracowania Raportu są badania terenowe (Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan, Azerbejdżan), literatura przedmiotu i prasa, zwłaszcza z obszaru WNP, doniesienia agencyjne. Taki dobór źródeł nie pozwala jednak na pełny i równomierny opis tematu. Różny jest stopień ich

szczegółowości i wiarygodności w odniesieniu do poszczególnych zagadnień – dotyczy to szczególnie danych statystycznych, częstokroć manipulowanych przez władze lub nieaktualnych. Należy również pamiętać, że islam jest trudnym wyzwaniem dla elit politycznych na całym niemal opisywanym obszarze, co prowadzi do jego wybiórczego i tendencyjnego opisu w literaturze i mediach zależnie od intencji mającego demonizować lub bagatelizować problem. Autorzy Raportu są świadomi tych ograniczeń i traktują Raport jako pierwszy, niezbędny krok w refleksji o islamie na obszarze postradzieckim.

Krzysztof Strachota

Mapa 1. Islam na obszarze postradzieckim – regiony opisane w Raporcie

Islam na obszarze postradzieckim

6

oprac. W. Bartuzi, J. Konieczna

Regiony opisane w Raporcie:

- Europejska część WNP:
Moskwa, Krym, Tatarstan
- Kaukaz
- Azja Centralna
- inne skupiska muzułmanów
- granice państw
- stolice państw b. ZSRR
- ① Estonia
- ② Łotwa
- ③ Litwa
- ④ Mołdawia
- ⑤ Gruzja
- ⑥ Armenia
- ⑦ Azerbejdżan

Islam w Azji Centralnej

Wojciech Bartuzi, Mariusz

Marszewski, Andrzej Meller,

Krzysztof Strachota,

Grzegorz Zasada

Wprowadzenie

Region

Azja Centralna obejmuje pięć państw: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan. Powstały one w wyniku rozpadu ZSRR w 1991 r. Region jest ogromnie zróżnicowany geograficznie (pustynie, stepy, góry), etnicznie (ludy tureckie i indoeuropejskie – irańskie i słowiańskie), kulturowo (tradycje starożytnych cywilizacji obok tradycji koczowniczych; islam obok spuścizny po komunizmie i tradycji plemiennych). Obecny kształt polityczny regionu (granice, instytucje państwowe, struktura społeczna i gospodarcza oraz elity polityczne) ma rodowód sowiecki, nie jest zakorzeniony w tradycji regionu sprzed rewolucji bolszewickiej. W czasie ostatniej dekady mamy do czynienia z budową nowych państwowości na bazie spuścizny sowieckiej.

Rozpadowi ZSRR i powstawaniu nowych państw w Azji Centralnej towarzyszyło załamanie ideologiczne (krach komunizmu i Imperium), społeczne (m.in. przetasowanie struktury społecznej, zmiana perspektyw awansu społecznego, eksplozja demograficzna) i gospodarcze (spadek poziomu życia, obniżenie produkcji, załamanie istniejących instytucji, np. kolchozów, niszczenie infrastruktury) oraz wynikające stąd konflikty o charakterze etnicznym (zwl. w Kotlinie Fergańskiej) i politycznym (najsilniej w Tadżykistanie – wojna domowa w latach 1992–1997; bezparto-nowa walka z opozycją we wszystkich krajach i in.). Żaden z tych problemów nie został rozwiązany – proces transformacji społecznej i gospodarczej przebiega opieszale i bez spektakularnych sukcesów (najlepsza pod tym względem sytuacja panuje w Kazachstanie).

We wszystkich krajach regionu wykształciły się silne, scentralizowane aparaty państwa oparte na pozycji prezydentów, którzy rządzą nieprzerwanie od ogłoszenia niepodległości. Niemal wszyscy (poza prezydentem Tadżykistanu) piastowali wysokie stanowiska w KC KPZR przed 1991 r.; obecni prezydenci Kazachstanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu rządzą swoimi republikami w charakterze pierwszych sekretarzy w cza-

sach ZSRR. Władza prezydentów ma charakter autorytarny (w Turkmenistanie wręcz totalitarny); generalnie nie dopuszcza istnienia poważnej opozycji i obszarów życia publicznego niepodporządkowanych władzom (wyjątkiem jest Tadżykistan). Po zdławieniu opozycji nacjonalistycznej i demokratycznej w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych ośrodki opozycji tworzą się albo w obozie władzy (Kazachstan i Turkmenistan), albo w oparciu o zmarginalizowane elity regionalne coraz wyraźniej odwołujące się do haseł islamskich (Tadżykistan, Uzbekistan, Kirgistan – tu bez charakteru islamskiego).

Nowe państwa Azji Centralnej stały się podmiotem polityki międzynarodowej. Jednym z najważniejszych części składowych polityki tych państw jest rywalizacja regionalna o pozycję lidera postradzieckiej Azji Centralnej. Przede wszystkim jednak region jest polem „Wielkiej Gry” toczonej przez Rosję, USA, Chiny, w mniejszym stopniu inne państwa (m.in. Pakistan, Iran, Turcję) o strategiczne wpływy w regionie (a co za tym idzie – jego cywilizacyjną przyszłość), w tym przede wszystkim kontrolę nad eksploatacją i transportem kaspjskich bogactw naturalnych (głównie ropy naftowej i gazu). Rywalizacja mocarstw rozgrywających słabości państw regionu negatywnie wpływała na ich stabilność, z drugiej jednak strony w przyszłości może stworzyć szanse na ich rozwój, zwłaszcza po przełomie, jakim był dla wszystkich państw centralnoazjatyckich 11 września 2001 r.

Rozpad ZSRR zbiegł się w czasie z rewolucyjnymi przemianami zachodzącymi w świecie islamu. Obecność islamu w Azji Centralnej, nowe możliwości polityczne, wreszcie sytuacja na granicach regionu (wojna domowa w Afganistanie; fundamentalistyczne państwo Talibów) stawiają region w polu zainteresowania potężnych środowisk fundamentalistycznych (głównie z Arabii Saudyjskiej i Pakistanu, często działających *via* Afganistan). Fundamentalizm islamski zagraża Azji Centralnej, jest również ważnym elementem „Wielkiej Gry” (po pierwsze jako instrument nacisku na reżimy centralnoazjatyckie; po drugie – walka z nim traktowana jest jako żywotny interes uczestników „Wielkiej Gry”, do którego realizacji wpływy polityczne i wojskowe w Azji są elementem niezbędnym: najbardziej spekta-

kularnym tego przejawem jest zaangażowanie USA w regionie po zamachach 11 września i ogłoszeniu wojny ze światowym terroryzmem).

Islam

Islam, podobnie jak cały region, jest ogromnie zróżnicowany. Wynika to z:

a. uwarunkowań historycznych – oazy południowej części regionu są zislamizowane od ok. VIII w., przez stulecia były również jednym z najważniejszych centrów świata islamu. Północ regionu islamizowano w XIX w., co znacznie obniża siłę islamu kazaskiego, kirgiskiego czy turkmeńskiego.

b. uwarunkowań kulturowych – najsilniejszą pozycję islam zdobył wśród osiadłych Tadżyków i Uzbeków. Kazachowie, Kirgizi i Turkmeni – narody o silnych tradycjach koczowniczych – w dużo większym stopniu związani są z tradycjami plemiennymi i przedislamskimi.

W efekcie można mówić o wyraźnie rysującym się podziale na Południe (Uzbekistan i przygraniczne obszary zamieszkałe przez mniejszość uzbecką oraz Tadżykistan), gdzie islam jest istotnym elementem kultury, życia społecznego i politycznego oraz na Północ (Kazachstan, Kirgistan i położony na południowym zachodzie regionu Turkmenistan), gdzie islam odgrywa dużo mniejszą rolę.

W Azji Centralnej islam występuje w czterech zasadniczych wymiarach:

a. jako element tożsamości indywidualnej i grupowej. Taki islam traktowany jest dość powszechnie jako element tradycji kształtujący życie (relacje i zachowania) jednostki na poziomie rodziny i społeczności lokalnej. Świadomość bycia muzułmaninem nie wiąże się z rygorystycznym przestrzeganiem szariatu i zazwyczaj znajduje wyraz w wyrastających z tradycji sufickich formach religijności ludowej, nie podbudowanej rzetelną wiedzą teologiczną. Islam w tym wymiarze jest silnym czynnikiem konserwującym tradycyjne wzorce i struktury społeczne.

b. jako czynnik narodo- i państwowotwórczy. Islam jako jeden z elementów budowy tożsamości narodowej i państwowej oraz płaszczyzna współpracy z krajami muzułmańskimi wykorzystywany był przez władze wszystkich państw regionu. Obecnie akcentowanie islamu w retoryce poli-

tycznej ma raczej charakter hamowania rozwoju fundamentalizmu islamskiego. W całym regionie władze sprawują kontrolę nad oficjalnymi strukturami muzułmańskimi, meczetami, szkolnictwem religijnym itp.

c. jako baza ideologiczna i logistyczna do walki o zmianę porządku politycznego, społecznego i kulturowego w duchu fundamentalizmu islamskiego. Fundamentalizm islamski najsilniej rozwinął się w Tadżykistanie i Uzbekistanie. Islam w tych krajach stanowił zaplecze ideologiczne (wezwanie do czystego islamu, obalenie rządów i stworzenie sprawiedliwego państwa kierującego się zasadami islamu) i logistyczne (wsparcie zbrojne, finansowe i szkoleniowe ze świata islamskiego *via* Afganistan i Tadżykistan) do walki politycznej. Najpełniejszego wyrazu fundamentalizm nabrał w czasie wojny domowej w Tadżykistanie (1992–1997), a później w działalności Islamskiego Ruchu Uzbekistanu (IRU) organizującego zbrojne rajdy na Kirgistan i Uzbekistan (1999, 2000 – tzw. kryzysy batkeńskie) z zamiarem wywołania powstania w Kotlinie Fergańskiej i w działalności panislamskiej, partii Hizb ut-Tahrir (HT). Zarówno wojna w Tadżykistanie, jak i działalność IRU pokazują, że islam jest tu wyłącznie zasłoną dla ambicji politycznych i finansowych poszczególnych komendantów (skądinąd powiązanych zazwyczaj z międzynarodowymi strukturami terrorystycznymi i mafijnymi). Fenomen HT wskazuje natomiast na społeczne i gospodarcze korzenie fundamentalizmu – kryzys demograficzny, rozpad struktur społecznych, kryzys wartości i brak perspektyw. Rozwój idei został wyraźnie przyhamowany wraz z likwidacją reżimu Talibów, szeroką akcją propagandową i policyjną w regionie oraz obecnością wojsk koalicji antyterrorystycznej w Azji Centralnej. Działania te nie likwidują jednak korzeni problemu, stąd zapewne będzie on powracał.

d. jako baza przebudowy społecznej, gospodarczej i kulturowej regionu w duchu zbliżonym do wartości zachodnich (budowy społeczeństwa otwartego, gospodarki rynkowej i modernizacji). Specyficznym – i marginalnym w skali regionu – przejawem tej wersji islamu jest działalność Sieci Rozwoju Agi Chana (Agha Khan Development Network – AKDN) w Tadżykistanie i innych krajach regionu.

Aktywny wpływ islamu na rzeczywistość regionu wzrasta wraz z:

a. zaostrzeniem sytuacji politycznej w poszczególnych krajach i ograniczaniem roli opozycji. Zdławienie opozycji demokratycznej i nacjonalistycznej powoduje, że islam ze swoimi strukturami i zakorzenieniem w społeczeństwie jest atrakcyjną alternatywą dla ugrupowań politycznych i społecznych odrzucających politykę władz. Spowolnienie procesu islamizacji i radykalizacji opozycji w regionie nastąpiło po 11 września 2001 r.

b. zaostrzeniem kryzysu gospodarczego i społecznego (zwłaszcza spadkiem poziomu życia, wzrostem bezrobocia, eksplozją demograficzną; kryzysem systemu edukacji i in.), w efekcie którego poszerza się grupa niezadowolonych i pozbawionych perspektyw, zazwyczaj młodych ludzi, dla których odnowa pod hasłami islamu daje nadzieję na poprawę sytuacji.

c. pustki ideologicznej poszerzającej się po załamaniu komunizmu i Imperium. Wobec niewydolności państwa, wypalania się propagandy szermującej hasłami odbudowy dawnej świetności (w przypadku Uzbekistanu odwoływania się do XV-wiecznego imperium Timura), zdyskredytowania haseł demokracji i gospodarki rynkowej, których dobrodziejstw – mimo deklaracji – społeczeństwa Azji Centralnej nie doświadczyły, wzrasta popularność własnej drogi opartej na uniwersalistycznej nauce islamu, skądinąd głoszącej równość, sprawiedliwość społeczną itp.

d. inspiracji płynących ze świata islamu. Czerpią one z lawinowego wzrostu popularności idei fundamentalistycznych na Bliskim i Środkowym Wschodzie oraz w Azji Południowej; oparcie mają w świetnie zorganizowanych i posiadających doskonałe zaplecze finansowe i logistyczne środowisk związanych z Arabią Saudyjską i Pakistanem, korzystających z ogarniętego wojną domową Afganistanu, traktowanego jako schronienie i obóz treningowy w walce o panowanie islamu. Hasła, ludzie, broń i kontakty przenikające ze świata islamu wpłynęły na polityzację islamu w Azji Centralnej.

O sile i znaczeniu islamu w regionie decyduje jednak nie tyle jego radykalne, aktywne i potencjalnie destabilizujące oblicze, ile przede wszystkim rola, jaką odgrywa w życiu społecznym (zwłaszcza na poziomie rodziny i społeczności lokalnych) i w kulturze dnia codziennego wpły-

wając na postawy i zachowania jednostek i małych społeczności. W ten sposób islam – paradoksalnie – działa konserwująco i stabilizująco na region.

Obserwowany lokalnie w Azji Centralnej wzrost wpływu islamu na życie polityczne, społeczne i kulturowe wyrażał się w kilku charakterystycznych formach. Należy przypuszczać, że dalszy wzrost znaczenia islamu byłby nawiązaniem lub rozwinięciem jednego z tych przypadków.

a. dezintegracja i chaos. Przykład terenów kontrolowanych przez islamską opozycję w Tadżykistanie (w czasie wojny domowej i po niej), metody działania IRU oraz bliskie analogie z Afganistanem i Czeczenią wskazują, że zbrojne przejęcie władzy przez bojowników prowadzi do chaosu i dezintegracji na poziomie lokalnym. Realna kontrola sytuacji znajduje się w rękach komendantów polowych, zazwyczaj powiązanych z międzynarodowymi strukturami terrorystycznymi, kryminalnymi (narkotykowymi) i wywiadowczymi oraz prowadzących akcje dywersyjne i terrorystyczne w regionie. Pogarsza się sytuacja gospodarcza w związku z zaangażowaniem ludzi i środków w operacje paramilitarne oraz w związku z zerwaniem sieci powiązań gospodarczych i społecznych. Obowiązującym prawem staje się szariat (w tadżyckiej Dolinie Karategińskiej wprowadzono m.in. zakaz rozprowadzania alkoholu i tytoniu, dopuszczono wielożeństwo).

b. odejście od polityki w stronę zwiększania wpływów społecznych i kulturowych. Taka sytuacja panuje obecnie w Tadżykistanie – w wyniku procesu normalizacji powojennej atrakcyjność islamu jako modelu politycznego znacznie spadła (wynika to ze zmęczenia społeczeństwa wojną i erozji wiary w radykalną poprawę sytuacji przez działaczy islamskich). Jednocześnie bardzo szybko umacnia się pozycja islamu jako elementu tożsamości narodowej, wzrasta poziom praktyk religijnych i obecność islamu w życiu codziennym jednostek i społeczeństwa. Można przypuszczać, że prędzej czy później – zależnie od rozwoju sytuacji w regionie i zmiany pokoleniowej islam upomni się o dominujące miejsce w państwie. Ten wariant – w dużo bardziej ograniczonym jednak stopniu – dotyczyć może Północy regionu, choć trudno się spodziewać, żeby islam zdobył tam wpływy porównywalne z tymi, jakie ma na Południu.

c. „państwo podziemne” – jego ilustracją jest model proponowany przez Hizb ut-Tahrir, partię działającą w Kotlinie Fergańskiej. Wobec wrogości państwa i niejednoznacznej postawy społeczeństwa (od wrogości po szacunek i fascynację) partia zmuszona jest do działalności podziemnej. Charakterystyczna dla niej jest budowa struktur na poły państwowych – partia dysponuje programem przewidującym kolejne kroki do przejęcia władzy (pokojowo), a następnie budowy konkretnych instytucji państwowych przyszłego kalifatu. Prowadzi akcję propagandową i werbunkową, rozwijając jednocześnie programy charytatywne, pomocowe i edukacyjne na poziomie lokalnym. Partia podejmuje również wysiłki na rzecz nieformalnej islamizacji życia lokalnego (np. dobrowolnego wstrzymywania się od sprzedaży alkoholu; działacze partii przewidują również nieformalny udział w wyborach do władz lokalnych itp.). Należy podkreślić, że ten typ działalności wypełnia niszę pozostawioną przez państwo i pogłębia przepaść między władzą a społecznościami lokalnymi. Niewykluczone, że część radykalnych członków partii – zniecierpliwiona brakiem szybkich efektów – może przejść do działalności terrorystycznej.

d. kompleksowa, legalna transformacja i modernizacja społeczna i gospodarcza. Jedynym – mającym jednak ograniczony, choć spektakularny charakter – przykładem realizacji takiego modelu jest działalność Sieci Rozwoju Agi Chana w Tadżykistanie. Aga Chan – światowy przywódca duchowy szyickiej sekty ismailitów – od 1992 r. prowadzi w Tadżykistanie (zwłaszcza w Badachszanie) ożywioną działalność gospodarczą (inwestycje, zarządzanie finansami przekazywanymi z Zachodu, odbudowa infrastruktury, mikro-kredyty) charytatywną, edukacyjną (budowa szkół – w tym bodajże największego uniwersytetu w regionie – Uniwersytetu Azji Centralnej z filiami w Kazachstanie i Kirgistanie; programy stypendialne), doradczą (liczne programy restrukturyzacji rolnictwa, rozwoju społeczności lokalnych, aktywizacji społecznej i gospodarczej i in.). Wszystkie te inicjatywy są zaszczepianiem modelu społeczeństwa otwartego i gospodarki rynkowej odwołującymi się do wzorców zachodnich. Jednocześnie widoczne jest ożywienie religijne ismailitów Tadżykistanu – wizyty Aga Chana w Chorogu w latach 1995 i 1998 zgromadziły

kilkudziesięciotysięczne tłumy wiernych, co prawdopodobnie było największym zgromadzeniem religijnym w całej Azji Centralnej w ostatniej dekadzie (jeśli nie w całym XX w.). Działalność AKDN nie ogranicza się do ismailitów. Trudno jednak przypuszczać, że jest to model działania mogący zdobyć popularność w całym regionie.

Ogromne znaczenie dla przyszłości regionu, obecnego i przyszłego miejsca w nim islamu odgrywa „Wielka Gra”, której istotnym komponentem po 11 września 2001 r. jest wojna z terroryzmem prowadzona przez USA.

a. operacja wojskowa USA i ich sojuszników doprowadziła do likwidacji reżimu Talibów, znacznie osłabiając zaplecze dla centralnoazjatyckich organizacji fundamentalistycznych. Jednocześnie rozmach operacji wojskowej i determinacja USA wyraźnie – choć nie wiadomo, na jak długo – osłabiły w regionie wiarę, że jakkolwiek przewrót islamski ma szansę powodzenia. Znaczenie obu tych czynników może osłabnąć wraz z trudnościami USA i społeczności międzynarodowej w normalizacji sytuacji w Afganistanie.

b. w związku z operacją w Afganistanie i wzrostem zainteresowania regionem ze strony USA faktem stała się amerykańska obecność militarna. Z jednej strony, umacnia to miejscowe reżimy, z drugiej powoduje napływ pomocy finansowej, wzmożenie nacisków na intensyfikację reform wewnętrznych i demokratyzację życia publicznego. Stwarza to pewne szanse na zmniejszenie części problemów stanowiących źródło radykalizacji i polityzacji islamu. Trudno przypuszczać jednak, żeby mogło dojść do szybkiej i radykalnej poprawy sytuacji w regionie.

c. zaostrzenie „Wielkiej Gry” w Azji Centralnej i rosnące zaangażowanie w nią USA, Chin, Indii, Pakistanu i Iranu stwarza niebezpieczeństwo rozgrywania czynnika islamskiego przez poszczególnych graczy w wymiarze propagandowym oraz wykorzystanie go jako potencjalnego czynnika destabilizującego. Nawet niewielkie kroki w tę stronę mogłyby mieć fatalne skutki dla kruchego porządku poszczególnych państw i całego regionu Azji Centralnej.

Krzysztof Strachota

ISLAM W KAZACHSTANIE

Podstawowe informacje o kraju

Republika Kazachstan, państwo niepodległe od 1991 r.

Powierzchnia: 2,72 mln km²

Ludność: 15,4 mln

Główne miasta: Ałmaty (b. stolica) – ok. 1,2 mln, Szymkent, Turkiestan, Kyzyl-Orda, Aktau, Aktobe, Atyrau, Uralsk, Astana (obecna stolica), Karaganda, Kostanaj, Pawłodar, Pietropawłowski, Semipałatyńsk

Struktura etniczna: Kazachowie – 53,4%, Rosjanie – 30%, Ukraińcy – 3,6%, Uzbegy – 2,5%, Niemcy – 2,4%, Tatarzy – 1,7%, Ujgurzy – 1,4%, pozostali – 5% (1999)

Struktura wyznaniowa: muzułmanie (w ogromnej większości sunnici) – ponad 60%, prawosławni – ok. 36%, różne protestanckie odłamy chrześcijaństwa – ok. 4%

Przyrost naturalny: 0,03% (2001)

PKB per capita: 1300 USD (2001), po uwzględnieniu siły nabywczej – ok. 4–5 tys. USD; na uwagę zasługuje b. duży przyrost PKB w ostatnich latach (10,5% w roku 2000, 13% w 2001)

Bezrobocie: oficjalnie ok. 10%, należy jednak liczyć się z kilkunastoprocentowym bezrobociem ukrytym.

Islam w Kazachstanie (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 9,5 mln

Liczba meczetów: ponad 5 tys. (oficjalnie zarejestrowanych 1 tys.)

Samoidentyfikacja i praktyki religijne: ponad 70% Kazachów (którzy stanowią jedynie niewiele ponad połowę ludności kraju) oraz niemal wszyscy Uzbegy, Tatarzy i Ujgurzy uważają się za muzułmanów; powszechne jest obrzezanie i zekat (choć ten ostatni przyjmuje różne formy), nieco mniej – post w czasie ramadanu, rzadka jest lektura Koranu; rocznie kilkaset osób odbywa hadżdż

Organizacyjne struktury islamskie: Duchowny Zarząd Muzułmanów Kazachstanu (DZMK) z wielkim muftim na czele – reprezentuje oficjalnie uznawany przez władze nurt islamu; jest władny rejestrować gminy muzułmańskie, du-

chownych, wydawać zezwolenia na studia duchowne za granicą

Inne: bractwa sufickie i Hizb ut-Tahrir (głównie na południu kraju)

Partie i stowarzyszenia: Partia Narodowej Wolności Ałasz odwołuje się do islamu jako ważnego czynnika narodotwórczego; pozostała część sceny politycznej w zasadzie nie nawiązuje do islamu

Szkolnictwo: Uniwersytet Islamski (Ałmaty), niewielka liczba madras (głównie na południu kraju), liczne szkoły duchowne przy meczetach.

Charakterystyka kraju

Kazachstan jest największym państwem Azji Centralnej pod względem obszaru, o najmniejszej gęstości zaludnienia. Kazachowie stanowią niewiele ponad połowę ludności kraju, przy czym na północy wzdłuż granicy z Federacją Rosyjską zdecydowaną większość stanowi ludność słowiańska – Rosjanie i Ukraińcy. Taka struktura etniczno-przestrzenna od samego początku niepodległego bytu republiki powodowała obawy o integralność państwa i zmusiła władze do prowadzenia bardzo wyważonej polityki etnicznej. Politykę wewnętrzną cechuje silna centralizacja władzy i autorytaryzm prezydenta Nursułtana Nazarbajewa. Opozycja (demokratyczna; islamskiej opozycji brak) jest skutecznie zwalczana na wszystkich płaszczyznach (politycznej, gospodarczej i medialnej). Demokratyczna retoryka władz nie ma potwierdzenia w ich postępowaniu, należy jednak podkreślić, że w Kazachstanie reżim prezydencki jest znacznie bardziej „wrozumiały” dla tworzącego się powoli społeczeństwa obywatelskiego niż np. w sąsiednim Uzbekistanie. Mimo szykan opozycja ma w republice najlepsze w całym regionie warunki działania. Polityka zagraniczna republiki była i jest w ogromnym stopniu determinowana jej położeniem geopolitycznym (między Rosją od północy, Chinami od wschodu i Uzbekistanem od południa). Kazachstan nie kontestował pozycji Moskwy w regionie (najważniejsze okazało się tutaj zapewnienie praw ogromnej diaspory rosyjskiej), prowadził delikatną i asekuracyjną politykę wobec Chin (głównym problemem była tu i wciąż jest kwestia mniejszości ujgurskiej), a także walczył o prymat w Azji Centralnej z Uzbekistanem (zmagania w dużym stopniu wynikały z osobistych ambicji prezydentów Kazachstanu – Nur-

sułtana Nazarbajewa i Uzbekistanu – Islama Karimowa). Istotnym czynnikiem polityki zagranicznej było także „islamskie zagrożenie z południa” – jak określano odrodzenie islamu w Uzbekistanie i narastający tam fundamentalizm religijny. Konflikty w Afganistanie i Tadżykistanie traktowane były z mniejszą obawą, prawdopodobnie ze względu na brak bezpośredniego sąsiedztwa z tymi krajami; zauważalne były natomiast koniunkturalne działania mediów, bazujące na strachu społeczeństwa kazaskiego przed zwycięstwem idei fundamentalistycznych na południu.

Sytuacja gospodarcza Kazachstanu, choć trudna ze względu na trwający proces powolnej transformacji gospodarki, jest obecnie najlepsza ze wszystkich republik regionu, a prognozy na przyszłość są także optymistyczne. Kraj posiada b. duże złoża ropy naftowej, a także zapasy gazu ziemnego pod szelfem Morza Kaspijskiego. Eksploatacja złóż ropoносnych stanowi obecnie najważniejszy filar gospodarki i główne źródło dewiz.

Islam w Kazachstanie (rys historyczny)

Islamizacja terytoriów dzisiejszego Kazachstanu rozpoczęła się w X–XI wieku w wyniku działalności wędrownych kupców przybywających z południa i stopniowo postępowała z południa na północ. Plemiona koczowniców przyjmowały islam bardzo powoli, nie rezygnując jednocześnie z praktykowania obrzędów o rodowodzie pogańskim. Kazaski islam zdominowała hanaficka szkoła prawa islamskiego, jedna z najbardziej liberalnych, tolerująca zachowanie preislamskich obrzędów. W efekcie przez wieki wykształcił się na kazaskich stepach specyficzny rodzaj islamu określanego jako islam ludowy. Kultury preislamskie do dziś przetrwały i są praktykowane, nie wywołując jednocześnie kontrowersji wśród większości duchownych – powszechnie łączy się zasady islamu z kultem przodków, grobów czy świętych miejsc. Dominujące znaczenie ma od wieków prawo zwyczajowe (adat), a nie koraniczne (szariat). Na południu kraju pewną rolę odgrywają od wieków tradycje sufickie. Kolonizacja rosyjska nie przyniosła zmiany stosunków wyznaniowych wśród Kazachów. Islam stał się czynnikiem integrującym miejscową lud-

ność i elementem budowy tożsamości narodowej. Napływowi Rosjanie pozostawali przy prawosławiu, a Kazachowie kultywowali islam. Do dziś struktura wyznaniowa w ogromnej większości pokrywa się ze strukturą etniczną.

Za czasów ZSRR władza tępiła wszelkie przejawy działalności islamskiej traktując religię jako zagrożenie dla supremacji idei komunistycznych. Oficjalne duchowieństwo muzułmańskie zostało podporządkowane Duchownej Radzie Muzułmanów Azji Centralnej i Kazachstanu z siedzibą w Taszkencie. Duchowni starający się działać niezależnie byli prześladowani i zostali zmuszeni do działania w ukryciu, jednak w opinii społeczeństwa to właśnie oni cieszyli się największym poważaniem i ich wpływ był najistotniejszy. Tępienie niezależnego duchowieństwa przy jednoczesnym zezwoleniu na działalność religijną duchownych podporządkowanych Duchownej Radzie zaowocowało trwającą do dziś nieufnością Kazachów do oficjalnych struktur religijnych, traktowanych jako kolaborujące z władzą (obecnie jest to Duchowny Zarząd Muzułmanów Kazachstanu – DZMK).

W ostatniej dekadzie nastąpiło w Kazachstanie zauważalne odrodzenie islamu, połączone z budową setek nowych meczetów, otwieraniem szkół duchownych i ogólnym wzrostem religijności wśród muzułmańskiej części społeczeństwa. Odrodzenie islamu nie przyjęło jednak formy politycznej i „wojującej” (jedynie na południu kraju można mówić o występowaniu elementów reprezentujących radykalny islam).

Warunki społeczne i gospodarcze

Różnice między muzułmanami a niemuzułmanami w kwestii statusu społecznego na przestrzeni ubiegłej dekady nie wynikały z wyznawanej religii, a raczej z poziomu zamożności poszczególnych grup etnicznych. Konstytucja stanowi o równości wszystkich religii i w zasadzie równość ta jest przestrzegana (władze republiki nie mogą pozwolić sobie na dyskryminację ludności niemuzułmańskiej, gdyż stanowi ona ponad jedną trzecią mieszkańców kraju). Zauważalny jest natomiast wyższy przeciętny poziom życia ludności miejskiej w porównaniu z wiejską – a ponieważ to właśnie Kazachowie i inni muzułmanie stanowią większość mieszkańców wsi, statystycznie ich warunki życia są nieco gorsze

(ludność słowiańska tradycyjnie zamieszkiwała miasta).

W ostatniej dekadzie w związku z ogromną migracją Rosjan, Niemców, Ukraińców i Żydów za granicę (szczególnie silną w początkowym okresie niepodległości: w latach 1992–1994 Kazachstan na stałe opuściło 1,2 mln ludzi) i napływem ludności kazaskiej do miast różnice w kwestii statusu społecznego uległy już jednak w dużym stopniu zatarciu. Ponadto migracja nie-Kazachów za granicę spowodowała całkowitą przebudowę struktury etnicznej kraju (w 1989 r. Kazachowie stanowili zaledwie 40% ludności kraju, obecnie – ponad połowę).

Bardzo znaczące i wciąż przybierające na sile po uzyskaniu niepodległości są tradycje rodowo-plemienne w Kazachstanie. Kazachowie, którzy pod względem językowym i kulturowym są najbardziej jednolitym narodem postradzieckiej Azji Centralnej, dzielą się na trzy żuzy (związki plemienne). Starszy Żuz, składający się z jedenastu plemion tradycyjnie zajmuje obszar południowego i południowo-wschodniego Kazachstanu. Średni Żuz (sześć plemion) – centralną i północno-wschodnią część kraju. Terytoria Młodsze Żuzu (cztery plemiona) znajdują się na północnym zachodzie. Mimo równości wszystkich obywateli republiki wobec prawa Kazachowie doskonale orientują się w pochodzeniu nie tylko swoich krewnych i znajomych, ale potrafią też na podstawie cech fizycznych danej osoby określić jej przynależność społeczno-etniczną. Przetrwiała też w świadomości Kazachów dawna hierarchia ważności plemion i rodów (tradycyjnie najważniejszy był Starszy Żuz, a elita intelektualna wywodziła się z Żuzu Średniego), ponadto Starszy Żuz jest tradycyjnie najsilniej zislamizowany. Renesans struktur rodowo-plemiennych ma duży wpływ na rzeczywistość społeczną i polityczną kraju; w obawie o integralność państwa jakiegokolwiek publiczne nawiązywanie do podziałów żuzowych zostało zakazane przez przepisy prawa.

W Kazachstanie zauważalna jest niższa społeczna pozycja kobiet (wyrażająca się w większym bezrobociu wśród żeńskiej części społeczeństwa, mniejszą średnią pensją), chociaż w porównaniu z innymi muzułmańskimi krajami regionu jest ona i tak znacznie lepsza. Pojawiają się opinie, że pozycja kobiet w społeczeństwie wciąż się pogarsza w miarę wzrostu religijności

wśród Kazachów. Można jednak przypuszczać, że głosy te są wynikiem wzrastającej ogólnej świadomości społeczeństwa będącej rezultatem otwarcia się kraju na Zachód.

Życie religijne

Spółeczeństwo Kazachstanu jest w bardzo dużym stopniu zlaicyzowane. Kazaski islam nigdy w historii nie był islamem ekspansywnym, a lata okupacji sowieckiej, kiedy wprowadzono świecki model życia, dodatkowo zmniejszyły rolę religii w społeczeństwie.

Zdecydowana większość muzułmanów to sunnici szkoły hanafickiej (Kazachowie, Uzbegy, Ujgurzy). Występuje także (słabo zorganizowany) sunnizm szkoły szafickiej (głównie mniejszość czeczeńska, która znalazła się w Kazachstanie w wyniku stalinowskich przesiedleń). Wraz z otwarciem się kraju na świat islamski na początku lat dziewięćdziesiątych pojawił się także sunnizm szkoły hanbalickiej (cechujący się fanatycznym przestrzeganiem norm szariatu) – głównie na południu wśród 370-tysięcznej mniejszości uzbekiej. Nieliczni i słabo zorganizowani są szyici (głównie mniejszość azerska).

Pewne wpływy (zwłaszcza na południu kraju) ma tradycja suficka, związana szczególnie z mauzoleum Jasawiego i tamtejszym (stojącym w opozycji wobec DZMK) duchowieństwem, a także z grobowcami Beket-Ata i Szopan-Ata (obwód atyrauski), Ajsza-bibi (obwód dżambulski) i meczetem w Karagandzie (duchowieństwo powiązane z ośrodkiem naqszbandiji w Bucharze). Sufizm nie jest jednak dominującym nurtem religijnym nawet na południu, a wiedza społeczeństwa na jego temat jest bardzo mała.

Liczba meczetów (ok. 5 tys.) jest duża, choć zdecydowana większość z nich to meczety mahallickie, a nie piątkowe. Meczety mahallickie znajdują się niemal w każdej dzielnicy, pełnią często równoległe funkcję kafejek, gdzie odpoczywają i modlą się wierni. Meczetów piątkowych jest wielokrotnie mniej i z reguły nie są one odwiedzane tłumnie.

Na początku lat dziewięćdziesiątych przewidywano w Kazachstanie gwałtowne odrodzenie islamu. Rzeczywiście stało się ono faktem. Nie przybrało jednak „wojującej” formy, dążącej do polityzacji religii. Złożyło się na to kilka czynników: poważne zeświecczenie społeczeństwa,

uwarunkowany historycznie nieekspansywny charakter kazaskiego islamu, nieufność wobec „importowanego” islamu ortodoksyjnego, przywiązanie do rodzimej tradycji i wreszcie obawa przed radykalizacją religii potęgowana wydarzeniami na południu.

Stosunkowo łatwo jest zdobyć podstawowe i średnie wykształcenie duchowne. Uzyskanie wykształcenia wyższego jest znacznie bardziej problematyczne, gdyż wymaga zgody DZMK. DZMK postrzegany jako współpracujący z władzami, co nie przysparza mu zwolenników i powoduje większą popularność niezależnych (nieoficjalnych) duchownych, w tym także nielicznych sufich na południu kraju. Stosunkowo powszechne jest kształcenie duchownych za granicą, głównie w Turcji i Egipcie (w 1995 r. 100 osób studiowało w Turcji, a 80 w Egipcie). Do rozpoczęcia oficjalnej działalności po powrocie potrzebna jest zgoda DZMK.

Ludność muzułmańska chętnie bierze udział w masowych obrzędach (śluby, pogrzeby), którym przewodniczą mułlowie. Powszechne jest obrzezanie i płacenie zakatu (50% muzułmanów deklaruje, że płaciło zakat w ciągu ostatniego roku; należy jednak mieć na uwadze fakt, że często zakat przyjmuje formę datków żywnościowych lub rzeczowych, a nawet pracy fizycznej na rzecz meczetu). Mało popularne są indywidualne formy aktywności religijnej – 20% deklaruje, że pościło w czasie ramadanu, a jedynie kilkanaście procent przyznaje, że kiedykolwiek czytało Koran (najczęściej przekłady, bowiem znajomość arabskiego jest w Kazachstanie rzadkością – także wśród duchownych).

Rocznie zaledwie kilkaset (w 1998 r. – 400) osób odbywa hadżdż, co niewątpliwie ma przyczynę w wysokich kosztach pielgrzymki – wahają się one od 800 dolarów (autobusem) do 1300 (samolotem). Istnieje wiele lokalnych miejsc pielgrzymkowych, głównie groby pirów. Najważniejszym z nich, o znaczeniu wykraczającym poza Kazachstan, jest mauzoleum Ahmeda Jasawiego w mieście Turkiestan na południu kraju (restaurowane przez Turków), dokąd pielgrzymują muzułmanie z całej Azji Centralnej.

Islam a życie polityczne

Państwo jest formalnie świeckie, a swoboda wyznania jest gwarantowana przez konstytucję i odpowiednie ustawy. W związku z promowaniem „kazaskości” elita władzy deklaruje jednak swoją muzułmańskość (prezydent Nazarabajew udał się na hadżdż, a także modlił się publicznie wraz z prezydentem Karimowem w mauzoleum Jasawiego). Państwo gwarantuje swobodę wyznania i stara się zachowywać wszystkie cechy świeckości i tolerancyjności religijnej, jednak wyraźnie sprzyja islamowi jako dominującej religii. Paradoksalnie w odbiorze społecznym władza nie jest postrzegana jako muzułmańska. Zdecydowana większość partii politycznych ma do islamu stosunek pragmatyczny, a scena polityczna jest laicka. Islam nie jest elementem walki politycznej. Jedynie Partia Narodowej Wolności Ałasz przyznaje islamowi szczególnie ważne miejsce w państwie jako czynnikowi narodotwórczemu (partia ta nie ma jednak większego znaczenia).

Pojawiają się ruchy i organizacje fundamentalistyczne, zwane w kazaskich mediach „wahhabickimi”. Najbardziej spektakularne akcje przeprowadzała Hizb ut-Tahrir (np. jednorazowe dostarczenie tysiącom mieszkańców Ałmaty fundamentalistycznych ulotek drogą pocztową: wszyscy otrzymali przesyłki tego samego dnia – w dzień urodzin prezydenta Nazarabajewa). Władze z różnym skutkiem zwalczają ekspansywne ruchy fundamentalistyczne. Nie wydaje się wszakże, by Kazachstan zagrożony był zwycięstwem tych idei wśród własnego społeczeństwa – Kazachowie nie godzą się na zastępowanie miejscowego, tolerancyjnego islamu jego „importowaną”, radykalną wersją – zbyt dużą rolę odgrywają w życiu ludzi obrzędy i kulty nieislamskie.

Oficjalnie zarejestrowanych jest ok. 220 duchownych zagranicznych, głównie z Arabii Saudyjskiej, Zjednoczonych Emiratów Arabskich, Jordanii, Turcji i Pakistanu.

Islam a życie społeczne

Zdolność islamu do mobilizacji społecznej jest niewielka. Islam traktowany jest jako czynnik integrujący i spajający naród, nie zaś jako narzędzie ekspansji ideologicznej. Kazachowie traktują islam jako uzupełnienie, a nie zasadniczą

treść życia. Islam jest ważnym elementem tożsamości narodowej, jednak w sferze wyznawanych wartości jego wpływ nie jest dominujący. Praktykuje się obrzędy muzułmańskie i obchodzi islamskie święta, ale poza piątkami meczety świecą pustkami. Ludzie traktują wizyty w meczetach bardziej jako element tradycji niż przeżycie religijne. Dominująca rola tradycji przejawia się zwłaszcza na wsi, chociażby w ogromnym autorytecie starszyny, który w miastach zanika. Jest zarejestrowanych kilkaset gmin wyznaniowych muzułmańskich, jednak nie są one szczególnie aktywne i nie ingerują w życie rodzinne muzułmanów, skupiając się na ogólnej roli informacyjnej, edukacyjnej i organizacyjnej. Jedynie wśród skupionej w dwóch enklawach na południu kraju i silnie zintegrowanej mniejszości uzbeckiej gminy wyznaniowe propagują islam rygorystyczny, zakazujący np. picia alkoholu (wśród Kazachów taka interpretacja religii jest odbierana jako niekazaska i nie cieszy się popularnością). Konsumpcja alkoholu w Kazachstanie jest dużo wyższa niż w sąsiednim Uzbekistanie. Mniejszość uzbecka jest ogólnie znacznie bardziej religijna niż Kazachowie (72% Kazachów deklaruje się jako „wierzący” lub „raczej wierzący”, zaś dla kazaskich Uzbeków odsetek ten wynosi 92%). Postrzega się ją w kraju jako źródło idei fundamentalistycznych.

Mniejszość ujgurska (o wysokim wskaźniku religijności – 80% wierzących) nie wykazuje tendencji separatystycznych w stosunku do władz w Astanie (natomiast potencjalnie istnieje taka możliwość w przypadku wybuchu powstania narodowego lub poważnych zamieszek w sąsiedniej chińskiej prowincji Xinjiang, zamieszkaney w większości przez Ujgurów).

Islam a życie kulturalne

W latach dziewięćdziesiątych nastąpiło zwiększenie roli islamu w życiu kulturalnym kraju. Pojawiło się wiele publikacji przybliżających naukę islamu i akcentujących jego potencjał kulturowy. Otwarto setki duchownych szkół podstawowych i kilkanaście średnich, w których pobiera nauki tysiące dzieci; szkoły koraniczne nie stały się poważną alternatywą dla państwowego postradzieckiego systemu edukacji.

Duża część literatury islamskiej na początku ubiegłej dekady pochodziła z krajów arabskich,

choć nieznanostwo języka arabskiego wśród Kazachów była istotną barierą w szerokim rozpowszechnieniu części literatury religijnej tworzonych po arabsku. Obecnie większość dostępnych w Kazachstanie źródeł traktujących o islamie jest drukowana w Uzbekistanie.

W Kazachstanie istnieje pełna swoboda manifestacji przekonań religijnych. Wiele gmin muzułmańskich ma swoje lokalne czasopisma oraz strony internetowe. Wydawana jest duża liczba czasopism nawiązujących do islamu, z czego najważniejszymi są: miesięcznik *Islam elemi* (Świat islamu), wydawany przez DZMK od 1997 r. w nakładzie ponad 5 tys. egz., oraz gazeta *Nur szapagat*, ponad 5 tys. egz.

Islam powszechnie traktuje się jako element narodotwórczy – poprzez bycie muzułmaninem jest się „prawdziwszym” Kazachem. Kulturowane są jednak obrzędy zarówno muzułmańskie, jak i istniejące przed islamizacją terenów dzisiejszego Kazachstanu.

Wnioski i prognozy

Odrodzenie religijności po rozpadzie ZSRR nie przybrało w Kazachstanie alarmistycznego wymiaru. Zwyciężył zakorzeniony wśród Kazachów od wieków islam ludowy – tolerancyjny i nieekspansywny, oparty głównie na tradycji. W życiu politycznym islam nie istnieje, zostało ono całkowicie zdominowane przez problemy gospodarcze i społeczne, a także przez walkę władz z opozycją demokratyczną.

Islam jest zakorzeniony głęboko w rodowo-plemiennych tradycjach muzułmańskiej części społeczeństwa republiki. Pojmuje się go jako element narodotwórczy, bardzo istotne spoiwo dla wielu muzułmańskich grup etnicznych kraju. Znaczenie islamu jako źródła wartości jest istotne, ale nie dominujące.

Potencjał destabilizacyjny kazaskiego islamu jest niewielki. Perspektywa kilku lat zależy od dwóch czynników – poprawy lub braku poprawy sytuacji materialnej społeczeństwa (zwłaszcza na sąsiadującym z Uzbekistanem południu kraju) oraz od rozwoju wydarzeń w Uzbekistanie. Istnieje możliwość powstania tzw. efektu domina w przypadku rozprzestrzenienia się ruchów fundamentalistycznych na południu.

Wojciech Bartuzi

ISLAM W KIRGISTANIE

Podstawowe informacje o kraju

Kirgiska Republika (Kirgistan), niepodległe państwo od 1991 r.

Powierzchnia: 198,5 tys. km² (zmienna, w związku z roszczeniami terytorialnymi Chin), graniczy z Chinami, Tadżykistanem, Uzbekistanem i Kazachstanem, 94% terytorium kraju zajmują góry, 57% znajduje się na wysokości ponad 2500 m

Ludność: 4851 tys.

Główne miasta: Biszkek (stolica) – 756 tys., Osz – 215 tys.

Struktura etniczna: Kirgizi – 66%, Uzbegy – 14%, Rosjanie – 11,7%, Ukraińcy, Tatarzy, Tadźycy, Kazachowie, Ujgurzy, Dunganie, Niemcy; wskutek emigracji nie-Kirgizów systematycznie zwiększa się procentowy udział Kirgizów w ludności kraju

Struktura wyznaniowa: 80% populacji to muzułmanie, 17% – prawosławni, 3% – wyznawcy 15 Kościołów chrześcijańskich, buddyści, krysznaici, judaishi i in.

Struktura wiekowa: dzieci i młodzież do 16 roku życia stanowią 38% populacji, ludzie w wieku produkcyjnym – 54%, emeryci – 8%

Przyrost naturalny: 1,3%

Gęstość zaludnienia na km²: 26

Udział ludności miejskiej: 35% ludności (rocznie ok. 100 tys. mieszkańców wsi migruje do Biszkeku)

PKB per capita: 1294 USD (2000).

Islam w Kirgistanie (informacje podstawowe)

Liczba meczetów: 1338 (wg stanu na marzec 2001 r.), z tego w obwodzie oskim 520 (w 1999 r. – 428), w dżalalabadzkim 301 (1999 r. – 301), w batkeńskim (1999 r. – 186), w issykkulskim 40 (1999 r. – 12), w naryńskim 60 (1999 r. – 2), w czujskim 140 (1999 r. – 61). W 2000 r. hadżdż odbyło 460 obywateli Kirgistanu, w 2001 – 669.

Organizacyjne struktury islamskie: główna struktura oficjalna – Duchowny Zarząd Muzułmanów Kirgistanu (DZMK). Inne: Centrum Islamskie (Osz), Komitet Obrony Praw Muzułmanów (Dżalalabad). Na terytorium Kirgistanu bardzo

dynamicznie rozwijają się struktury nielegalnej, fundamentalistycznej partii Hizb ut-Tahrir (HT), funkcjonują również podziemne struktury Islamskiego Ruchu Uzbekistanu (IRU) oraz religijnych organizacji separatystycznych Czeczenów i Ujgurów

Szkolnictwo: wydział teologiczny na Państwowym Uniwersytecie w Oszu, filia Uniwersytetu Azji Centralnej w Oszu, sieć 11 tureckich liceów Sebat (świeckie z przedmiotami dotyczącymi islamu, separacja płci w szkole), szkoły przy meczetach.

Charakterystyka kraju

Kirgistan to niewielki, górzysty kraj, którego najważniejszym bogactwem naturalnym pozostaje woda oraz trudno dostępne i nie dość wykorzystywane złoża metali kolorowych i złota. Sąsiaduje z Uzbekistanem i Chinami – państwami prowadzącymi wobec niego agresywną politykę zagraniczną (oba mają roszczenia terytorialne wobec Kirgistanu) oraz Kazachstanem, bardziej rozwiniętym gospodarczo ze względu na posiadane bogactwa naturalne, który traktuje go w sposób dość paternalistyczny. Południowym sąsiadem jest Tadżykistan spustoszony z powodu wojny domowej, który nie stanowi wystarczająco szczelnej bariery przed Afganistanem, z którego do Kirgistanu docierają mudżahedini, narkotyki i in. Kirgistan pozostaje ważnym elementem rosyjskiej polityki w Azji Centralnej. Rosja jest głównym partnerem handlowym i jednym z gwarantów bezpieczeństwa kraju, choć nie jest jego bezpośrednim sąsiadem.

Schyłek ZSRR był okresem pogłębiającego się kryzysu gospodarczego, połączonego z falą ksenofobii i rozruchów na tle etnicznym, odreażowaniem przez autochtoniczne społeczności rosyjskiej dominacji w polityce, gospodarce i kulturze republiki. Przyjęto ustawę o języku narodowym, która spowodowała pierwszą falę migracji ludności rosyjskojęzycznej, miały miejsce kirgisko-uzbeckie walki na tle etnicznym w południowej części kraju (tzw. konflikt oski). Przez cały okres istnienia niepodległego Kirgistanu wyraźnie zaznaczały się konflikty pomiędzy bogatszą, silnie zsovietyzowaną i zsekularyzowaną Północą a biednym, agrarnym, islamskim Południem. Konflikt zaostrza to, iż u władzy znajdują się głównie przedstawiciele Północy.

W pierwszych latach niepodległości Kirgistanu nastąpiło dalsze pogorszenie sytuacji gospodarczej kraju, choć Kirgistan przodował pod względem demokratycznych i rynkowych przemian w WNP. Załamały się kontakty gospodarcze z sąsiadami, m.in. system barterowych umów płatności za wodę, gaz, ropę i in. Od 1994 r. władze kirgiskie podjęły szereg prób usunięcia przyczyn wyjazdów ludności rosyjskiej z Kirgistanu, m.in. język rosyjski stał się językiem oficjalnym (w 2001 r.). Rozpoczął się powolny proces poprawy stanu gospodarki Kirgistanu, który został zahamowany przez rosyjski kryzys ekonomiczny w 1998 r. i agresję fundamentalistycznego ugrupowania IRU. Jego oddziały dwukrotnie (1999 r., 2000 r.) zaatakowały południowe terytoria Kirgistanu (obwód batkeński). Wykorzystywały one terytoria Kirgistanu głównie jako obszar tranzytowy i bazę w atakach na Uzbekistan. Realizacja ambitnego planu demokratyzacji i reform została zahamowana właśnie ok. 1998/99 roku. W związku z kryzysem gospodarczym i agresją islamistów nastąpiło umocnienie władzy prezydenta i osłabienie opozycji.

Jako główne zagrożenie dla kraju od 1999 r. traktowany jest IRU. Obawy przed kolejną agresją stały się powodem zacieśnienia współpracy wojskowej z Rosją i USA. W 2001 r. Kirgistan wspomógł międzynarodową koalicję walczącą z islamskim terroryzmem, powstała amerykańska baza pod Biszkekiem. Obecność Amerykanów, dbających o przestrzeganie demokratycznych standardów ośmieliła opozycję do zdecydowanych kroków przeciwko łamiącej te standardy administracji państwowej. Protesty opozycji i ostre reakcje na nie ze strony władz zachwiały stabilnością państwa. Obecne protesty opozycji najostrejszą formę przyjęły właśnie na Południu.

Islam w Kirgistanie (rys historyczny)

Islam rozprzestrzenił się na leżącej w południowej części Kirgistanu Kotlinie Fergańskiej już w VII w., w epoce podbojów arabskich. Dotarł wówczas do społeczności osiadłych. Osiedla ludność południowego Kirgistanu (przodkowie Uzbeków i Tadżyków) wykazywała się od tamtego okresu ogromną gorliwością religijną. W XVIII w. powstał chanat Kokandu w Kotlinie Fergańskiej, który prowadził aktywną politykę krzewienia islamu wśród ludów sąsiednich. Kirgizi pozosta-

wali długo poganami-szamanistami. Plemiona południowe przyjęły islam w XVII w. od mieszkańców Fergany, a północne islamizowano jeszcze w XVIII i XIX w. Kraj został włączony do Rosji w XIX w. W Kirgistanie ogromną rolę odegrali przywódcy bractw sufickich (przede wszystkim naqszbandija), którzy nawracali miejscową ludność na islam, a także mobilizowali ją w celach walki z niewiernymi na terenach chińskiego Turkiestanu Wschodniego. Podobną rolę odgrywali oni również w powstaniach antyrosyjskich oraz antyradzieckich (tzw. basmaczy). W czasach carskich z Kotliny Fergańskiej największa liczba rosyjskich muzułmanów udawała się na pielgrzymkę do Mekki. Bolszewicy po podbiciu Azji Centralnej podzielili Kotlinę Fergańską, najsilniejszy ośrodek islamski na tym obszarze, pomiędzy trzy stworzone przez siebie od podstaw organizmy państwowe: Uzbecką SRR, Tadżycką SRR oraz, utworzoną najpóźniej, Kirgiską SRR. Najwięcej „świętych miejsc” Kotliny Fergańskiej znalazło się w Kirgiskiej SRR. Pomimo narzuconej ateizacji rdzenni mieszkańcy Kirgistanu zachowali w dużej mierze tradycyjne sposoby życia społecznego. Przetrwały dawne stosunki społeczne i prawne.

Warunki społeczne i gospodarcze

Codziennym zjawiskiem dla mieszkańców Kirgistanu jest doświadczanie skutków cywilizacyjnego regresu kraju. Załamał się nierentowny system ekonomiczny całego ZSRR, co przyniosło gwałtowne załamanie się gospodarki Kirgistanu. Następuje pauperyzacja społeczeństwa. Dochodzi do powolnej dewastacji tego, co udało się wypracować w czasach ZSRR.

Życie religijne

W Kirgistanie islam wyznają Kirgizi, Uzbeki (zamieszkują głównie Kotlinę Fergańską), Dunganie, Ujgurzy (obie społeczności to imigranci z Chin, z XIX i XX w.; zamieszkują głównie obwód czujski), Tatarzy kazańscy (mieszkają w miastach), Czeczeni, Ingusze, Karaczaje, Kurdowie, Bałkarzy, Turcy meschetyńscy i Tatarzy krymscy (te społeczności to pozostałości po deportacjach stalinowskich, zamieszkują obecnie głównie w obwodzie czujskim, niewielka część zamieszkuje południowy Kirgistan) oraz zamieszkujące głów-

nie w miastach społeczności złożone z imigrantów ostatniej dekady: Tadżyków, Afgańczyków, Turków, Pakistańczyków i Arabów (uchodźców, biznesmenów, studentów i misjonarzy). Każda wspólnota etniczna, terytorialna czy rodowa stara się posiadać własny meczet. Część z udających się na pielgrzymkę do Mekki czyni to w celach handlowych. Z powodu kontroli nad islamem w Uzbekistanie i w Xinjiangu, niektórzy ich mieszkańcy odbywają pielgrzymkę do Mekki posługując się dokumentami kirgiskimi. Poziom wykształcenia duchowieństwa w Kirgistanie nie jest zbyt wysoki; kiedy przeprowadzono weryfikację imamów, okazało się, że bardzo często w meczetach pracują ludzie zupełnie do tego nieprzygotowani. Wielu nie było w stanie zdemonstrować wiedzy koniecznej do pracy w meczecie, np. w obwodzie naryńskim połowa imamów nie zdała egzaminów. Tradycje sufickie pozostały żywe wśród potomków deportowanej ludności z Kaukazu, głównie Czeczenów i Inguszy, gdzie wspólnota członków danego bractwa pokrywa się często ze wspólnotą członków danego rodu. Pewne formy sufizmu przetrwały również wśród Uzbeków. Z uwagi na słabość instytucji państwowych i korupcję w Kirgistanie stał się on bazą dla czeczeńskich i ujgurskich organizacji niepodległościowych. Czeczeni i Ujgurzy, obywatele Kirgistanu, przyłączają się do swych rodaków i udają się do „wielkich ojczyzn”, aby walczyć o niepodległość. Po powrocie przynoszą zupełnie nowe idee religijne, które stają się częścią ideologii ich separatyzmów.

Islam a życie polityczne

Po uzyskaniu niepodległości przez Kirgistan islam stał się czynnikiem podkreślającym etniczną odrębność Kirgizów. Opracowano nowe normy prawne dla działalności religijnej, uchylono większość ograniczeń radzieckiego ustawodawstwa. W ramach powrotu do narodowej, kirgiskiej tradycji, parlament rozważał problemy legalizacji poligamii, w zakładach pracy i szkołach zaczęli pojawiać się imamowie, a duchowieństwo muzułmańskie i prawosławne wspólnie wystosowało apel o wyjęcie spod prawa zagranicznych misjonarzy chrześcijańskich. Pomimo tego w Kirgistanie nie ma partii oficjalnie odwołujących się do wartości islamskich w życiu politycznym. Podobnie jak w innych republikach

WNP islam jest traktowany jako uzupełniający element legitymizacji władzy państwowej i pełni w dużej mierze funkcję politycznej dekoracji. Odradzanie się religii było traktowane jako część odradzania tradycji narodowych u rdzennych mieszkańców Kirgistanu. Podobną rolę spełnia czytanie Koranu z okazji wielu politycznych wydarzeń czy przestrzeganie świąt religijnych. Wszystkie ugrupowania polityczne złożone z przedstawicieli narodów tradycyjnie wyznających islam deklarują w różnych formach swoje przywiązanie do religii, która jest traktowana jako element ich ideologii narodowej. Spotyka się jednak równocześnie w artykułach prasowych czy wypowiedziach poszczególnych polityków (szczególnie na Północy) stwierdzenia, że Manas (legendarny bohater Kirgizów) to postać równa Chrystusowi i Prorokowi Muhammadowi (Mahometowi) albo że Kirgizi wyznają kult nieba i szamanizm, a nie islam. Osoby wygłaszające takie poglądy na ogół jednak same przestrzegają obyczajowości muzułmańskiej na poziomie życia codziennego. Jedynym ugrupowaniem oficjalnie odwołującym się do islamu pozostaje Komitet Obrony Praw Muzułmanów w Dżalalabadzie. Na terytorium Kirgistanu (przede wszystkim w jego południowej części) bardzo dynamicznie rozwijają się struktury nielegalnej HT dążącej, metodami pokojowymi, do stworzenia teokratycznego, ponadnarodowego państwa muzułmańskiego, kalifatu. HT jako jedyna partia w Kirgistanie rekrutująca swoich członków z przedstawicieli wszystkich muzułmańskich grup etnicznych, ponadrodowa, ponadplemienna, ponadregionalna cieszy się rosnącym poparciem społecznym na południu Kirgistanu, choć równocześnie jej założenia są traktowane przez wielu muzułmanów jako herezja. W kraju funkcjonują również podziemne struktury IRU, walczącego o ustanowienie państwa islamskiego w Uzbekistanie oraz sieci religijnych organizacji separatystycznych Czechenów i Ujgurów mające oparcie wśród swoich rodaków będących obywatelami Kirgistanu.

Islam a życie społeczne

W czasach radzieckich miejscowej ludności próbowano narzucić nowy system wartości poprzez urbanizację i uprzemysłowienie. W tym okresie zaznaczyła się trwałość tradycyjnego systemu

społecznego, szczególnie na poziomie życia codziennego, w postaci zhierarchizowanych więzi społecznych oraz relacji prawnych zbudowanych na normach prawa zwyczajowego i religijnego. Obecnie większość mieszkańców Kirgistanu to nadal głównie mieszkańcy wsi, dla których podstawowe znaczenie ma tradycyjny, patriarchalny system wartości w życiu codziennym. Z ludzi o takim światopoglądzie, w pierwszym lub w drugim pokoleniu przybyłych ze wsi składa się obecnie również ludność miast. Ludzie ci zachowują związki ze swymi wiejskimi krewnymi i pozostają nadal częścią tradycyjnego systemu społecznego. Z tego też wynika miejsce islamu w życiu różnych społeczności Kirgistanu. Islam determinuje przede wszystkim życie społeczności uzbeckiej, ujgurskiej i dungańskiej, gdzie w ostatniej dekadzie pojawiły się też tendencje do propagowania „czystego islamu”, abstynencja, noszenie zasłon przez kobiety. Kirgizi pozostają przywiązani przede wszystkim do norm prawa zwyczajowego, zdeterminowanych przez wpływ prawa religijnego. Działanie sądów starszyny opartych na silnie zislamizowanym prawie zwyczajowym zostało zalegalizowane, co pozytywnie oceniło społeczeństwo, włącznie ze zeuropeizowaną elitą intelektualną.

Islam a życie kulturalne

Według oficjalnych danych w zagranicznych uczelniach muzułmańskich w 2001 r. studiowało 284 obywateli Kirgistanu, w 2000 r. – 45. Z tego w egipskim uniwersytecie Al-Azhar (Kair) kształciło się 155 studentów, w Turcji 84, w Pakistanie 22, pozostali w Syrii, Kuwejcie i Jordanii. Pozostaje jeszcze pewna nieznaną liczbą osób, które wyjechały z Kirgistanu na podstawie wiz turystycznych oraz zaproszeń i nieoficjalnie rozpoczęły studia religijne za granicą (prawdopodobnie ok. 300 osób). Przy niemal każdym meczecie jest czynna maktaba, gdzie dzieci uczone są podstaw islamu (z uwagi na niski poziom religijnego wykształcenia duchowieństwa faktycznie jest to nauka podstaw tradycyjnych obyczajów i rytuałów). Ukazuje się prasa religijna – *Islam Madaniaty* (w języku kirgiskim i rosyjskim), *Szariat* (w języku kirgiskim), materiały zawierające treści religijne znajdują się również często w uzbeckich audycjach radiowych i gazetach rozpowszechnianych w południowym Kirgistanie. Bardzo

ważną rolę odgrywa prywatna sieć bezpłatnego tureckiego szkolnictwa Sebat w Kirgistanie, która obejmuje 11 liceów rozsianych po całym kraju (jak choćby w Dżalalabadzie, Oszu i Karakole) oraz Uniwersytet im. Atatürka w Biszkeku. Szkolnictwo to jest organizowane przez odłam tureckiego ruchu fundamentalistycznego Nurdżular, którego przywódcą jest Fethullah Gülen. Od 1993 r. na państwowym uniwersytecie w Oszu działa wydział teologiczny, który został otwarty dzięki funduszom tureckim, gdzie zajęcia prowadzi tureccy uczeni. W Biszkeku powstał również wydział iranistyki oraz perska księgarnia, których pracownicy zajmują się propagowaniem religii i kultury szyickiego Iranu. W okresie od 1996 r. do 2000 r. zarejestrowało się oficjalnie 181 misjonarzy muzułmańskich (dla porównania – 506 chrześcijańskich). Najwięcej misjonarzy przybywa do Kirgistanu z Turcji, Egiptu, Arabii Saudyjskiej, Pakistanu, Indii, Uzbekistanu i Tadżykistanu.

Wnioski i prognozy

Islam w Kirgistanie nie jest najważniejszym czynnikiem kształtującym miejscową rzeczywistość społeczną, polityczną i kulturową. Jedyne w południowej części Kirgistanu, zdominowanej przez ludność uzbecką, procesy islamizacyjne rozwijają się w sposób lawinowy. Procesy odrodzenia islamskiego są efektem końca systemu radzieckiego, odradzaniem się narodowych tradycji, otwarciem granic, kontaktów z krajami muzułmańskimi „dalekiej zagranicy”, upodobnieniem się Kirgistanu do sąsiednich krajów szeroko pojętego regionu Azji Centralnej. Szczególnie silnie zauważalne są one wśród przedstawicieli dawnych społeczności osiadłych, które zawsze wyróżniały się silniejszym przywiązaniem do religii niż koczownicy. Można zaobserwować wprowadzaną oddolnie prohibicję w restauracjach, kobiety chodzące w chustach i w hidżabach. Wobec rosnącej szybko liczby przystępujących do HT mieszkańców Kirgistanu i konsekwentnego przestrzegania przez tę partię zasady niestosowania przemocy istnieje możliwość pokojowego objęcia przez nią władzy na Południu, co przy silnych dążeniach separatystycznych tam panujących jest groźne dla stabilności państwa. Jest to tym bardziej niebezpieczne, że w końcowym etapie realizacji swojego progra-

mu przywódcy HT mają wystosować apel do rządzących o ich przyłączenie się do kalifatu islamskiego. Jeśli ci go odrzucą, metody postępowania z nimi przestaną być już tylko pokojowe. Dodatkowym czynnikiem destabilizacyjnym w regionie, który może zmienić religijne nastroje w społeczeństwie, jest możliwość wystąpienia kolejnych najazdów IRU na południowe terytoria Kirgistanu (następny „kryzys batkeński”). Kolejnym takim czynnikiem pozostają ostre konflikty władzy z opozycją anarchizujące stosunki w państwie. Nastroje społeczne są bardzo zmienne. Całkowite odwrócenie się społeczeństwa od religii jest możliwe w przypadku znaczącego postępu w równomiernym rozwoju gospodarczym w całym kraju, połączonego z sukcesem inwazji wzorców kultury masowej z Rosji oraz krajów Zachodu, głównie USA. Ogromne znaczenie ma tu przede wszystkim zalew kultury amerykańskiej, która jest egalitarna, nastawiona na odbiorcę masowego i przez to łatwo przyswajalna przez miejscowych mieszkańców. Z uwagi na fizyczną obecność w Kirgistanie stosunkowo dużej liczby Amerykanów (turystów, biznesmenów, dziennikarzy, doradców rządowych, działaczy i wolontariuszy z organizacji pozarządowych oraz żołnierzy), a także bogactwo i potęgę ich państwa, partycypowanie w kulturze amerykańskiej ma też charakter prestiżowy dla mieszkańców Kirgistanu i w widoczny sposób jest ideową konkurencją dla islamu (szczególnie na Północy).

Mariusz Marszewski

ISLAM W TADŻYKISTANIE

Podstawowe informacje o kraju

Tadżykistan, niepodległa republika od 1991 r.
Powierzchnia: 143 tys. km² (zmienna w związku z poważnymi roszczeniami terytorialnymi Chin)
Ludność: 6440,7 tys.
Główne miasta: Duszanbe (stolica) – 528,6 tys., Chodżent – 164,5 tys., Kulab – 79,3 tys.
Struktura etniczna: Tadżycy – 64,9%, Uzbegy – 25%, pozostali (ludy pamińskie, Rosjanie i in.) – 10%
Struktura wyznaniowa: muzułmanie sunnici – zależnie od źródeł 80–90%, szyici-ismailici – ok. 5%; nieznaną liczbą wyznawców protestanckich odłamów chrześcijaństwa i sekt
Przyrost naturalny: 0,212%
Udział ludności miejskiej: 27,4%
PKB: 1 mld USD (2001)
Bezrobocie: oficjalnie ok. 20%.

Islam w Tadżykistanie (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 6 mln
Liczba meczetów: ok. 249 meczetów piątkowych, 4 tys. meczetów zwykłych. Planowane otwarcie w 2003 r. ismailickich dżamaat-chona w Chorogu i Duszanbe
Samoidentyfikacja i praktyki religijne: 96,6% Tadżyków uważa się za muzułmanów; 25% regularnie praktykuje (ponadto m.in. 27% modli się pięć razy dziennie, 59,1% pościło w czasie ramadanu – dane za 2000 r.); ok. 3–4 tys. wiernych rocznie pielgrzymuje do Mekki
Organizacyjne struktury islamskie: centralna instytucja to Szouro-i Ulema (Rada Ulemów) – podporządkowana władzom; jej struktury w terenie to Rady Wilajatów, którym podlegają imam-chatibowie – zatwierdzani przez lokalne władze cywilne – koordynujący pracę meczetów na poziomie lokalnym
Inne: IPOT; wspólnoty ismailickie związane z Komitetem Ismailickiej Drogi i Wykształcenia Religijnego; bractwa sufickie (głównie naqszbandija, w mniejszym stopniu kadirija – przede wszystkim w prowincji Hatlon); nieoficjalnie – pozostałości struktur Islamskiego Ruchu Uzbekistanu
Partie i stowarzyszenia: Islamska Partia Odrodze-

nia Tadżykistanu (w jej orbicie m.in. tradycyjalistyczne ugrupowanie Islamski Ruch Odrodzenia i nielegalne, fundamentalistyczne Taqfir z ośrodkiem w Garmie); nielegalna fundamentalistyczna Hizb ut-Tahrir (głównie obwód sogdyjski); delegatura imamaty ismailickiego w Chorogu

Szkolnictwo: Uniwersytet Islamski im. Imoma Tirmiziego (Duszanbe), ok. 20 madras, 44 większe szkoły przy meczetach. Ismailici: zajęcia z religii w szkołach i liceum w GBAO, religijne obozy letnie, trwają prace nad otwarciem Uniwersytetu Azji Centralnej (Chorog).

Charakterystyka kraju

Tadżykistan jest niepodległy od 1991 r. Był i jest nadal najbiedniejszą republiką WNP. Zawsze pozostawał na skraju Imperium w bezpośrednim sąsiedztwie Afganistanu, od początku lat osiemdziesiątych ogarniętego wojną domową z silnie akcentowanymi wątkami islamskimi – w Afganistanie mieszka ok. 8 mln Tadżyków (więcej niż w samym Tadżykistanie). Charakterystyczne, że Tadżykistan jako jedyny kraj postradzieckiej Azji Centralnej zamieszkały jest przez indoeuropejskich Tadżyków (pozostałe narody są pochodzenia tureckiego) – blisko spokrewnionych z Persami (jedność języka i kultury). W latach 1992–1997 Tadżykistan doświadczył wojny domowej o charakterze klanowym i politycznym, w którym klany karategiński i pamiński odwoływały się do hasł islamskich w walce z nomenklaturą mającą oparcie w klanach leninabadzkim i kulabskim. W efekcie wojny, w którą żywo zaangażowane były m.in. Rosja, Uzbekistan, Afganistan, Iran i in., przewagę zdobył klan kulabski. Wojna zakończyła się kompromisem (porozumienia pokojowe z 1997 r.), w wyniku których opozycja islamska uzyskała dostęp do stanowisk politycznych, co jest ewenementem na skalę WNP. Obecnie sytuacja w kraju się stabilizuje, żadna z głównych sił politycznych nie odwołuje się do metod siłowych, w praktyce zlikwidowano wszystkie oddziały kontestujące porozumienia pokojowe. Państwo wciąż nie jest w pełni wydolne, nie jest w stanie kontrolować sytuacji na całym obszarze (zwłaszcza w Karateginie i w GBAO), nie jest również w stanie rozwiązać palących problemów społecznych i gospodarczych, choć należy zauważyć, że nie przeszkadza również przedsiębiorczości obywateli i działalności instytucji po-

mocowych z Zachodu – te odgrywają szczególnie dużą rolę w rozwoju społecznym i gospodarczym Karateginy i GBAO. Tadżykistan jest głównym punktem oparcia politycznego i wojskowego Rosji w regionie i jest ważnym elementem polityki rosyjskiej w Azji Centralnej i w Afganistanie.

Islam w Tadżykistanie (rys historyczny)

Islam na obszarze dzisiejszego Tadżykistanu pojawił się w początkach VIII w. wraz z podbojem arabskim. Dość szybko zastąpił panujące tam wcześniej zoroastryzm, buddyzm i religie lokalne. Tadżykistan i zdominowane przez Tadżyków oazy dzisiejszego Uzbekistanu (m.in. Samarkanda i Bucharą) szybko stały się jednym z najważniejszych światowych centrów myśli i kultury islamskiej o ogromnym znaczeniu gospodarczym i politycznym wynikającym z położenia na trasie Jedwabnego Szlaku wiodącego z Chin do Europy i jednocześnie szlaku najazdów ludów tureckich i mongolskich zalewających Bliski i Środkowy Wschód. Po wiekach rozkwitu, a później erozji emiratów obejmujących Tadżykistan, kraj w końcu XIX w. został włączony do Rosji – zachowując jednak dużą autonomię wewnętrzną. W latach 1916–1929 Tadżykistan był jednym z najważniejszych punktów oparcia ruchu basmaczy – walczących pod hasłami islamskimi najpierw z Rosją, później z bolszewikami. Prześladowania religijne w ZSRR zepchnęły islam do podziemia, gdzie głównie dzięki sile tradycji i prężnie rozwijającemu się podziemiu (m.in. podziemnemu szkolnictwu religijnemu) dotrwał do pierestrojki i niepodległości. Od lat siedemdziesiątych w Tadżykistanie działały organizacje fundamentalistyczne odwołujące się do pakistańskiego ruchu Deobandi, z których rekrutowało się wielu późniejszych działaczy Islamskiej Partii Odrodzenia. Od około XI w. w tadżyckim Badachszenie żyją ismailici (nizaryci), sekta szyicka traktowana przez innych muzułmanów jako heretycka. Od XIX w. coraz wyraźniej rysuje się proces integracji ismailitów mieszkających w Indiach, Pakistanie, Iranie, Afganistanie, Afryce Wschodniej, na Zachodzie i Badachszenie wokół Aga Chanów – dziedzicznych, półboskich (w opinii wyznawców) światowych przywódców duchowych tej grupy. Siła kulturowa i finansowa oraz wpływy towarzyskie (na całym świecie, w tym zwłaszcza na Zachodzie)

i polityczne ismailitów są niewspółmiernie wysokie wobec ich małej liczebności i rozproszenia.

Warunki społeczne, gospodarcze i polityczne

Tadżykistan był najslabiej rozwiniętą republiką ZSRR. Bolesne wejście w niepodległość, któremu towarzyszyło załamanie gospodarcze, społeczne i polityczne prowadzące do wojny domowej (1992–1997) sytuację tylko pogorszyło. Wojna domowa pociągnęła za sobą od kilkudziesięciu do stu tysięcy ofiar śmiertelnych, kilkaset tysięcy ludzi (brak jednoznacznych i wiarygodnych danych) znalazło się na emigracji (większość inteligencji), zniszczona została w znacznym stopniu infrastruktura państwa (fabryki, drogi, szpitale itp.), na terenach nie objętych działaniami wojennymi infrastruktura niszczała poprzez jej zaniedbanie, szacuje się, że 80% Tadżyków żyje poniżej granicy ubóstwa. Mimo zakończenia wojny w 1997 r. kraj wciąż daleki jest od uporania się z kryzysem. W Tadżykistanie panuje ogromne ukryte bezrobocie, z czym wiążą się nielegalne migracje zarobkowe (głównie do Rosji – ocenia się, że wyjeżdża tam do pracy ok. 500–800 tys. Tadżyków rocznie, ale również do Kazachstanu, Pakistanu, Zjednoczonych Emiratów Arabskich i in.) oraz wysoki poziom przestępczości, szczególnie związanej z tranzytem narkotyków z Afganistanu do Rosji. Zrujnowane państwo stoi przed problemem eksplozji demograficznej (dziś 41% mieszkańców kraju nie ukończyło 14 roku życia), której nie jest w stanie sprostać system edukacyjny, a w przyszłości rynek pracy. Podejmowane obecnie działania rządu i instytucji międzynarodowych nie są w stanie radykalnie i szybko naprawić sytuacji w kraju. Mimo fatalnej sytuacji społecznej i gospodarczej następuje poprawa sytuacji politycznej w kraju. Istniejący obecnie kompromis między głównymi siłami politycznymi w kraju oraz międzynarodowe poparcie dla istniejącego układu nie zapowiada w najbliższym czasie poważnych wstrząsów politycznych, zwłaszcza z wykorzystaniem haseł islamskich. Jednocześnie zmęczenie społeczeństwa wojną domową i odstraszący przykład wojny w sąsiednim Afganistanie poważnie ogranicza niebezpieczeństwo uciekania się do rozwiązań siłowych przez główne siły polityczne Tadżykistanu.

Życie religijne

Oficjalną krajową strukturą organizującą życie religijne w Tadżykistanie jest Szouro-i Ulema (Rada Ulemów) i jej struktury terenowe: Rady Wilażatów i imam-chatibowie. Zarówno Rada, jak i imamowie są kontrolowani (i zatwierdzani) przez władze (rządową Komisję ds. Wyznań). W skład Rady wchodzi departamenty: meczetów, orzecznictwa religijnego, kontaktów z zagranicą i edukacji, w tym Uniwersytet Islamski, prywatna uczelnia wyższa w Duszanbe (dwa wydziały: prawa i prawoznawstwa; liczba studentów zależnie od źródeł 700–1500 studentów), szkolnictwo średniego i wyższego szczebla.

Stosunkowo niewielką rolę – wbrew obiegowym opiniom – odgrywają bractwa sufickie (głównie naqszbandija i kadirija), choć np. mufti Tadżykistanu wywodzi się z naqszbandiji. Lokalnie iszarnowie pełnią rolę „znachorów”, zwłaszcza w odniesieniu do chorych psychicznie oraz podobnie jak sejjedi (potomkowie Proroka) cieszą się autorytetem społecznym, częstokroć zajmują stanowiska w strukturach religijnych. Groby „świętych mężów” (szlachetnie urodzeni muzułmanie, potomkowie arabskich zdobywców, ogólnie pobożni muzułmanie, np. poeci) są ważnymi ośrodkami pielgrzymkowymi.

Od 1997 r. coraz większego znaczenia w niektórych rejonach Tadżykistanu (głównie w wilajacie sogdyjskim) nabiera partia Hizb ut-Tahrir (HT), choć jej oddziaływanie społeczne jest z reguły demonizowane i przesadzone. HT skoncentrowana jest na budowie struktur kadrowych i formacji duchowej poszczególnych członków oraz działalności propagandowej poza nią. Szacuje się, że w Tadżykistanie partia liczy kilka tysięcy członków i sympatyków.

Wśród ismailitów dominujących w Badachszenie oraz mieszkających w Duszanbe kluczową rolę odgrywa autorytet Aga Chana działającego w Tadżykistanie poprzez delegatury Imamatu i działalność Sieci Rozwoju Agi Chana (Agha Khan Development Network – AKDN) – sieci instytucji, programów i fundacji o charakterze humanitarnym, kulturalnym, społecznym i ekonomicznym finansowanych przez samego Aga Chana, międzynarodowe instytucje finansowe i rządy państw zachodnich.

Islam w Tadżykistanie dość dobrze przetrwał siedemdziesiąt lat komunizmu i jest bardzo moc-

no zakorzeniony zarówno w życiu codziennym, jak i systemie wartości Tadżyków, choć poziom wiedzy o islamie w społeczeństwie nie jest zbyt wysoki. Ogromna fala odrodzenia islamskiego ogarnęła kraj w końcu lat osiemdziesiątych (odradzały się meczety, powstały partie – IPOT i organizacje islamskie, wychodziła prasa). Proces ten był ściśle związany z odrodzeniem narodowym Tadżyków. Szybko islam stał się jedną z alternatyw cywilizacyjnych dla niepodległego Tadżykistanu i jednym z zasadniczych czynników w wojnie domowej. Rujnująca kraj wojna domowa znacznie osłabiła polityczne aspiracje muzułmanów, choć jednocześnie obserwuje się wyraźny wzrost świadomości i identyfikacji religijnej oraz wzrost praktyk religijnych. W 1999 r. 96,9% Tadżyków uważało się za muzułmanów, w tym aż 84% mieszkańców Duszanbe (mimo potencjalnie większej laicyzacji mieszkańców miast). Charakterystyczne, że wśród studentów (ludzi młodych i wykształconych) samoidentyfikacja islamska sięga 97,3% (dla Tadżyków w wieku emerytalnym jest to 89,5%). W świetle badań z marca 2001 r. 25,2% dorosłych regularnie praktykuje (27% modli się pięć razy dziennie, 63% nieregularnie; w 2000 r. 59,1% pościło w okresie ramadanu); do 1997 r. ok. 6 tys. wiernych odbyło hadżdż (jeden z fundamentalnych obowiązków muzułmanina), od tego czasu rocznie pielgrzymuje ok. 3–4 tys.

Odrodzenie w ogromnym stopniu stało się również udziałem pamirskich ismailitów – grupy przez wieki żyjącej na marginesie sunnickiej większości, z dala od ismailickich ośrodków Persji i Indii. W związku ze słabymi strukturami organizacyjnymi (brak meczetów, nacisk na religijność indywidualną, słabo wyrażaną na zewnątrz) grupa ta najciężiej odczuła antyreligijną politykę ZSRR. Niepodległość i ofensywa religijna, kulturowa i humanitarna Aga Chana, który w latach wojny domowej ratował Badachszen od śmierci głodowej i skutków wojny, wyrobiła mu ogromny autorytet, zarówno wśród Pamirczyków, jak i w elitach politycznych (rządowych i opozycyjnych) Tadżykistanu. Wizyta Aga Chana w Chorogu w 1995 r. zgromadziła na modlitwie ok. 80 tys. wiernych (w całym Badachszenie tadżyckim żyje ok. 220 tys. ludzi), co jest wydarzeniem bez precedensu i dla Tadżykistanu ogarniętego wówczas wojną, i dla życia religijnego jako takiego w skali całej Azji Centralnej.

Islam a życie polityczne

W niepodległym Tadżykistanie islam od samego początku był bodaj najważniejszą siłą polityczną wymierzoną w pozostały po ZSRR porządek polityczny i społeczny oparty na partii komunistycznej i klanie leninabadzkim (stopniowo również na klanie kulabskim). Islam stanowił miał alternatywę dla komunizmu i podstawę odrodzenia narodowego Tadżyków. Główną organizacją polityczną była założona w październiku 1991 r. Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu (IPOT), mająca te cele realizować, blisko współpracująca z partiami demokratycznymi i antykomunistycznymi i odziewająca się od wprowadzania szariatu jako prawa państwowego. Wojna domowa uczyniła z IPOT główną siłą opozycji zbrojnej (kilka-kilkanaście tysięcy mudżahedinów w Karateginie, Pamirze i w Afganistanie) i pozwoliła jej wypracować ogromne kontakty w świecie islamskim. W wyniku porozumień pokojowych z 1997 r. (potwierdzonych w wyborach parlamentarnych z 2000 r.) IPOT legalnie działa na terytorium Tadżykistanu – od 1999 r., jej członkowie mają zagwarantowane 30% miejsc w administracji państwowej (w tym urzędy wicepremiera, kilku ministrów itp. – choć nie wyczerpuje to przewidzianych limitów) i w wojsku, w które włączono oddziały dawnej opozycji. Jednocześnie zakazano tworzenia organizacji o charakterze militarnym i politycznym przy meczetach (1999). Tym samym Tadżykistan jest jedynym państwem Azji Centralnej, gdzie oficjalnie działa, a wręcz współrządzi krajem partia islamska. Najważniejsze postacie IPOT to Saidabdullo Nuri i Muhammaszarif Himmatzoda. Mimo sukcesów politycznych IPOT straciła na sile od czasów wojny: część dowódców nie podporządkowała się władzom i jest powoli likwidowana; część odeszła od linii partii (jeden z przywódców opozycji islamskiej – Chodżiakbar Turadżonzoda – obecnie wicepremier); znaczna część mudżahedinów pracuje obecnie w Rosji. W partii widoczne są podziały na frakcje. Przy tym 78% Tadżyków przeciwna jest islamizacji państwa. Kolejną siłą polityczną i wojskową o charakterze islamskim obecną w Tadżykistanie był (a być może jest nadal) Islamski Ruch Uzbekistanu. Partia ta stawia sobie za cel obalenie rządów w sąsiednim Uzbekistanie i stworzenie państwa islamskiego z centrum w Kotlinie Fergańskiej – temu

służyć miały rajdy IRU dokonywane z terytorium Tadżykistanu i przy pomocy Tadżyków w 1999 i 2000 roku na Kirgistan i Uzbekistan. IRU posiada nieoficjalny azyl w Tadżykistanie (w Dolinie Karategińskiej), a jej przywódcy, zwłaszcza Dżuma Namangani (o ile żyje) cieszy się przyjaźnią wielu wpływowych polityków tadżyckich (w tym ministra ds. nadzwyczajnych, Mirzo Zijo). Można przypuszczać, że w Tadżykistanie schronienie znajduje przynajmniej kilkuset członków IRU. Ruch nie prowadzi aktywnej działalności w Tadżykistanie – kraj ten (obok Afganistanu) służy IRU jedynie jako zaplecze logistyczne.

Znaczącą nielegalną organizacją islamską jest HT, działająca głównie w Chodżencie i okolicach. Liczbę członków partii w Tadżykistanie szacuje się na kilka tysięcy. HT stawia sobie za cel stworzenie kadr, rozpropagowanie idei islamskich i przejście metodami pokojowymi władzy w kraju, a w przyszłości – już poprzez walkę zbrojną – utworzenie światowego kalifatu. Partia jest bardzo ostro zwalczana przez struktury państwowe (aresztowania, akcja propagandowa – „odkrywanie” składów broni należących rzekomo do HT), oficjalne duchowieństwo islamskie i IPOT traktujących HT jako herezję i konkurencję. HT stanowi potencjalnie duże zagrożenie dla stabilności północy Tadżykistanu, zwłaszcza w obszarach, w których gwałtownie zachodzi proces erozji tradycyjnych struktur społecznych. Mimo niedużej liczebności i słabo rozbudowanych struktur politycznych za liczącą się siłą polityczną należy uznać ismailitów i samego Aga Chana. Pamirscy ismailici opowiedzieli się po stronie opozycji w czasie wojny domowej, wskutek nacisków Aga Chana szybko wycofali się jednak z działań wojennych; mediacja Aga Chana w walnie przyczyniła się również do podpisania porozumień pokojowych w 1997 r. Ismailici w macierzystym Badachszenie zachowują daleko posuniętą autonomię, są dość wpływową i zwartą grupą w Duszanbe, skutecznie rozszerzają swoją aktywność na Karateginę i inne regiony kraju, a także kraje sąsiednie (zwłaszcza Afganistan, ale – na małą skalę – także Kirgistan i Kazachstan). AKDN nie jest organizacją o *stricte* religijnym charakterze – prowadzi programy o dużym znaczeniu gospodarczym (inwestycje bezpośrednie, budowa dróg łączących Tadżykistan z Afganistanem i Chinami), kulturalnym i społecznym.

Islam a życie społeczne

Islam i proponowany przezeń system wartości i zachowań jest bardzo ważnym czynnikiem życia społecznego w Tadżykistanie. Dotyczy to m.in. struktury rodzinnej (w tym praktykowanego pozaprawnie wielożeństwa), miejsca kobiet w społeczeństwie. Wynika to zarówno z silnego przywiązania do tradycji (sprzyja temu siła autorytetu starszych, silna pozycja społeczna, jaką mają potomkowie świętych – iszanowie, sejjedzi, hodźowie oraz wiejski charakter kraju – 72% obywateli kraju mieszka na wsi, miasta nie są na tyle silne, by akulturować przyjezdnych), jak i odrodzenia religijnego. Meczety mahallickie (dzielnicowe i kiszłaćne) są centralnym miejscem rozstrzygania spraw wspólnoty lokalnej, mobilizacji społecznej (np. do organizacji robót społecznych – haszar) o częstokroć silniejszej pozycji niż instytucje państwowe – dżamaaty i hukumaty.

Szczególnym przejawem wpływu islamu na życie społeczne jest działalność AKDN. Sieć organizacji i programów skupionych w AKDN działa w Tadżykistanie od 1992 r., realizując liczne programy humanitarne, edukacyjne, kulturalne i stymulujące transformację społeczną i gospodarczą (m.in. budowa i aktywizacja społeczności lokalnych; programy modernizacji rolnictwa, stymulacja prywatyzacji ziemi, mikrokredyty, aktywizacja kobiet, włączenie b. mudżahedinów w życie cywilne itp.).

Islam a życie kulturalne

Lata niepodległości i wojna domowa przyniosły Tadżykistanowi ogromny regres cywilizacyjny: kryzys gospodarczy, emigrację inteligencji (zarówno tadżyckiej, jak i zwłaszcza nie-Tadżyków), erozję systemu edukacji (nieliczni, słabo opłacani i skorumpowani nauczyciele), upadek początkowo prężnie rozwijającego się rynku medialnego (nieliczne gazety o ograniczonym zasięgu; skromna oferta telewizji tadżyckiej i dominacja telewizji rosyjskiej). Szkolnictwo muzułmańskie – choć rozbudowane i posiłkujące się stypendystami z Pakistanu, Iranu i Arabii Saudyjskiej – w niewielkim stopniu jest w stanie zapełnić tę próżnię: jego poziom nie jest zbyt wysoki, udział raczkującej „inteligencji” muzułmańskiej w życiu kulturalnym jest wciąż symboliczny. Obecnie wychodzi jedna gazeta związana z IPOT – *Nad-*

żot; zbliżone w wielu kwestiach do IPOT stanowisko zajmuje gazeta *Czarogi Ruz*.

Relatywnie dużą rolę kulturalną (zważywszy na ogólnie niski poziom życia kulturalnego i małą liczebność ismailickiej „bazy”) odgrywa AKDN. Dotyczy to zarówno rozwoju szkolnictwa (liceum w Chorogu, planowany Uniwersytet Azji Centralnej w Chorogu; współpraca z wyższymi uczelniami tadżyckimi; programy i seminaria dla nauczycieli; programy stypendialne itp.), jak i inne (np. finansowanie jedyne w kraju Dyskusyjnego Klubu Filmowego i profesjonalnego studia filmowego dla studentów w Duszanbe). Działalność AKDN na tym polu należy jednak traktować przede wszystkim jako świadomą westernizację i modernizację Tadżykistanu, nie zaś działalność konfesyjną, choć bez wątplenia sprzyja ona rozwojowi społeczności ismailickiej.

Miejsce islamu w Tadżykistanie

Islam jako religia, system wartości i styl życia jest dla Tadżykistanu podstawą życia jednostkowego i społecznego, najważniejszym składnikiem kultury i jednym z najważniejszych czynników społecznych i – w skali minionej dekady – politycznych. Potencjał islamu jest odwrotnie proporcjonalny do słabości państwa, jego struktur, środków gospodarczych i kulturowych (w tym edukacyjnych) do oddziaływania na społeczeństwo.

Islam w Tadżykistanie wciąż szuka tożsamości i miejsca w państwie. Próba islamizacji państwa nie powiodła się, trudno spodziewać się w najbliższym okresie, by się powtórzyła – społeczeństwo jest zmęczone wojną i zrażone do elit politycznych, nie sprzyja temu również sytuacja w regionie (likwidacja Talibów, działania koalicji antyterrorystycznej, a zwłaszcza USA w regionie).

Z drugiej jednak strony w warunkach trwającego kryzysu gospodarczego i gwałtownych przemian społecznych (w tym migracji wewnętrznych i zarobkowych na ogromną skalę, lokalnej erozji tradycyjnego porządku społecznego i in.) tworzy się nisza i dla nastrojów fundamentalistycznych, i dla niepokojów i konfliktów społecznych, w których islam mógłby pojawić się wtórnie.

Krzysztof Strachota

ISLAM W TURKMENISTANIE

Podstawowe informacje o kraju

Turkmenistan, republika niepodległa od 1991 r.

Powierzchnia: 488 100 km²

Ludność: 5,56 mln. Turkmeni żyją także w Afganistanie: 270–400 tys., Iraku: 90–500 tys., Iranie: 330–500 tys., Turcji: 70–300 tys., Jordanii: 2 tys., Syrii: 2 tys. Poza tym w pozostałych republikach Azji Centralnej

Główne miasta (1997): Aszchabad (stolica) – 517 tys., Czerzew – 166,4 tys., Daszchawuz – 117 tys., Mary – 94,9 tys., Nebit-Dag – 89,1 tys., Turkmenbaszy – 58,9 tys.

Struktura etniczna: Turkmeni – 77%, Uzbegy – 9,2%, Kazachowie – 2%, inni – 5,1%. Zalicza się do tej grupy: 3,5% Rosjan oraz Azerów, Beludżów, Ormian i Ukraińców

Struktura wyznaniowa: muzułmanie sunnici – 89%, na południu kraju występują małe skupiska szytów. Są to głównie Irańczycy, a także Azerowie i Kurdowie; 9% – prawosławni, pozostali – 2%

Przyrost naturalny: dane wahają się od 1,85% do 4%, jednak ta druga liczba jest bliższa prawdy

PKB: 19,6 mld USD, *per capita*: 4300 USD

Bezrobocie: oficjalnie 10%, nieoficjalnie przewyższa 25%, a w regionach wiejskich 50% i stale rośnie.

Islam w Turkmenistanie (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 5 mln

Liczba meczetów: oficjalnie zarejestrowanych 318

Organizacyjne struktury islamskie: na czele Muftiatu Turkmenistanu stoi mufti Nasrułła ibn Ibadułła, który zarazem do 1996 roku stał na czele Gengeszy – rady do spraw religii przy prezydencie republiki. Obecnie jego miejsce na tym stanowisku zajmuje Jaszymurad Atamuradow. Poza strukturą oficjalną islamu, która jest ściśle podporządkowana reżimowi prezydenta Sapar-murada Nijazowa, dużo większą rolę odgrywa struktura nieformalna, a w szczególności bractwa sufickie, tradycyjnie mające wielu zwolenników w Turkmenistanie

Partie i stowarzyszenia: w Turkmenistanie nie działają partie bądź ugrupowania odwołujące

się do islamu, nie wydaje się prasy o charakterze religijnym

Szkolnictwo: Turkmeński Uniwersytet Państwowy w Aszchabadzie – Wydział Teologiczny

Charakterystyka kraju

Turkmenistan jest państwem totalitarnym i zamkniętym na wpływy zewnętrzne. Cała władza skupiona jest w rękach jednego człowieka – Turkmenbaszy – Wodza Wszystkich Turkmenów, a jego osoba jest otoczona kultem jednostki. Urząd prezydenta został przydzielony Nijazowowi dożywotnio w 1999 roku uchwałą obu izb turkmeńskiego parlamentu – Madżlisu i Chalk Maslachaty (Rada Ludowa). Dzięki systemowi autorytarnemu republika należy do najstabilniejszych w regionie, jednak na przełomie 2001/2002, po spektakularnych ucieczkach turkmeńskich dyplomatów (oskarżyli Nijazowa o despotyzm, korupcję, mordy polityczne, współpracę z Talibami w handlu bronią i narkotykami), którzy dołączyli do antyprezydenckiej opozycji, zaczęły być widoczne wyraźne oznaki kryzysu politycznego w otoczeniu Nijazowa.

Od dekady ten neutralny kraj pokładał ogromne nadzieje w eksploatacji i eksporcie na rynki światowe swoich surowców naturalnych – głównie gazu ziemnego, którego zasoby są oceniane jako jedno z największych na świecie. Gaz turkmeński jest powodem zainteresowania tym krajem ze strony mocarstw regionalnych (głównie Rosji, Pakistanu, Iranu) rywalizujących o przyszłą kontrolę nad jego eksploatacją. Na tym polu zdecydowanie najsilniejszą pozycję zajmuje, i prawdopodobnie zajmować będzie, Rosja. Mimo spektakularnych działań Turkmenbaszy (np. zaangażowanie w ideę gazociągu transafgańskiego, budowę gazociągów do Iranu) Turkmenistan jest w tej grze pionkiem o minimalnych możliwościach politycznego manewru.

Islam w Turkmenistanie (rys historyczny)

Pierwsze spotkanie islamu z ludami Azji Centralnej miało miejsce w VII wieku wraz z najazdem arabskim na Mawarannahr (dzisiejszy Uzbekistan), jednak plemiona turkmeńskie przyjęły go pomiędzy XII a XIV wiekiem. Początkowo islam zadomowił się w oazach leżących na Jedwab-

nym Szlaku dzięki kupcom i misjonarzom muzułmańskim, u plemion koczowniczych żyjących na terenach pustynnych konwersja na islam trwała znacznie dłużej. Ponadto bardzo silne struktury plemiennie-klanowe ludów koczowniczych jedynie marginalnie podporządkowywały się nakazom islamu. Przez stulecia nadal silne były u nich wpływy kultury preislamskiej, zwłaszcza praktyki szamanistyczne. Potępiane przez ortodoksyjny establishment praktyki te mają silnie rozwinięte korzenie w tzw. islamie ludowym, najwyraźniej są widoczne u sufickiego bractwa kubrawi. Dwa czynniki miały ponadto zasadniczy wpływ na liberalne podejście do wiary. Po pierwsze Turkmeni są w większości sunnitami liberalnej, hanafickiej szkoły prawa muzułmańskiego. Po drugie ogromny wpływ na religijność Turkmenów wywarł sufizm, który jest czynnikiem ograniczającym islamski fundamentalizm. Ułatwiło to współistnienie islamskich dogmatów i tradycyjnych turkmeńskich wierzeń. Dominującym prądem sufickim w Turkmenistanie jest naqszbandija, dwa mniejsze to jasawija oraz kubrawija. Silnie zdecentralizowana struktura bractwa powiązana z lokalnymi, zamkniętymi dla obcych strukturami klanowo-plemiennymi uniemożliwia przepływ radykalnych prądów, jaki ma miejsce w monolitycznych społecznościach muzułmańskich. Ten czynnik zapobiegał w przeszłości przeprowadzaniu na większą skalę radykalnych akcji politycznych przez muzułmańskie koalicje. Wyznawcy bractw sufickich jednoczyli się jedynie przeciwko wrogom zewnętrznym: Rosjanom, Kałmukom, budystom czy komunistom. Charakterystyczną cechą islamu turkmeńskiego świadczącą o sile tradycji i stosunku do islamu była i jest wyższość prawa zwyczajowego (adat) nad prawem koranicznym (szari'a). Do dziś popularne jest turkmeńskie powiedzenie: „*Możesz się wyrzec religii, ale zwyczajów nigdy!*”.

Warunki społeczne i gospodarcze

Warunki życia w Turkmenistanie różnią się od tych w pozostałych państwach postradzieckiej Azji. Ten neutralny kraj, posiadający jedno z największych na świecie zasobów gazu, niezwykle wysoki wskaźnik (według oficjalnych danych) PKB: prawie 21% w 2001 roku, wyjątkowe dobrodziejstwa socjalne: darmowy gaz, wodę, elek-

tryczność i bardzo niskie opłaty za czynsz i transport publiczny, jest z socjopolitycznego punktu widzenia jednym ze spokojniejszych i stabilniejszych państw regionu. Spokój ten Turkmenistan zawdzięcza również systemowi autorytarnemu, w którym życie polityczne bazuje na aktywności jednej partii, na czele której stoi dożywotnio wybrany prezydent Saparmurad Nijazow. Osobiście stara się on oddziaływać i kontrolować wszystkie sfery życia społecznego, politycznego i gospodarczego kraju. Pomimo stabilności politycznej i korzyści socjalnych, warunki życia przeciętnych mieszkańców Turkmenistanu są bardzo niskie. Ogromny przyrost naturalny, rosnące szybko bezrobocie i inflacja przy średniej pensji nie większej niż 30 USD mogą jedynie pogorszyć ten stan rzeczy. Władze stale podkreślają, że za rządów Turkmenbaszy wzrosła przeciętna długość życia Turkmenów, jednak międzynarodowi eksperci twierdzą, że wskaźnik ten jest nadal bardzo niski i nie przekracza 52 lat. Jest to prawdopodobne, bowiem system opieki zdrowotnej jest wyjątkowo zacofany, ponadto masowo zwalniana się wykształcony personel medyczny i kadre uniwersytecką pochodzenia nieturkmeńskiego. Niewątpliwie stale podkreślanym przez władze sukcesem policyjnego reżimu jest opanowanie przestępczości, jej wysoka wykrywalność, a także wysoki procent więźniów, którzy wraz z corocznymi amnestiami w 95–97% wracają do normalnego życia. Władze twierdzą również, że w Turkmenistanie nie ma więźniów politycznych. Należy zaznaczyć, że w najgorszym położeniu w Turkmenistanie znalazła się ludność nieturkmeńska (zwłaszcza Słowianie), która wraz z turkmenizacją życia publicznego jest masowo zwalniana z pracy, uniwersytetów i ma ograniczony kontakt z własną kulturą narodową.

Życie religijne

Organizacja islamu w Turkmenistanie opiera się na Muftiacie oraz radzie religijnej (Gengeszy). Struktura ta jest ściśle podporządkowana i kontrolowana przez prezydenta, podobnie jak wszystkie sfery życia społecznego. Kazim, a od grudnia 1996 roku muftim Turkmenistanu jest Nasrułła ibn Ibadułła, wykształcony w Bucharze, Taszkencie i Egipcie (uniwersytet Al-Azhar) Uzbek z welajatu (województwa) daszchawuskiego. W 1994 roku był mianowany przewodniczącym

Gengeszy do spraw religii przy prezydencie Turkmenistanu, ale zrezygnował na rzecz Jaszymurada Atamuradowa. Członkami muftiatu – najwyższego organu turkmeńskiego duchowieństwa – jest 9 osób, w tym przedstawiciel szyckiej wspólnoty, po dwóch ludzi z welajatów maryjskiego i taszauskiego i po jednym z pozostałych. Poza tym 6 osób uczestniczy w obradach bez prawa głosu. Muftiat wybiera i odwołuje muftich meczetów oraz potwierdza ich uprawnień. Są oni opłacani przez państwo. Obecnie w Turkmenistanie działa tylko 318 zarejestrowanych meczetów, liczba tych nieoficjalnych nie jest znana. Niewielka liczba meczetów w porównaniu z innymi państwami centralnoazjatyckimi nie ma jednak większego znaczenia. Turkmeni nie należą do społeczeństw religijnych, na co wpływ z jednej strony mają ich koczownicze tradycje oraz wyjątkowo silna struktura klanowa, z drugiej strony natomiast niebagatelną rolę odegrała 70-letnia sowietyzacja i ateizacja ich kultury. Najbardziej religijnymi mieszkańcami Turkmenistanu są Beludżowie (welajat maryjski) i Nuchurzy (welajat bachardeński). W Dżilatanie i Tachatbazarze działają imamowie Beludży. Także Uzbegy mają opinię religijnych. Codzienne uczestniczenie w modłach należy do rzadkości, pewien wzrost aktywności religijnej obserwuje się w czasie ramadanu. Dużo większe znaczenie ma islam nieoficjalny, a zwłaszcza działające bractwa sufickie, zwane tarikatami. Można zakładać, że to właśnie one, a nie islam oficjalny są autorytetem dla turkmeńskich muzułmanów i mają wpływ na kształtowanie życia społecznego. Turkmeni tradycyjnie wyrażają swoją wiarę bardziej poprzez rytuały związane z okolicznościami: narodzinami, małżeństwem czy śmiercią. Jednocześnie biorą udział w świętach muzułmańskich, które zarazem stały się świętami państwowymi. Do głównych świąt należą: Nauruz (Nowe Dni – święto preislamskie) – wiosenny festiwal będący jednym z największych świąt w Turkmenistanie, ramadan, Eid-ul-Fitr na koniec ramadanu, tureckie Szeker Bajram, Eid-ul-Azha – święto ofiarowania, tureckie Kurban Bajram upamiętniające koniec hadżdżu. Dużą rolę odgrywa ruch pielgrzymkowy do miejsc pochówku sufickich pirów. Do najbardziej znanych miejsc, gdzie spotykają się członkowie bractw sufickich, należą groby pirów, takich jak: Abul Abbas Seyyari (zm. 953/4 wMerwie), Hodża

Yusuf Hamadani (zm. 1140 koło Merwu), Abu Seid Meikszeni (zm. 1049 we wsi Meana), Gozli-Ata (zm. w XIV w., pochowany koło Turkmenbaszy). Poza tym miejsca pielgrzymkowe znajdują się w welajacie daschawuskim na północy Turkmenistanu oraz w okolicach Turkmenbaszy na wybrzeżu Morza Kaspijskiego. Do najbardziej znanego miejsca pielgrzymkowego należy Kurbanmyrat, szejk (iszan) bractwa naqszbandija, który porwał Turkmenów do walki przeciwko Rosjanom w 1881 r. Pochowany jest koło ruin fortecy Gok Tepe. W połowie lat dziewięćdziesiątych sufici spotykali się także w Czarzoj, w meczecie Sachid-Żan na praktyki „bezgłośnego zikru serca”. Pojawiają się informacje, jakoby w Turkmenistanie działali wahhabici, ale trudno stwierdzić, na ile jest to antyislamska propaganda władz, a na ile fakt.

Turkmeni mają utrudniony udział w hadżdżu. Jest to spowodowane z jednej strony ogólnymi ustaleniami władz, które rocznie zezwalają tylko 150 pielgrzymom na udział w hadżdżu, z drugiej strony barierą nie do pokonania dla wiernych jest stosunkowo wysoki jak na turkmeńskie warunki koszt wyjazdu: około 300 dolarów, co jest równe kilkudziesięciu średnim pensjom. Wymagane jest również specjalne pozwolenie na wyjazd do Mekki, i tak na 4600 miejsc przygotowanych przez Saudów dla Turkmenów, w roku 2001 tylko 185 pielgrzymów dostało zgodę. Rząd zapewnił transport oraz asystę członków z Rady Spraw Religijnych, całkowicie kontrolowanej i lojalnej wobec prezydenta Nijazowa. Miejscowi obserwatorzy zauważają, że wielu Turkmenów jedzie na hadżdż bez zaangażowania religijnego.

Islam a życie polityczne

W konstytucji z 1991 r. zdefiniowano Turkmenistan jako państwo świeckie, wyraźnie jednak zaznacza się wolność wyznania i swobodę organizowania się stowarzyszeń religijnych. W praktyce islam został całkowicie podporządkowany polityce władz. Religia miała być jedynie instrumentem służącym do budowy nowej narodowej tożsamości Turkmenistanu. Na początku lat dziewięćdziesiątych władze niejednokrotnie rekomendowały Koran oraz fundamenty islamu jako obowiązkowy element szkolnego rozkładu zajęć. Jednocześnie podobnie jak w pozostałych republikach centralnoazjatyckich władze z niepoko-

jem obserwowały konflikt z użyciem haseł islamskich w Tadżykistanie. Było to jednym z powodów, dla którego szybko zgniotły nacjonalistycznie nastawioną opozycję, która zresztą nigdy nie posługiwała się hasłami nawiązującymi do wojującego islamu (ruch Birlik – Jedność oraz klub Pisach – Słuszność).

Prezydent Nijazow konsekwentnie buduje swój wizerunek praktykującego muzułmanina. Jako pierwszy z przywódców centralnoazjatyckich odbył pielgrzymkę do Mekki i nakazał wydanie Koranu w nakładzie 250 tysięcy egzemplarzy. W swoich przemówieniach używa typowo muzułmańskich zwrotów takich jak *Chwała Allahu-wi!*, czy *Jeśli Allah tak zechce!* Rząd sponsorował budowę wielu meczetów, pozwolił również innym państwom muzułmańskim na tworzenie szkół i świątyń. Jeden z największych meczetów powstał w Geok Tepe i otrzymał nazwę Saparmurad Hadzi, na cześć pielgrzymki do Mekki odbytej przez Turkmenbaszę. Zachowanie pozorów świadczących o islamskiej naturze Turkmenistanu ma na celu przyciągnięcie pomocy i inwestycji z bogatych krajów muzułmańskich.

Tymczasem Nijazow stojąc na czele Chalk Maslachaty i jedynej działającej Partii Demokratycznej ma także możliwość całkowitego panowania nad duchowieństwem. Wybiera imamów do gengeszy – lokalnych rad ludowych, które są wobec niego całkowicie lojalne. Od 1997 r. trwają prześladowania imamów i ośrodków zajmujących się edukacją muzułmańską. W roku 2000 około 300 zagranicznych wykładowców, głównie irańskich szyitów deportowano. W czerwcu 2001 r. Nijazow nakazał zamknąć jedno z dwóch centrów teologicznych w kraju: madrasę Zamakszari w Daszchawuzie. Obecnie tylko jeden ośrodek kontrolowany przez władze jest przeznaczony do nauki islamu: Turkmeński Uniwersytet Państwowy w Aszchabadzie – Wydział Teologiczny. Od połowy lat dziewięćdziesiątych, aby zarejestrować wspólnotę religijną, grupa jest zobowiązana do zebrania podpisów co najmniej 500 mieszkańców powyżej 18 roku życia w każdym lokalnym urzędzie, w którym chce zalegalizować stowarzyszenie. Wymogi te spełniają jedynie sunnicy muzułmanie oraz Rosyjska Cerkiew Prawosławna; reszta wyznań, w szczególności baptyści, jest prześladowana i działa w podziemiu. Także bractwa sufickie z punktu widzenia prawa są w tej chwili nielegalne.

Islam a życie kulturalne

Islam w życiu kulturalnym w zasadzie nie istnieje. Nie ukazuje się muzułmańska prasa ani literatura. Turkmenistan zamknięty na przepływ treści kulturalnych z innych państw muzułmańskich, Zachodu i Rosji jest odizolowany od myśli i kultury muzułmańskiej. Także na miejscu nie ma warunków dla jej rozwoju, jest ona jedynie rek wizytem, dzięki któremu Turkmenbaszy zbudował tożsamość polityczną niepodległego Turkmenistanu. Zobrazowaniem stosunku władz do kultury islamskiej może być fakt, że studenci wyższych uczelni studiują obecnie na zajęciach nie Koran, a *Ruhname* – dzieło prezydenta nawiązujące do Koranu i mające być – według jego popleczników – nową „duchową konstytucją Turkmenistanu”.

Wnioski i prognozy

Islam nie odgrywa znaczącej roli w kształtowaniu rzeczywistości politycznej, społecznej i kulturowej Turkmenistanu. Z jednej strony nigdy nie miał on większego znaczenia dla koczowniczych Turkmenów, był niejako sposobem na życie, z drugiej strony reżimowi Turkmenbaszy udało się go skanalizować i wykorzystać do własnych nacjonalistycznych celów. Obok lojalnego wobec państwa islamskiego establishmentu jedynie bractwa sufickie, o których brak jest wiarygodnych informacji co do ich działalności, mogą stanowić autorytet dla praktykujących, turkmeńskich muzułmanów. Można stwierdzić, że turkmeński islam nie ma w przeciwieństwie do takich państw jak Uzbekistan czy Tadżykistan silnego podglebia, w oparciu o które mogłyby się pręźnie odradzać i rozwijać. Nic nie wskazuje na to, aby wizerunek Turkmenów jako ludzi areligijnych i antyfundamentalnych miał ulec zmianie w najbliższych latach. Można jedynie spekulować, że wpływ na zmianę mogłyby wywierać muzułmańskie państwa ościenne, jednak na razie Turkmenistan jest wyjątkowo zamknięty na wpływy zewnętrzne.

Andrzej Meller

ISLAM W UZBEKISTANIE

Podstawowe informacje o kraju

Republika Uzbekistanu, państwo niepodległe od 1991 r.

Powierzchnia: 447 400 km²

Ludność: ok. 25 mln

Główne miasta (1995): Taszkent (stolica) – ponad 2 mln, Samarkanda – 362 tys., Naman-gan – 362 tys., Andidżan – 298 tys., Buchara – 250 tys., Fergana – 198 tys.

Struktura etniczna: Uzbegy – 74%, Rosjanie – 5,5%, Tadzycy – 5%, Kazachowie – 4%, Karakał-pacy – 2,5%, Tatarzy – 1,5%, pozostali – 7,5% (Azerowie, Kirgizi, Koreańcy, Turkmeni); liczba Uzbeków poza granicami kraju (1992): Afganistan – ok. 2 mln, Tadżykistan – 1360 tys., Kirgistan – 590 tys., Turkmenistan – 382 tys., Kazachstan – 356 tys., Federacja Rosyjska – 90 tys. (dane oficjalne), chińska prowincja Xinjiang – 25 tys.

Struktura wyznaniowa: muzułmanie – 88% (głównie sunnici), prawosławni – 9%, pozostali – 3%

Przyrost naturalny: 1,8%

Udział ludności miejskiej: 37,2% (1999)

Bezrobocie: oficjalnie 12% (ponadto 20% zatrudnionych w niepełnym wymiarze), w rzeczywistości ukryte bezrobocie osiągać może kilkadziesiąt procent

PKB per capita: 610 USD (2000).

Islam w Uzbekistanie (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 22 mln

Liczba meczetów: oficjalnie 1697, niezarejestrowanych ok. 2300

Organizacyjne struktury islamskie: Duchowna Rada Muzułmanów Uzbekistanu (od 1995 r.) oraz jej struktury terenowe, zarządza zarejestrowanymi meczetami, madrasami i taszkenckim Instytutem, wyznacza imamów w meczetach, jej pracami kieruje mufti Abduraszydhon Bachromow

Partie i stowarzyszenia (nielegalne): Islamska Partia Odrodzenia Uzbekistanu, Islamski Ruch Uzbekistanu (IRU), Hizb ut-Tahrir al-Islami (HT).

Inne: bractwa sufickie – szkoły naqszbandija, jasawija, szejchowie uwajsija (mystycy poznający

prawdę bez pomocy nauczyciela – obwód samarkandzki i dzizaski); tzw. święte rodziny – sejjedzi, iszanowie, hodżowie

Szkolnictwo: uniwersytety Mir-i Arab w Bucharze (od 1948 r.) i Islamski Instytut im. Imama al-Buchariego w Taszkencie (od 1971 r.), Międzynarodowe Centrum Badań Islamskich (od 1995 r.), Taszkencki Uniwersytet Islamski (od 1999 r.), Międzynarodowa Fundacja Imama al-Buchariego. Przy meczetach działają szkoły szczebla podstawowego (maktaby) i wyższego (madrasy).

Charakterystyka kraju

Uzbekistan jest nie tylko najludniejszym spośród wszystkich postradzieckich republik Azji Centralnej, ale posiada także liczną mniejszość uzbecką w sąsiednich republikach, co może stanowić czynnik zapalny w stosunkach z nimi.

Państwo próbuje realizować hegemonistyczną politykę w regionie, stanowczo egzekwując swoje interesy w sąsiednich państwach – zatargi graniczne z Kirgistanem, wspieranie postkomunistycznych sił w czasie wojny tadżyckiej, udzielanie pomocy afgańskim Uzbekom Abdul Raszida Dostuma w walce z Talibami. Uzbekistan, odwołując się do imperialnego charakteru państwa czasów timurydzkich (XIV/XV w.), prowadzi najbardziej niezależną od wpływów Rosji politykę i posiada najsilniejszą spośród republik Azji Centralnej armię (55 tys., budżet obronny 1,5 mld USD).

Władza prezydencka (sprawuje ją Islam Karimow od początku niepodległości kraju) ma charakter autorytarny, dominuje nad parlamentem i organami sądownictwa. Aparat państwa kontroluje wszelką aktywność obywatelską, łamane są prawa człowieka. Nie ma miejsca dla opozycji politycznej (nacjonalistyczne partie Birlik i Erk zdelegalizowane w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych), która albo przebywa na emigracji, albo odbywa wyroki pozbawienia wolności. Od początków lat dziewięćdziesiątych kraj doświadcza konfliktów o charakterze etnicznym (Turcy meschetyńscy, Czeczeni i Tadzycy), regionalnym (u władzy pozostaje klan samarkandzki, a inne, zwłaszcza klan fergański, konsekwentnie odsuwane są od wpływu na proces polityczny) i kryzysów społeczno-gospodarczych (w latach 1992–1997 Uzbekistan opuściło 365 tys. osób, w tym 225 tys. Rosjan). Najbardziej zapalnym re-

gionem jest Kotlina Fergańska, w której występują wszystkie ww. konflikty.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych najpoważniejszym przeciwnikiem władzy Karimowa była opozycja islamska (IRU, HT), pod szyldem której ogniskowało się społeczne niezadowolenie. Obecnie, w konsekwencji zdecydowanej reakcji władz, ten nurt opozycji znacznie osłabł.

Islam w Uzbekistanie (rys historyczny)

Na początku VIII wieku ziemie dzisiejszego Uzbekistanu zostały podbite przez Arabów, którzy narzucili islam. To był pierwszy etap islamizacji. Jej drugi etap, o dużo łagodniejszym, pokojowym charakterze, miał miejsce w IX–XII w. i wiązał się z działalnością muzułmańskich kupców i misjonarzy, podróżujących szlakami handlowymi (zwłaszcza Szlakiem Jedwabnym). Od IX do XIII w. obszar ten był jednym z ważniejszych centrów formowania się i rozwoju hanafickiej szkoły prawa islamskiego, jednocześnie znajdując się w kręgu wpływów kultury perskiej (przez pewien czas miejscowi władcy – Chorezmszachowie byli najpotężniejszą dynastią panującą na znacznym obszarze Persji). Do dziś szkoła hanaficka ma największe wpływy wśród oficjalnego islamu w Uzbekistanie. W drugiej połowie XIV wieku obszar obecnego Uzbekistanu stał się centralną częścią państwa Tamerlana, pod jego panowaniem ziemie te przeżywały rozkwit gospodarczy i kulturalny. Miasta Bucharą i Samarkandą zaliczały się do centrum cywilizacji islamskiej, stąd prądy kulturowe promieniowały na pozostałe obszary świata muzułmańskiego. W drugiej połowie XIX w. Rosja narzuciła protektorat miejscowym chanatom. Władza sowiecka nie od razu obrała antyreligijny (antyislamski) kurs polityki, ale już od lat trzydziestych (do osiemdziesiątych) XX wieku niszczone literaturę religijną, zamykano naukowe instytucje religijne, fizycznie eliminowano ideologów islamu. Najbardziej zdecydowanie walczone ze zorganizowanymi bractwami sufickimi, widząc niebezpieczeństwo w ich niezależnej działalności, w efekcie ich aktywność znacznie osłabła, znikoma jest też wiedza w społeczeństwie na ich temat. Od początków lat osiemdziesiątych władze ZSRR szukały raczej możliwości wykorzystania religii i współ-

pracy ze stworzoną i uznawaną przez siebie scentralizowaną administracją religijną, której najważniejszym organem była działająca od 1943 r. w Taszkencie Duchowna Rada Muzułmanów Azji Centralnej i Kazachstanu. Organizacje, które znajdowały się poza oficjalną kontrolą, były zaciekle zwalczane, a nauczania religijnego, poza madrasą Mir-i Arab, praktycznie nie było. Islam został zredukowany do poziomu obrzędowości ludowej.

Warunki społeczne i gospodarcze

Po upadku ZSRR nastąpiło załamanie się gospodarki uzbeckiej, co doprowadziło do spadku poziomu życia większości społeczeństwa (znaczna ilość rodzin żyje poniżej poziomu ubóstwa). Utrzymuje się kryzys gospodarczy spowodowany opieszałym wprowadzaniem koniecznych reform strukturalnych (panoszy się korupcja i nadzbyt rozrośnięta biurokracja), trudnościami sektora małej i średniej przedsiębiorczości (utrata tradycyjnych rynków zbytu, utrudnienia w wymianie walut oraz eksporcie i imporcie towarów), niewystarczającymi inwestycjami zagranicznymi i pogorszeniem się opłacalności eksportu uzbeckiej bawełny i złota w związku ze spadkiem cen na światowych rynkach. Państwu brakuje zasobów wodnych i stałych lokalnych i między państwowych regulacji dotyczących rozwiązania tego problemu. Na wysokim poziomie pozostaje inflacja oraz bezrobocie dotyczące przede wszystkim ludzi młodych (eksplozja demograficzna), szczególnie w przeludnionej Kotlinie Fergańskiej. Ludność wiejska poszukuje pracy w miastach, jednakże ruch migracyjny pozostaje ograniczony (władze wymagają zezwoleń meldunkowych tzw. *propiski*), a miasta oferują coraz mniejsze możliwości rozwoju dla nowych przybyszów. Trudności gospodarcze pogłębiły proces rozwarstwiania społeczeństwa – z jednej strony większość społeczeństwa żyje prawie na poziomie minimum socjalnego, z drugiej strony istnieje nieliczna grupa „nowych Uzbeków” (właściciele firm i ich rodziny, powiązani z elitami władzy i cieszący się przywilejami ekonomicznymi), żyjąca w luksusie.

Społeczeństwo uzbeckie pozostaje tradycyjne, przedkładając wartości kolektywne nad indywidualne, jednak o wysokim poziomie inicjatywy, szczególnie w sferze działalności gospodarczej,

która niestety nie jest przez władze odpowiednio wykorzystywana. Upadek komunizmu pozostawił po sobie pustkę ideologiczną, a nowa ideologia państwa nie jest w stanie jej wypełnić. Pozytywne aspekty reżimu Karimowa – np. wysoki poziom bezpieczeństwa wewnętrznego – nie są w stanie zrównoważyć aspektów negatywnych: systemu kontroli zachowań społecznych, nadmiernej ingerencji w życie obywateli, dążeń władz do zapewnienia państwu autarkii gospodarczej. Konformizm społeczny wynika w dużej mierze z istniejącej dysproporcji sił między organami państwa a społeczeństwem oraz jego niechęci do angażowania się w rozwiązania siłowe. Kotlina Fergańska, gdzie dotychczas trudności społeczno-gospodarcze występowały w największym nasileniu, a wpływy nielegalnej islamskiej opozycji były najsilniejsze, została otoczona przez władze największą kontrolą, tam też kierowana jest znaczna część zagranicznych inwestycji.

Życie religijne

Islam pozostaje najważniejszym elementem tradycji i systemu wartości, także dla tych, którzy nie stosują się do nakazów kultu religijnego, a nawet wśród tych, których zadaniem jest walka z ekstremizmem religijnym. Organizatorem życia religijnego jest islam oficjalny, który posiada największe wpływy, jest zhierarchizowany i akceptowany przez władze państwowe. W meczetach starzy imamowie zastępowani są posłusznymi władzom absolwentami oficjalnych madras, którym pozwala się kształcić także w krajach islamskich. Duchownej Radzie Muzułmanów Uzbekistanu podlegają zarejestrowane meczety oraz całe szkolnictwo religijne. Wzrasta liczba wiernych uczestniczących w piątkowych modlitwach, poszczących w ramadanie (pierwszy dzień ramadanu jest dniem wolnym od pracy). Rozpowszechnione są islamskie rytuały obrzezania, zaręczyn, pogrzebu. Celebrowane są islamskie święta: Maulud an-Nabi (dzień narodzin Proroka Mahometa), Id al-Qurban (pamiętka ofiary Abrahama), Id al-Fitr (święto zakończenia ramadanu). Spośród wszystkich narodów Azji Centralnej Uzbecy stanowią najliczniejszą grupę pielgrzymów do Mekki: na hadżdż (pielgrzymka większa, w miesiącu pielgrzymek wg określonego rytuału) wyjeżdża rocznie 3,5–4 ty-

siące osób, na umrę (pielgrzymka mniejsza, można ją odbyć w każdej porze roku) ok. 4 tys. Duże znaczenie posiada prawo zwyczajowe – adat, w którym także występują elementy prawa islamskiego.

Mocno zakorzenione w lokalnych społecznościach są bractwa sufickie, trzeba jednak przyznać, że obrzędy sufickie nie są przez wszystkich właściwie uświadamiane, a często po prostu nie dostrzegane. Zorganizowane są w hierarchiczne kręgi (chalqę), na czele których stoją cieszący się największym szacunkiem szejchowie (szejch-i piszwa, pir-i awwal), mogący posiadać nawet do kilku tysięcy uczniów. Popularności szejchów należy się doszukiwać w ich kompetencjach religijnych, zdolnościach paranormalnych i atrakcyjności mistyczno-filozoficznego spojrzenia na świat. Ich uczniowie są wprowadzani w arkana wiedzy i praktyk sufickich w trakcie specjalnych obrzędów (m.in. zikrów). Sufickie nekropolie (mazary) i pojedyncze mauzolea (najbardziej znane jest mauzoleum założyciela bractwa naqszbandiji szejcha Bahauddina Naqszbanda pod Bucharą) są lokalnymi miejscami pielgrzymkowymi. Powstanie odłamu określonego tarikatu często wiąże się z wizytą uznanych szejchów z zagranicy, np. Zu-l-Fikara Naqszbandiego-Mudżaddidiego z Pakistanu.

Islam a życie polityczne

Prawo o Wolności Przekonań i Organizacji Religijnych oraz Konstytucja Republiki Uzbekistanu dokonały oddzielenia religii od państwa, gwarantując wolność wyznania dla wszystkich obywateli. Swoboda kultu i możliwość rejestrowania związków wyznaniowych i partii politycznych o religijnym charakterze jest jednak ograniczona, a w praktyce uniemożliwiona. Karom więzienia podlegają osoby uczestniczące w działalności nielegalnych partii fundamentalistycznych. Islam oficjalny i tradycyjne bractwa sufickie są przez władze akceptowane, a ich działalność tolerowana.

Na początku lat dziewięćdziesiątych, wraz z odrodzeniem religijnym i w rezultacie pogłębiającego się kryzysu gospodarczo-społecznego, w Kotlinie Fergańskiej zaczęły powstawać ugrupowania religijne (Islamska Partia Odrodzenia, Islom Laszkarlari, Adolat, Tavba), których programem było odsunięcie Karimowa od władzy,

wprowadzenie w państwie prawa szariackiego wraz z odrzuceniem lokalnych zwyczajów i rytuałów jako obcych „czystemu” islamowi. Podobnie jak w przypadku opozycji nacjonalistycznej, działalność tych partii została zakazana. Ich aktywność stymulowały czynniki zewnętrzne. Idee nowoczesnego islamu politycznego przywozili uzbecki studenci kształcący się w Turcji czy Arabii Saudyjskiej, aktywni byli także wysłannicy organizacji islamskich z Turcji, Pakistanu, Arabii Saudyjskiej i Iranu. Całkowicie bądź częściowo finansowali budowę meczetów i madras w Kotlinie Fergańskiej (np. saudyjska organizacja Ahl as-Sunnah), rozprowadzali materiały propagandowe. Widoczne były także wpływy wojny domowej w Tadżykistanie, wahhabizmu importowanego z Arabii Saudyjskiej, a od 1996 r. także z opanowanego przez Talibów Afganistanu. Ponieważ opozycja religijna jest potencjalnym zagrożeniem dla władzy prezydenta Karimowa, jednym z priorytetów wewnętrznej polityki rządu jest walka z wahhabizmem (religijne ruchy ekstremistyczne i fundamentalistyczne), to także sfera możliwej współpracy Uzbekistanu z Rosją oraz wygodny pretekst do likwidowania także innych przeciwników. Zamyka się wahhabickie meczety, represjonowani są niezależni imamowie (także ich zwolennicy), odsuwani za odmowę wychwalania rządu Karimowa w kazaniach religijnych, służenia rządowi jako informatorzy. Niektórzy z nich zaginęli w niewyjaśnionych okolicznościach (1995 szejch Abduwali qori Mirzajew, 1998 Obidżon qori Nazarow), inni za „nawoływanie do dżihadu” w kazaniach odbywają kary pozbawienia wolności. Bezpodstawnie wydawane są nakazy aresztowania, często przy wykorzystaniu fałszywych dowodów (narkotyków, broni, materiałów propagandowych zdelegalizowanych grup islamskich). Sędziowie uznają zeznania zdobyte w wyniku stosowanych przez policję tortur. Liczbę więźniów skazanych za przekonania religijne ocenia się na kilkanaście tysięcy. Intensyfikacja walki z radykalnym islamem nastąpiła pod koniec lat dziewięćdziesiątych: w 1997 r. islamiści zabili kilku policjantów w Kotlinie Fergańskiej, 16 lutego 1999 r. IRU przeprowadził zamachy bombowe w Taszkencie (16 osób zabitych, ok. 100 rannych) – aresztowano kilkaset osób, zamknięto wiele nie zarejestrowanych meczetów, zakazano nauczania religii w szkołach publicznych, wprowadzo-

no egzaminy państwowe dla religijnych wykładowców (obligatoryjne dla nauczających i prowadzących nabożeństwa), nakazano usunięcie głośników z meczetów, mężczyźni (oprócz duchownych), z obawy przed szykanowaniem ze strony władz nie noszą bród. Likwidowaniu wpływów radykalnych islamskich ugrupowań służyć ma współpraca władz z islamem oficjalnym oraz sufizmem, przede wszystkim z tarikatem naqszbandiji, także z odłamek działającym w USA – Islamic Supreme Council of America (jego przedstawiciele spotykali się z Karimowem, byli obserwatorami referendum konstytucyjnego w styczniu 2002 r.). Ponownie otwarte mauzoleum szejcha Bahauddina Naqszbandiego stało się celem ruchu pielgrzymkowego z całej Azji Centralnej, jego imieniem została nazwana centralna ulica Buchar. Członkami tego tarikatu są: przewodniczący państwowego komitetu ds. religii Fazil Sobirow oraz Muchtarchan Abdullajew (1993–1997 mufti Duchownej Rady Muzułmanów Uzbekistanu).

Głównym obszarem aktywności nielegalnych partii islamskich były miasta Kotliny Fergańskiej – Andidżan, Marqilan, Namangan, Fergana, tradycyjnie obszar najbardziej „islamski”, dotknięty problemami społeczno-gospodarczymi, bez reprezentacji politycznej w administracji centralnej.

Najważniejszymi radykalnymi partiami są:

a. Islamski Ruch Uzbekistanu (Uzbekiston Islom Harakati).

Jego programem jest walczący panislamizm z postulatem utworzenia kalifatu islamskiego w całej Azji Centralnej. Widoczna jest także retoryka antyzachodnia i antyizraelska. IRU otrzymywało pomoc od innych grup ekstremistycznych i islamskich organizacji, Talibów (w Afganistanie zlokalizowane były obozy ćwiczeniowe), służb specjalnych Pakistanu (kwatery w Peszawarze), Arabii Saudyjskiej i Iranu. Przywódca – Tohir Jułdaszew i dowódca połowy Dżuma Namangani (wg źródeł oficjalnych nie żyje), walczyli u boku Zjednoczonej Opozycji Tadżyckiej, blisko związani także z al-Qaidą Osamy bin Ladena. Bojownicy Namanganiego wywołali dwa „kryzysy batkeńskie” w 1999 i 2000 r., gdy wtargnęli przez Kirgistan na terytorium Uzbekistanu i walczyli z wojskami uzbeckimi. Ważnym źródłem finansowania IRU był udział w przemyśle narkotyków między Afganistanem a Azją Centralną. Całkowita liczba członków IRU nie jest

znana, źródła mówią o kilku tysiącach. Od września 2000 r. na liście organizacji terrorystycznych Departamentu Stanu USA.

b. Hizb ut-Tahrir al-Islam (Partia Wyzwolenia Islamu) założona w 1952 r. w Jerozolimie.

Dąży do utworzenia islamskiego kalifatu w Azji Centralnej, ale w przeciwieństwie do IRU realizację tego celu widzi nie w użyciu siły, ale głównie w propagowaniu własnej ideologii w społecznościach lokalnych. Partia ta otrzymuje fundusze od islamskich organizacji bliskowschodnich. Strategia działania komórek partyjnych (zazwyczaj kilkusobowe grupy) opiera się na kilku etapach: od całkowitej tajności działania i werbowania nowych członków, przez stworzenie bazy materialnej, organizacyjnej i duchowej, po całkowitą islamizację społeczeństwa i przejęcie władzy w kraju. Pisma założycieli partii, traktujące o przyszłym ustroju państwa, głównych ideach, celach i metodach ich osiągnięcia, są przekładane na język uzbecki. Cytaty z Koranu i hadisów wybrane są w sposób tendencyjny, tak samo przedstawia się historię cywilizacji islamu. Partia nie akceptuje idei demokracji, potępia współpracę przywódców muzułmańskich z Zachodem, a zwłaszcza Izraelem. Znaczenie Hizb ut-Tahrir do 2000 r. rosło, nasilenie jej aktywności nastąpiło w 1999 i 2000 r., także wśród uzbeckich Tadżyków, narzekających, że stali się obywatelami drugiej kategorii.

Od kwietnia 1999 r. aresztowano co najmniej kilkaset osób podejrzanych o przynależność do struktur tej partii. Obecnie jej znaczenie w Uzbekistanie spadło.

Islam a życie społeczne

Islam zwyczajowy ma nadrzędne znaczenie we wszystkich wspólnotach społecznych, od najmniejszej rodziny, poprzez mahallę (lokalna wspólnota wiejska bądź miejska, w obrębie której kształtuje się i reguluje wszelką działalność społeczną, stanowi stadium pośrednie w kontaktach ludności z władzami kraju), na „klanach” skończywszy.

Tradycje paternalistyczne w wychowaniu utrwała obecnie kryzys szkolnictwa świeckiego, prowadzący do zmniejszania się liczby placówek oświatowych (np. przedszkoli), osób z wykształceniem średnim i wyższym, studentów (zwłaszcza kobiet), spadku poziomu wykształcenia społeczeń-

stwa. Rośnie natomiast edukacyjna rola rodziny. Dużym szacunkiem w społeczeństwie (zwłaszcza w wspólnotach lokalnych) cieszą się tzw. islamskie święte rodziny – sejjedzi (potomkowie czwartego kalifa Alego), hodżowie (potomkowie czterech pierwszych kalifów albo Arabów, którzy podbijali ten obszar), iszanowie. Szlachetnie urodzeni, nie przynależący do struktur klanowo-plemiennych, mogą odgrywać wielką rolę jako mediatorzy między skłóconymi grupami. Ponadto pomagają przy wykorzystywaniu środków pieniężnych i objaśniają zawiłości prawne. W latach dziewięćdziesiątych wielu przedstawicieli świętych rodzin pracowało w administracji publicznej – np. Bahodyr Iszanow (przewodniczący Sądu Konstytucyjnego), Sejjed Muchtar Sejjedkasimow (minister spraw wewnętrznych).

Programy samopomocowe próbują (często z dobrym skutkiem) realizować komórki Hizb ut-Tahrir, w których podstawą jest wspólnota (dżama'a) produkcji–dystrybucji. Aby zapewnić swoim członkom pracę, organizacja inicjuje projekty gospodarcze – gospodarstwa rolne, fundacje, restauracje i sklepy. Własność i wspólne fundusze są dystrybuowane jako pomoc do wielodzietnych członków-braci, neofitów, a czasem do sympatyków. Komórki (chalqa) wewnątrz wspólnoty mogą być organizowane według specjalizacji zawodowej ich członków, np. chalqa krawców, chalqa szewców itd. W Kotlinie Fergańskiej, gdzie panuje bezrobocie, a płace są niskie, programy socjoekonomiczne mogą być skuteczne w przyciąganiu nowych sympatyków.

Islam a życie kulturalne

Uzbekistan ma bogatą tradycję kulturową, której konstytutywny element stanowi właśnie islam. Ważne z punktu widzenia historii cywilizacji islamu miasta Buchara i Samarkanda są dziś nie tylko centrami turystyki, ale także znaczącymi ośrodkami islamskiego szkolnictwa. Islam oficjalny, uległy wobec administracji rządowej, jest jednym z inicjatorów życia kulturalnego w kraju. W okresie kryzysu związanego z finansowaniem szkolnictwa publicznego szkoły religijne mogą przejmować rolę edukacyjną, zwłaszcza na szczeblu podstawowym.

W Bucharze mieści się najstarszy islamski uniwersytet w postradzieckich państwach Azji Centralnej – Mir-i Arab oraz działająca od 1988 r.

Międzynarodowa Fundacja im. Imama al-Buchariego, która bada dorobek naukowy i kulturalny al-Buchariego, a od 2000 r. wydaje własne pismo *Imom al-Buchari Saboklari* (Nauki Imama al-Buchariego).

W Taszkencie działają:

- a. Islamski Instytut im. Imama al-Buchariego; studia trwają 4 lata, językiem wykładowym jest uzbecki i arabski, naucza się także angielskiego, perskiego i rosyjskiego. Kształci się m.in. imam-chatibów, nauczycieli i badaczy nauk religijnych. Oprócz przedmiotów o charakterze islamskim w programie znajduje się także historia społeczna Uzbekistanu. Na uczelni pracuje ok. 25 wykładowców, studiuje ok. 300 studentów. Do 1994 r. mury uczelni opuściło 378 absolwentów, z czego 160 uczy teraz w meczetach i madrasach w Uzbekistanie.
- b. Międzynarodowy Ośrodek Badań nad Islamem w Taszkencie, powołany w 1995 r. na mocy uchwały rządowej.
- c. Taszkencki Uniwersytet Islamski (od 1999 r.).

Na początku lat dziewięćdziesiątych do Uzbekistanu zaczęła być przywożona literatura islamska, której ofiarodawcami były rządy państw muzułmańskich (Pakistan, Kuwejt, Egipt, Turcja i Arabia Saudyjska podarowały znaczną ilość egzemplarzy Koranu) i organizacje islamskie. Jednak obecnie władze podejrzliwie traktują literaturę islamską przywożoną z zagranicy (konieczne jest posiadanie zezwolenia), wśród której znajdują się materiały propagandowe przeznaczone dla sympatyków zdelegalizowanych radykalnych ugrupowań.

Znaczenie islamu i perspektywy jego rozwoju

Odrodzenie islamu po upadku ZSRR spowodowało tworzenie się konkurencyjnej siły politycznej dla nowych władz w Uzbekistanie, która już w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych stała się najpoważniejszym rywalem politycznym i głównym czynnikiem destabilizującym sytuację w kraju. Z perspektywy ponad dziesięciu lat istnienia niepodległego Uzbekistanu widać jednak, że prezydentowi Karimowowi udało się narzucić całkowitą i trwałą kontrolę nad islamem. Elity polityczne (centralna administracja rządowa i jej organy terenowe) i religijne (tradycyjny,

tolerancyjny islam oficjalny) wspólnie działają na rzecz zwalczania radykalnego islamu, któremu może sprzyjać pogarszanie się warunków życia większości społeczeństwa. Należy jednak dodać, że także islam tradycyjny nie jest wolny od idei „fundamentalnych”, w takim sensie, że określa rzeczywistość w kategoriach „świat islamski” – „świat nieislamski”, a ludzi w opozycji „dobry” muzułmanin – „zły” muzułmanin. Islam pozostaje potencjałem „do zagospodarowania” na przyszłość, w czasie ewentualnego zaostrzenia niezadowolenia społecznego czy wybuchu protestów. Polityka władz (np. zamykanie państwa i społeczeństwa na wpływy z zewnątrz, nieudolne zarządzanie gospodarką) i autorytarny system rządów nie pozostają bez konsekwencji dla oddolnych procesów islamizacyjnych zachodzących w społeczeństwie, co w przyszłości może doprowadzić do odwrócenia obecnie prozaicznego kursu polityki państwa.

Grzegorz Zasada

Mapa 2. Islam w Azji Centralnej

oprac. W. Bartuzi, J. Konieczna

- granice państw
 - stolice państw b. ZSRR
 - inne ważne miasta
 - GBOA** Górnoabadachszański Obwód Autonomiczny
 - ☾ silne ośrodki islamskie
 - ☞ rejony walk, w których postugiwano się hasłami islamskimi
- odsetek muzułmanów w populacji państwa:
- ☐ do 70%
 - ☐ 71% do 80%
 - ☐ 81% do 90%
 - ☐ ponad 90%
 - ☐ szyici – ismailiści

Kotlina Fergańska i Tadżykistan

- rejonny najważniejszych walk podczas:
- ☞ 1 – wojny domowej
 - ☞ 2 – operacji IRU

Islam na Kaukazie

Wojciech Górecki, Piotr

Grochmański, Jerzy Rohoziński,

Grzegorz Zasada, Marcei Zygała

Wprowadzenie

Region

Kaukaz leży na styku Europy i Azji, między Morzem Czarnym na zachodzie a Morzem Kaspijskim na wschodzie i między Niziną Donu na północy a Turcją i Iranem na południu. Główny grzbiet kaukaskich gór dzieli cały region na dwie części: północną i południową. Pierwsza (tzw. Kaukaz Północny), należy do Federacji Rosyjskiej. W jej skład wchodzi dziesięć jednostek administracyjnych – siedem republik (Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja, Kabardyno-Bałkaria, Osetia Północna, Inguszetia, Czeczenia i Dagestan), dwa kraje (krasnodarski i stawropolski) i jeden obwód (rostowski). Na Kaukaz Południowy składają się trzy niepodległe od 1991 roku państwa: Armenia, Azerbejdżan i Gruzja. Obecny kształt polityczny regionu ma swój rodowód w czasach ZSRR – granice państwowe na Kaukazie Południowym oraz granice jednostek administracyjnych Kaukazu Północnego pozostały w większości niezmienione po rozpadzie ZSRR, z tą tylko różnicą, że republiki związkowe stały się niepodległymi państwami.

Kaukaz należy do najbardziej różnorodnych etnicznie i kulturowo zakątków świata. Kaukaz Północny zamieszkują ludy należące do trzech rodzin językowych – kaukaskiej, tureckiej i indoeuropejskiej (ludy irańskie i słowiańskie). Udział Rosjan wśród ludności republik waha się od 9,2% w Dagestanie do 67,9% w Adygei (w skali całego regionu odsetek Rosjan to dwadzieścia kilka procent). Na Kaukazie Południowym najbardziej jednolitym etnicznie państwem jest Armenia (ok. 95% jej mieszkańców stanowią Ormianie). W Azerbejdżanie zdecydowanie dominują Azerowie (ponad 80%). Z kolei w Gruzji jedynie dwie trzecie ludności stanowią Gruzini. Dominującą religią na Kaukazie Północnym jest islam – wyznaje go prawie trzy czwarte ludności. Na Kaukazie Południowym natomiast muzułmanami są tylko Azerowie i niektóre mniejszości. Gruzini i Ormianie są chrześcijanami. Podział narodowościowy pokrywa się z grubsza z podziałem religijnym: niemal wszystkie rdzenne ludy Kaukazu Północnego wyznają islam sunnicki, zaś Słowianie – prawosławie (wyjątkiem

są tutaj jedynie Osetyjczycy, którzy w większości również wyznają prawosławie). Na Kaukazie Południowym Ormianie i Gruzini to wyznawcy chrześcijaństwa, a Azerowie – islamu szyickiego.

Schyłek i rozpad ZSRR spowodował eksplozję konfliktów etnicznych na Kaukazie. Fala ksenofobii i rozruchów na tle etnicznym kilkakrotnie przybrała postać konfliktów zbrojnych (Abchazja, Osetia Południowa, Górny (Górski) Karabach, Czeczenia i in.). Miały one bardzo gwałtowny przebieg i spowodowały ogromne fale migracji w całym regionie. Do dziś napięcia etniczne nie tylko nie wygasły, ale wręcz utrwaliły się. Powstało kilka „parapaństw” – *de facto* niepodległych, ale nie uznawanych przez wspólnotę międzynarodową (Abchazja, Osetia Południowa, Górny Karabach), co jedynie „zamroziło” *status quo*, nie niwelując przyczyn, które doprowadziły do wybuchu tych konfliktów. Najbardziej tragicznym przykładem kaukaskich konfliktów etnicznych pozostaje Czeczenia, gdzie wciąż trwa ją działania zbrojne, a sytuacja rdzennej ludności stale się pogarsza.

U podłoża kaukaskich konfliktów legła swoista próżnia ideologiczna powstała po upadku ZSRR, co w połączeniu z narastającym kryzysem gospodarczym i społecznym doprowadziło do wszechogarniającego odrodzenia narodowego wśród ludności regionu. Już w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, na fali pierestrojki, zaczęły powstawać na Kaukazie rozmaite organizacje niepaństwowe, stawiające sobie za cel rozwój kultury i języka poszczególnych etnosów. W autonomiach Kaukazu Północnego były to „kongresy narodowe”, „konfederacje”, i „asocjacje”, natomiast w republikach Kaukazu Południowego – „fronty narodowe”. Stowarzyszenia te szybko skupiły się na walce o niepodległość.

Równoległe z odrodzeniem narodowym postępowało odrodzenie religijne. Jednym z ważnych katalizatorów wzrostu religijności stała się panująca na Kaukazie nędza. Północnokaukaskie republiki należą do najbiedniejszych podmiotów Federacji Rosyjskiej, panuje w nich ogromne bezrobocie, a poszczególne budżety opierają się w większej części na dotacjach z federalnego centrum. Islam, który odradzał się szczególnie żywiołowo, w niedługim czasie uzyskał znaczą-

cy wpływ na życie polityczne i społeczne Kaukazu Północno-Wschodniego (Dagestan, Czeczenia, Inguszetia). Było to związane ze stosunkowo małym zrusyfikowaniem tamtejszych ludów, silniejszym niż gdzie indziej powiązaniem islamu z ideami narodowymi oraz ciągłością tradycji religijnej (w związku z czym na tym obszarze bardziej niż o „odrodzeniu” można było mówić o „wyjściu islamu z podziemia”). Czeczenia za rządów Asłana Maschadowa (1996–1999, okres między pierwszą a drugą wojną czeczeńską) ewoluowała w stronę państwa islamskiego, które oficjalnie ogłoszono w 1998 r. Zakazano wtedy m.in. produkcji i sprzedaży alkoholu. Elementy szariatu takie jak wielożenstwo usiłował wprowadzić u siebie Rusłan Auszew, prezydent Inguszetii w latach 1991–2001.

Do islamu nie odwoływały się natomiast ruchy narodowe republik Kaukazu Północno-Zachodniego (Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja, Kabardyno-Bałkaria). Religia była tam słabiej zakorzeniona, znacznie silniejszą pozycję miała też miejscowa nomenklatura, która zdołała utrzymać się u władzy. Kierownictwo tych republik traktowało islam jako lokalną specyfikę – na równi z górskim folklorem – chociaż demonstrowało swoją religijność, m.in. poprzez udział w hadżdżu.

W Azerbejdżanie odrodzenie religijne przebiegało w sposób podobny do odrodzenia prawosławia w Rosji. Duże zlaicyzowanie społeczeństwa, tradycje świeckiej republiki z lat 1918–1920, wreszcie bliskie związki z pokrewną etnicznie Turcją i złe stosunki z szyickim Iranem spowodowały, że islam nie stał się tam powszechnie uznawanym składnikiem narodowej tożsamości. Haseł islamskich używał co prawda pierwszy niepodległościowy rząd Abulfaza Elczibeja (1992–1993), jednak dużo bardziej nośne okazały się idee nacjonalistyczne i pantureckie.

Religijnego podłoża nie miał żaden z kaukaskich konfliktów. Głównymi przyczynami obu wojen czeczeńskich (1994–1996 i 1999 do dziś), wojny ingusko-osetyjskiej (1992) oraz wojny w Górnym Karabachu (1992–1994), jak również ciągnących się od dekady sporów między tytularnymi nacjami Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii były pretensje terytorialne i tendencje separatystyczne (odśrodkowe) o podłożu etnicznym. Islam był za to dość często wykorzystywany w tych konfliktach w sposób instrumentalny.

Najlepiej widać to na przykładzie Czeczenii – Moskwa usprawiedliwiała obie swoje interwencje, oskarżając Czeczenów m.in. o islamski radykalizm, z kolei Czeczeni, postępując zgodnie z socjologiczną zasadą naznaczenia, zaczęli zachowywać się tak jak od nich oczekiwano, tzn. uczęszczać do meczetów i posługiwać się islamską retoryką.

Islam

Islam na Kaukazie jest niezmiernie zróżnicowany. Można tu mówić o zarysowanym podziale regionu na trzy podregiony: część zachodnią Kaukazu Północnego (Kaukaz Północno-Zachodni), część wschodnią Kaukazu Północnego (Kaukaz Północno-Wschodni) oraz Kaukaz Południowy, obejmujący terytorium Azerbejdżanu. Muzułmańskie ludy Kaukazu Północnego wyznają islam sunnicki. Na zachodzie regionu (w Adygei, Karaczajo-Czerkiesji, Kabardyno-Bałkarii, a także wśród muzułmanów-Osetyjczyków) zdecydowanie dominuje szkoła hanaficka, na wschodzie zaś (Inguszetia, Czeczenia, Dagestan) – obok hanafickiej występuje także szkoła szaficka. Azero wie natomiast tradycyjnie są szyitami.

Różna jest religijność narodów regionu. Kaukaz Północno-Zachodni jest zdecydowanie bardziej zlaicyzowany niż Północno-Wschodni. Islam przyjął tam „łagodne”, „pokojowe” formy. Część wschodnia natomiast charakteryzuje się dużo większą religijnością i znacznym wpływem islamu na instytucje polityczne oraz życie społeczne i kulturalne. Widocznym znakiem dychotomii jest choćby liczba meczetów: około 1500 w Dagestanie i po około 100 w Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii. Główna różnica pomiędzy obiema częściami Kaukazu Północnego polega jednak na podejściu do praktyk religijnych. Na zachodzie są one sprawą czysto indywidualną, osobistą; za religijną obojętność i nieuczestniczenie w modłach nikogo nie spotyka ostracyzm. Z kolei na wschodzie wierni odczuwają potrzebę manifestowania swojej religijności, stąd tłumy, które zbierają się w piątki w meczetach Inguszetii czy – w mniejszym stopniu – Dagestanu oraz masowe posyłanie dzieci do szkółek religijnych. Przy wszystkich tych różnicach istnieją ważne wspólne cechy północnokaukaskiej religijności. Są to:

a. deklarowana wysoka religijność – jako osoby wierzące deklaruje się od 75% (Kabardyjczycy) do 95% (Ingusze) autochtonów;

b. obecność w religijnej praktyce elementów preislamskich, chrześcijańskich i pogańskich, utożsamianych jednak przez wiernych z islamem (kult świętych, czytanie Koranu na grobach zmarłych);

c. swojego rodzaju podwójna identyfikacja – mieszkańcy Kaukazu uważają się z jednej strony za muzułmanów, z drugiej za górali (na Kaukazie Północno-Zachodnim najważniejsza jest identyfikacja narodowa, z kolei na Kaukazie Północno-Wschodnim religijność jest często utożsamiana z patriotyzmem), co czasami stoi w sprzeczności, np. prawo zwyczajowe bardzo różni się od prawa koranicznego; przez deklarację „My, muzułmanie”, mieszkaniowie Kaukazu chcą wyrazić nie tylko swoją wiarę i solidarność ze współwyznawcami, ale też podkreślić swoją i swoich współplemieńców odmienną, także narodową, od Rosji czy chrześcijańskiej Gruzji. W Azerbejdżanie islam ma charakter prywatny. Religijność manifestowana jest głównie przy okazji ważnych wydarzeń rodzinnych. Na ślubach czy pogrzebach prawie zawsze obecny jest duchowny, powszechne jest też obrzezanie chłopców. Na co dzień meczety świecą jednak pustkami.

W islamie regionu Kaukazu można wyodrębnić trzy nurty:

a. islam oficjalny – występuje w zasadzie w całym regionie. Większość religijnych wspólnot podporządkowana jest poszczególnym Duchownym Zarządom Muzułmanów (DZM). Istnieją DZM-y Adygei, Kraju Krasnodarskiego, Karaczajo-Czerkiesji, Kraju Stavropolskiego, Kabardyno-Bałkarii, Osetii Północnej, Inguszetii oraz Dagestanu. W Azerbejdżanie najwyższą władzą religijną jest Zarząd Muzułmanów Kaukazu (sprawujący wbrew nazwie jurysdykcję jedynie nad wiernymi z Azerbejdżanu oraz Gruzji – gdzie występują skupiska szyickich Azerów i sunnickich Adżarów). W fazie reorganizacji znajduje się DZM Czeczenii (w okresie 1996–1999, gdy Czeczenia istniała jako *de facto* niepodległe państwo, działała DZM Czeczeńskiej Republiki Iczkerii). DZM-y organizują wyjazdy na hadżdż, dystrybuują też większą część przychodzącej z zagranicy pomocy materialnej, kontrolują zdecy-

dowaną większość meczetów (jest ich około 5 tysięcy) oraz uczelni i szkół religijnych.

b. islam propagowany przez bractwa sufickie – rozpowszechniony jest zwłaszcza w Inguszetii, Czeczenii oraz, w mniejszym stopniu, w Dagestanie, gdzie działają bractwa sufickie, tarikaty. Największą rolę odgrywają bractwa naqszbandija i kadirija, mniejszą – szazilija. Skupione wokół lokalnych przywódców duchowych bractwa te są w tej części Kaukazu tradycyjną formą islamskiej religijności. Członkowie tarikatów wspierają się nawzajem w potrzebie, tworząc w istocie niewielkie, niezależne i w dużym stopniu samowystarczalne społeczności. Jednym z głównych przejawów ich aktywności są pielgrzymki do grobów historycznych przywódców bractw – szejchów (np. Uzun-Hadžiego, który na początku lat dwudziestych XX wieku usiłował założyć na Kaukazie imamat).

c. islam wahhabicki – stojący w opozycji do oficjalnych islamskich struktur i tradycyjnych na Kaukazie Północno-Wschodnim bractw sufickich. Islamscy radykałowie, zwani wahhabitami, pojawili się w regionie w połowie lat dziewięćdziesiątych. Złe warunki życia i brak perspektyw stały się jednym z ważniejszych powodów ich popularności. Zwolenników zdobyli głównie w Dagestanie (do dziś pod ich wpływem pozostaje około 7% ludności republiki) i w Czeczenii, niewielkie grupy pojawiły się w innych republikach. Głoszą oni ideę powrotu do „czystego” islamu, pozbawionego lokalnych naleciałości (m.in. kultu świętych), które uznają za herezję. Dysponują poważną bazą materialną. Za ich głównych sponsorów powszechnie uważa się kraje arabskie, bez wątpienia jednak powiązani byli i są z Federalną Służbą Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, która wielokrotnie wykorzystywała ich i prowokowała do destabilizacji sytuacji w regionie (zwłaszcza w Czeczenii). Poważnym ciosem dla wahhabitów stała się druga wojna czeczeńska, skutkująca rozbiciem ich tradycyjnych struktur, a także likwidacja ich najsilniejszego skupiska we wsi Karamachi w Dagestanie. Pretekstem do rosyjskiej interwencji stała się akcja czeczeńskich komendantów polowych – Szamila Basajewa i emira Al-Chattaba, którzy wtargnęli ze swoimi bojownikami do Dagestanu i ogłosili utworzenie kaukaskiego kalifatu. Krwawa i okrutna operacja rosyjska „zdyscyplinowała” także pozostałe kaukaskie republiki,

które zaczęły obawiać się, że podzielą los sąsiadów. W ramach rozpoczętego przez prezydenta Władimira Putina procesu konsolidacji państwa i ujednoczenia prawa usunięto z lokalnego ustawodawstwa akty niezgodne z rosyjską konstytucją, m.in. zawierające elementy szariackie dekrety prezydenta Inguszetii, Rusłana Auszewa. Obecnie wahhabici kontrolują w Dagestanie kilkanaście meczetów i madras.

Wpływ islamu na życie polityczne w regionie Kaukazu jest ogromnie zróżnicowany. Islam odgrywa największą rolę w życiu politycznym Dagestanu. W Dagestanie apogeum rozwoju organizacji narodowych, powiązanych z ośrodkami religijnymi (ambicją każdego etnosu było utworzenie własnego muftiatu), przypadło na połowę lat dziewięćdziesiątych. Wtedy też ukształtował się obecny ustrój – kolektywnym „prezydentem” została Rada Państwa, w której znaleźli się przedstawiciele czterestu głównych nacji. Większość wspólnot religijnych podporządkowała się głównemu republikańskiemu muftiatowi – Duchownemu Zarządowi Muzułmanów Dagestanu. Wraz z pojawieniem się wahhabitów rola islamu w życiu politycznym Dagestanu zaczęła jeszcze bardziej rosnać, wielokrotnie wzywali oni do utworzenia kalifatu. Po rozprawieniu się z wahhabitami latem 1999 r. miejscowe władze, aby nie tworzyć wrażenia walki z religią, wsparły republikański DZM, który w krótkim czasie przekształcił się w potężną, wpływową instytucję. Na wielki autorytet wyrósł szejk Said Afandi, pod którego wpływem ma znajdować się kilku lokalnych ministrów i trzecia część parlamentarzystów.

W Czeczenii szefem prorosyjskiej administracji jest były mufti, Ahmed-hadzi Kadyrow. Jak się wydaje, mianując Kadyrowa Kreml chciał zdemontować szacunek do lokalnych stosunków, choć sam były mufti nie cieszy się w społeczeństwie większym autorytetem.

W pozostałych republikach zainstalowały się świeckie reżimy, które traktują islam tylko instrumentalnie (np. zapraszając duchownych na ważne uroczystości, co ma tworzyć pozory ich udziału w życiu politycznym i społecznym). Dotyczy to także Inguszetii, którą od wiosny 2002 r. kieruje polityk prokremlowski, Murat Ziazikow.

W Azerbejdżanie religia jest ściśle oddzielona od państwa. Do islamu nie odwołuje się żadna z du-

zych, poważnych partii opozycyjnych, które chętnie podkreślają swoją „europejskość”. To samo dotyczy także partii Musawat, której pełna nazwa brzmi: Demokratyczna Partia Islamska.

Ataki terrorystyczne na USA z 11 września 2001 r. oraz wzięcie zakładników przez czeczeńskich bojowników w teatrze na Dubrowce w Moskwie w październiku 2002 r. umocniły propagandowo rosyjską interwencję w Czeczenii. Kreml, który od początku uzasadniał interwencję fundamentalistycznym zagrożeniem, mógł teraz ogłosić, że wojna ta jest częścią międzynarodowej operacji antyterrorystycznej. W podobny sposób, choć oczywiście na mniejszą skalę, zachowali się liderzy poszczególnych kaukaskich republik, przypinając swoim przeciwnikom łątkę religijnych ekstremistów. Metoda dyskredytowania opozycji w ten sposób nie przerodziła się jednak w walkę z samą religią, a jedynie osłabiła jej instytucjonalną bazę. W najmniejszym stopniu dotknęło to Dagestan, gdzie oficjalne struktury (Duchowny Zarząd) wręcz wzmocniły się. W Azerbejdżanie atmosferę po 11 września 2001 r. władze wykorzystały do przeprowadzenia kilku pokazowych procesów zatrzymanych w Baku członków islamskiej organizacji fundamentalistycznej Hizb ut-Tahrir (działającej głównie w Azji Centralnej).

Nie sposób pokusić się o jednolitą prognozę przyszłej roli islamu na Kaukazie Północnym, gdyż poszczególne jego części znajdują się w różnych punktach wyjściowych. Można jednak wyróżnić pewne zależności i prawidłowości. I tak:

a. wydaje się, że na Kaukazie Północnym nie ma dla islamu ideologicznej alternatywy. Po upadku komunizmu i po rozkwicie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wszystkich idei narodowych widać wyraźnie, że jedynie islam jest w stanie wypełnić ideologiczną próżnię;

b. mimo nieuchronności zwiększania się wpływu islamu na życie społeczne, polityczne i kulturalne na Kaukazie Północnym, nie jest w żadnym stopniu przesądzone, jaki to będzie islam – „pokojowy” czy „wojujący”, „tradycyjny” czy „z importu”. Nie jest także wykluczone, że zachód i wschód regionu (Kaukaz Północno-Zachodni i Kaukaz Północno-Wschodni) pójdą innymi drogami;

c. w najbliższych latach nie należy oczekiwać konfliktów o podłożu religijnym, choć może dochodzić do lokalnych sporów. W każdym jednak przypadku (np. prawdopodobnych tarć między tytularną ludnością Adygei a Rosjanami, którzy w tej republice stanowią większość) większe znaczenie będzie miał czynnik etniczny, co nie wyklucza wykorzystywania islamu w sposób instrumentalny;

d. w dalszej perspektywie może wzrastać znaczenie radykałów, czemu sprzyjać będzie niewątpliwie konsekwentne pogarszanie się warunków życia oraz pojawienie się dużej liczby młodych ludzi – absolwentów zagranicznych uczelni religijnych (młodzież z całego Kaukazu studiuje w Egipcie, Turcji, Jordanii, Syrii, Arabii Saudyjskiej, Pakistanie, a nawet w Malezji). Na razie wykluczona jest jednak możliwość przekształcenia którejkolwiek z republik w państwo islamskie.

W Azerbejdżanie może dochodzić do wystąpień pod hasłami religijnymi, będą one miały jednak charakter raczej lokalny. Katalizatorem tych wystąpień może stać się zwłaszcza trudna sytuacja ekonomiczna. Kraj będzie penetrowany przez wysłanników radykalnych organizacji islamskich w rodzaju Hizb ut-Tahrir, którzy z jednej strony będą chcieli stworzyć na miejscu przyczołki, a z drugiej – wykorzystywać Azerbejdżan jako teren tranzytu po drodze na Kaukaz Północny. Niebezpieczeństwo takie dostrzega prezydent Gejdar Alijew – 23 lipca 2002 r. przyjął szefa tureckiego Departamentu Spraw Religijnych, Mehmeta Nuriego Yilmaza, z którym omówił wspólne projekty walki z ekstremizmem.

Wojciech Górecki

Współpraca Wojciech Bartuzi

ISLAM NA KAUKAZIE PÓŁNOCNO-ZACHODNIM (Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja, Kabardyno-Bałkaria oraz Osetia Północna)

Podstawowe informacje o regionie

Położone w zachodniej części Kaukazu Północnego Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja i Kabardyno-Bałkaria oraz Osetia Północna, która zajmuje środkową część regionu, mają status republik – podmiotów Federacji Rosyjskiej. Spośród narodów tytularnych Adygejczycy, Czerkiesi i Kabardyjczycy należą do kaukaskiej rodziny językowej (grupa adygo-abchaska), a Bałkarzy i Karaczaje do rodziny łałtajskiej (grupa turecka). Osetyjczycy są Indoeuropejczykami.

a) Adygeja (Republika Adygei)

Powierzchnia: 7,6 tys. km²

Ludność: 450,5 tys.

Struktura etniczna: Adygejczycy – 22,1%, Rosjanie – 67,9% i in.¹

Główne miasta: Majkop (stolica) – 177,3 tys., Adygejsk – 12,6 tys.

Udział ludności miejskiej: 54%

Gęstość zaludnienia: 59,2/km².

b) Karaczajo-Czerkiesja

(Republika Karaczajsko-Czerkieska)

Powierzchnia: 14,1 tys. km²

Ludność: 436,3 tys.

Struktura etniczna: Karaczaje – 31,2%, Czerkiesi – 9,7%, Rosjanie – 42,4%, Abazyjni – 6,6%, Nogajowie – 3,1%

Główne miasta: Czerkiesk (stolica) – 119,9 tys., Ust'-Dzeguta – 31,6 tys., Karaczajewsk – 21,6 tys.

Udział ludności miejskiej: 47,7%

Gęstość zaludnienia: 30,9/km².

c) Kabardyno-Bałkaria

(Republika Kabardyjsko-Bałkarska)

Powierzchnia: 12,5 tys. km²

Ludność: 789,9 tys.

Struktura etniczna: Kabardyjczycy – 49,2%, Bałkarzy – 9,6%, Rosjanie – 30,7%

Główne miasta: Nalczyk (stolica) – 237,1 tys., Prochładny – 58,7 tys., Tyrnyauz – 31,1 tys., Baksan – 30,2 tys., Nartkała – 28,8 tys., Majski – 25,4 tys., Terek – 17,8 tys.

Udział ludności miejskiej: 61%

Gęstość zaludnienia: 63,1/km².

d) Osetia Północna (właśc.: Osetia Północna–Alania; Republika Osetii Północnej–Alanii)

Powierzchnia: 8 tys. km²

Ludność: 662,6 tys.

Struktura etniczna: Osetyjczycy – 53,9%, Rosjanie – 28,7%, Ingusze – 5,6%

Główne miasta: Władykaukaz (stolica) – 326,8 tys., Mozdok – 39,3 tys., Beslan – 34,1 tys., Ałagir – 23,2 tys., Ardon – 18 tys., Digora – 11,4 tys.

Udział ludności miejskiej: 69%

Gęstość zaludnienia: 82,8/km².

Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja, Kabardyno-Bałkaria i Osetia Północna są republikami biednymi, choć sytuacja ekonomiczna i społeczna jest tam lepsza niż w Inguszetii i Dagestanie, nie mówiąc o zniszczonej wojną Czeczenii. Wszystkie cztery republiki należą do dotowanych regionów FR, tzn. oddają do federalnego rosyjskiego budżetu mniej środków, niż stamtąd otrzymują. Poszczególne republikańskie budżety oparte są w znacznym stopniu na dotacjach z centrum (w 55–80%). Średnia pensja w regionie kształtuje się na poziomie 48–54% pensji ogólnorosyjskiej i wynosi około 1350 rubli (2000 r.), czyli 45 USD (dla porównania: w Moskwie około 9000 rubli). Oficjalnie poziom bezrobocia waha się od 2,4% w Adygei do 4,4% w Karaczajo-Czerkiesji; faktycznie jednak osiąga 30% (czynnik tzw. bezrobocia ukrytego), dotycząc szczególnie młodzież oraz osoby ze średnim i wyższym wykształceniem. Przyrost naturalny jest niski i z wyjątkiem Kabardyno-Bałkarii (0,6% w 2000 r.) osiąga wartości ujemne (najniższy w Adygei: -5,8% w 2001 r.).

Islam na Kaukazie Północno-Zachodnim (informacje podstawowe)

W Adygei, Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii, odsetek muzułmanów równy jest – z małymi zastrzeżeniami – odsetkowi ludności rdziennej. Islam wyznaje zatem w sumie około połowy ludności tych trzech republik. Liczebność narodów tytularnych przedstawia się następująco: Adygejczycy – około 120 tys., Bałkarzy – około 75 tys., Czerkiesi – około 50 tys., Kabardyjczycy – około 385 tys.,

Karaczaje – około 150 tys.
 Ponadto:
 Abazyjni³ – około 35 tys.,
 Nogajowie – około 75 tys.⁴

Zdecydowana większość autochtonów – od 75 do 88% – uważa się za wierzących, ale nawet osoby deklarujące się jako niewierzące z reguły przestrzegają podstawowych praktyk religijnych, jak obrzezanie czy ślub z udziałem duchownego.

Osetyjczycy, którzy prócz Osetii Północnej zamieszkują też Osetię Południową (*de iure* należy do Gruzji, ale *de facto* jest niepodległym, choć nie uznanym przez społeczność międzynarodową państwem), w większości deklarują się jako chrześcijanie, co wśród północnokaukaskich nacji stanowi wyjątek. Spośród prawie 600 tys. Osetyjczyków za muzułmanów uważa się około 100 tys. z Osetii Północnej i około 30 tys. z Osetii Południowej.

Prawosławnymi chrześcijanami są zamieszkujący Kaukaz Słowianie (przede wszystkim Rosjanie, lecz również Ukraińcy czy Białorusini), stanowiący około połowy ludności omawianych republik. Liczba autochtonów, którzy wyznają chrześcijaństwo, jak również liczba wyznawców innych religii i wyznań, w tym katolików (dwie parafie – w Prochładnym i we Władykaukazie) jest minimalna i statystycznie nieznaczająca.

Organizacyjne struktury islamskie: Duchowne Zarządy Muzułmanów w granicach administracyjnych. Bractwa sufickie, o ile występują, mają niewielkie wpływy. Brak znaczących partii i stowarzyszeń o wyraźnie islamskim charakterze
Liczba meczetów: kilkaset na omawianym obszarze. Przy nich szkoły koraniczne.

Charakterystyka obszaru

W ostatniej dekadzie Kaukaz Północno-Zachodni, odmiennie niż Północno-Wschodni, cieszył się względną stabilizacją. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych dochodziło do napięć pomiędzy tytularnymi narodami Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii, pragnącymi samodzielności lub połączenia się ze swoimi „braćmi” (Karaczaje są bardzo blisko spokrewnieni z Bałkarami, a Czerkiesi z Kabardyjczykami), parokrotnie proklamowano „niepodległość” Karaczaju, Bałkarii, Kabardy i Czerkiesji, jednak konflikty nie osiągnęły stadium zbrojnego. W 1999 r. do-

szło do kilkumiesięcznego kryzysu w Karaczajo-Czerkiesji po tym, jak w wyborach prezydenckich starli się Karaczaj Władimir Siemionow i Czerkies, Stanisław Dieriew, ale umiejętne mediacja Moskwy rozładowała napięcie. W Adygei stałym elementem politycznego krajobrazu stały się spory wokół zasady „parytetu”, zapewniającego Adygejczykom równy udział we wszystkich organach władzy. „Parytet” chcą obalić adygejscy Rosjanie, będący w republice w większości, ale używają w tym celu metod wyłącznie politycznych. Jesienią 1992 r. w rejonie prigorodnym Osetii Północnej miała miejsce krótkotrwała wojna między Osetyjczykami i Inguszami (rejon do 1944 r. należał do Inguszetii). W efekcie cała inguska ludność Osetii opuściła republikę. W żadnym z konfliktów nie podnoszono wprost haseł religijnych – miały one charakter wyłącznie etniczny. W „bliźniaczych” Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii strony oskarżają się wzajemnie o islamski ekstremizm, a przynajmniej o sympatię do ekstremistów, co ma na celu zdyskredytowanie przeciwnika.

Znaczny wpływ na region ma sytuacja w Czece-nii – „dyscyplinuje” ona lokalnych działaczy i lokalne społeczności, bojące się wojny i pacyfikacji. We wspomnianych wyborach w Karaczajo-Czerkiesji zwolennicy Siemionowa i Dieriewa publikowali fałszywki sugerujące, że oponenta popiera któryś ze znanych czeceńskich bojowników. Żadna z republik regionu nie przyjęła czeceńskich uchodźców.

Islam na Kaukazie Północno-Zachodnim (rys historyczny)

Islam dotarł na Kaukaz Północno-Zachodni w XV w. za sprawą Turków, a pośrednio także Tatarów z Chanatu Krymskiego. Proces islamizacji trwał długo, bo przynajmniej do XIX w. Zdaniem niektórych badaczy jeszcze się nie zakończył – na przeszkodzie stanęła rewolucja październikowa i przejęcie władzy przez bolszewików. Najistotniejszym powodem tego stanu rzeczy było rozpowszechnienie wierzeń tradycyjnych, wzbogaconych elementami wschodniego chrześcijaństwa: w IX–X w. region był terenem bizantyjskiej akcji misyjnej, z tamtego okresu zachowało się siedem greckich świątyń. W rezultacie islam w tej części Kaukazu ma charakter synkretyczny. Nominalnie Adygejczycy, Czerkiesi, Kabardyjczy-

cy, Bałkarzy, Karaczaje oraz Nogajowie i Abazyni, a także wyznający islam Osetyjczycy są muzułmanami sunnitami i należą do szkoły hanafickiej. *De facto* ich wiara ma niewiele wspólnego z islamską ortodoksją. Wśród narodów adygejskich (Adygejczycy, Czerkiesi i Kabardyjczycy) rozpowszechniony jest zbiór norm, zwanych Adyge Chabze, które przypominają czeczeńskie i dagestańskie adaty, z tym że są bardziej kodeksem honorowym niż klasycznym prawem zwyczajowym. Mimo erozji tradycji niektóre normy w rodzaju szacunku dla starszych i gościnności pozostają do dziś żywe i przestrzegane. Obserwowane w ostatnich latach ZSRR i po jego rozpadzie żywiołowe odradzanie się islamu miało na Kaukazie Północno-Zachodnim charakter wskrzeszania na wpół zapomnianej wiary – inaczej niż w Czeczenii i Dagestanie, gdzie polegało na wyjściu tej religii z podziemia i rozpowszechnieniu się tradycji, która przetrwała, nie ulegając przerwaniu. Islamski renesans nie był też tak ściśle jak tam powiązany z odrodzeniem narodowym⁵. Można tłumaczyć to inną historyczną pamięcią z okresu XIX-wiecznej wojny kaukaskiej: na wschodzie walce górali z Rosją przewodził Szamil, imam Czeczenii i Dagestanu, na zachodzie zaś miejscowi książęta, nie będący równocześnie przywódcami religijnymi; można tłumaczyć to także „konserwacją” islamu u narodów wysiedlonych (Ingusze, Czeczeni), wreszcie odmiennymi islamskimi rytami (tam sufickie tarikaty, tu – szkoła hanaficka). W efekcie w Adygei, Karaczajo-Czerkiesji oraz w Kabardyno-Bałkarii, inaczej niż w sąsiednich republikach, zaczął krystalizować się islam „łagodny”, „tolerancyjny” i nie przejawiający większych ambicji politycznych. Na tę dychotomię zwracają uwagę wszyscy niemal badacze⁶. Ich diagnozę potwierdzają badania socjologiczne. Wśród wiernych narodowości adygejskiej, 88% uważa się tylko „za muzułmanów”, zaś 11% – „za muzułmanów sunnitów”. U Czerkiesów stosunek ten wynosi 94 do 4, a u Karaczajów 80 do 20. Dla porównania: u Czeczeńów jest to 43 do 52, u Inguszy 41 do 53, a u Awarów (naród dagestański) 56 do 36⁷, co z pewnością świadczy o większej religijnej świadomości.

Warunki społeczne i gospodarcze

Muzułmanie z Adygei, Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii żyją z reguły na nieco wyższym

poziomie niż ich słowiańscy sąsiedzi. Spowodowane jest to tym, że ci ostatni mieszkają niemal wyłącznie w miastach i rzadko mają krewnych na wsi. U autochtonów rodzina na wsi, regularnie zaopatrująca bliskich z miast, to reguła. Powód drugi to intensywna nacjonalizacja kadr administracyjnych, która rozpoczęła się po upadku ZSRR. W sytuacji szalejącej korupcji i powszechnego nepotyzmu wysoko postawiony urzędnik może zagwarantować przyzwoity byt całej rodzinie. Jest to jednak związane z układem etnicznym i klanowym, nie zaś z wyznawaną religią. W Osetii Północnej muzułmanie nie są w ogóle reprezentowani we władzach, wiadomo jednak, że pewna ich liczba z powodzeniem zajmuje się biznesem (produkcja alkoholu).

Miasta w zachodniej części Kaukazu są wielonarodowościowe, a górskie wsie – monoetniczne (nie ma wsi mieszanych, np. kabardyjsko-bałkarckich). Wyjątkiem są położone na nizinach duże wsie w pobliżu Czerkieska i Nalczyka, gdzie w zwartych skupiskach mieszkają Słowianie, z reguły o kozackich korzeniach: spotyka się więc wsie rosyjsko-karaczajskie czy rosyjsko-kabardyjskie (przedstawiciele różnych narodów tytularnych także tam nie osiedlają się obok siebie). Osetyjczycy wyznający islam żyją w reguły w osobnych, zwartych skupiskach (choć czasem w jednej wsi z chrześcijanami).

Relatywnie nie najgorszy w tej części Kaukazu poziom życia (w porównaniu z poziomem życia w Dagestanie czy Inguszetii), jest jednak i tak dużo niższy niż rosyjski, niższy także niż w pobliskich krajach: Krasnodarskim i Stawropolskim. Problemem jest ogromne bezrobocie (także ukryte), znaczne przeludnienie (Adygeja, Karaczajo-Czerkiesja i Kabardyno-Bałkaria, a zwłaszcza Osetia Północna należą do najgęściej zaludnionych podmiotów FR, tym bardziej, jeśli wziąć pod uwagę, że znaczny obszar tych republik zajmują nie zasiedlone góry) oraz powszechny głód ziemi. To wszystko, wraz z ogólnie niespokojną sytuacją, spowodowaną wojną w Czeczenii i bliskością innych ognisk konfliktów, może stać się katalizatorem wzrostu aktywności religijnej. Czynnikiem hamującym radykalizację postaw jest lęk przed potencjalną rosyjską interwencją oraz brak tradycji „wojującego”, upolitycznionego islamu.

Życie religijne

W 1989 r., podczas I Zjazdu Muzułmanów Kaukazu Północnego, obalono przywódcę ówczesnego Duchownego Zarządu Muzułmanów Kaukazu Północnego (DZMKP), muftiego Giekkijewa, oskarżonego o łapownictwo, kontakty z KGB i życie niezgodne z islamskimi normami moralnymi. Stało się to przyczyną rozpadu DZMKP – część działaczy wstawiła się za Giekkijewem, inni widzieli we frondzie szansę na usamodzielnienie się i zrobienie kariery. W połowie lat dziewięćdziesiątych wykrystalizował się istniejący do dziś system Duchownych Zarządów. Muftiaty pokrywają się z administracyjnymi granicami republik. Obecnie istnieją: Duchowny Zarząd Muzułmanów (DZM) Adygei i Kraju Krasnodarskiego (na jego czele stoi mufti Askarbi Chaczemizow), DZM Karaczajo-Czerkiesji i Kraju Stawropolskiego (mufti Ismaïl Bierdijew), DZM Kabardyno-Bałkarii (mufti Szafig Pszychaczew) oraz DZM Osetii Północnej-Alanii (mufti Dzonchat Chekiełajew). Muftiaty są od siebie niezależne. Wszystkie zrzeszone są – na zasadach dobrowolności – w Radzie Muftich Rosji (poszczególni regionalni mufti pełnią „z urzędu” funkcję współprzewodniczących RMR). W 1998 r., w celu walki z wahhabizmem, powołano w inguskim Nazraniu Centrum Koordynacyjne Muzułmanów Kaukazu Północnego. Na jego czele stanął mufti Inguszetii Mahomet-hadzi Albogaczew. W skład CKMKP weszły wszystkie wymienione wyżej DZM-y, a także DZM Inguszetii i DZM Czeceńskiej Republiki Iczkerii (Czeczenia istniała wówczas jako *de facto* niepodległa republika).

DZM-y, tworzące administracyjną „czapę” i załączki obcej islamowi duchownej hierarchii, nie cieszą się w regionie większym prestiżem; po części wiąże się to również z nie najwyższą pozycją duchownych w tradycyjnych społecznościach, gdzie rolę lokalnych autorytetów pełnią raczej starcy i przywódcy rodów. Dla przykładu, DZMKCziKS uważa za wyraziciela swoich interesów zaledwie 6,2% Karaczajów oraz 8,8% Czerkiesów.

Na omawianym obszarze funkcjonuje kilkaset meczetów – czyli znacząco mniej niż na Kaukazie Północno-Wschodnim (np. w samym Dagestanie jest ich ponad 1500). W 1997 r. w Kabardyno-Bałkarii było zarejestrowanych 96 meczetów, zaś w Karaczajo-Czerkiesji – 91 (w stolicy

republik, Czerkiesku, pierwszy meczet otwarto dopiero w 1999 r.). Brak jest danych dotyczących Adygei. Udało się jedynie ustalić, że pierwszy meczet na jej terytorium został zbudowany w 1994 r. (dawne meczety zostały zburzone jeszcze w latach trzydziestych), zaś 2 listopada 2000 r. otwarto w stołecznym Majkopie meczet katedralny⁸. W Osetii Północnej meczetów jest powyżej 100 – tyle jest tam skupisk ludności muzułmańskiej. Sądzić należy, że liczba meczetów nie zarejestrowanych dorównuje liczbie zarejestrowanych. Przyczyn nierejestrowania może być kilka: od nieuznawania przez daną wspólnotę zwierzchnictwa odpowiedniego Duchownego Zarządu po kłopoty natury „technicznej” (gdy meczet znajduje się w oddalonej wsi lub mufta nie zna biurokratycznej pragmatyki). Czasem członkowie wspólnoty nie wiedzą o rejestracji – jak ich ojcowie zbierają się po prostu na modlitwy w przeznaczonych do tego izbie.

Przy niemal każdym meczecie działają szkoły – maktaby, w których dzieci uczą się podstaw religii i przygotowują do pełnego uczestnictwa w rytuałach i obrzędach. Szkołki te rzadko mają charakter formalny, najczęściej przybierają postać „kółek” czy „ognisk”, gdzie osoba obeznana z muzułmańską praktyką opowiada dzieciom, jak powinny się zachowywać. Maktaby tylko sporadycznie uczą teorii: elementów teologii czy podstaw języka arabskiego. Kwestie te, wraz z podstawami Koranu, są przedmiotem nauczania w rocznych lub dwuletnich religijnych szkołach, których w regionie jest kilkanaście (istnieją przy miejskich i katedralnych meczetach). W omawianych republikach działają dwa wyższe islamskie instytuty (nauka trwa cztery–pięć lat, w programie pełny kurs języka arabskiego i islamskiej teologii). Pierwszy z nich, znajdujący się w Nalczyku, w 2000 r. został zawieszony przez kabardyjsko-bałkarskie władze, wbrew protestom lokalnego Duchownego Zarządu. Drugi, w Czerkiesku, funkcjonuje bez przeszkód. Mimo tak słabo rozwiniętego szkolnictwa, a może z tego właśnie powodu, stosunkowo dużo młodzieży z tej części Kaukazu udaje się na specjalistyczne studia religijne za granicę (Turcja, Arabia Saudyjska, Syria, Jordania, Egipt, Pakistan). Według szacunków – dane są niepełne, bo pewna część młodzieży uzyskuje stypendia poza systemem Duchownych Zarządów – w 1998 r. za

granicą uczyło się około 100 studentów z Kabardyno-Bałkarii i około 200 z Karaczajo-Czerkiesji. Jest bardzo prawdopodobne, że niektórzy z nich mogli trafić na uczelnie prowadzone przez islamskich ekstremistów i fundamentalistów.

Na Kaukazie Północno-Zachodnim nie ma żadnych znaczących ośrodków religijnych ani pielgrzymkowych. Na hadżdż udają się tylko jednostki, np. w 2000 r. z Kabardyno-Bałkarii wyjechało do Mekki 50 wiernych. Podróż 25 osób opłacił Duchowny Zarząd Muzułmanów Kabardyno-Bałkarii, za pozostałe 25 osób zapłacił miejscowy biznesmen (dla porównania: z Dagestanu pielgrzymuje corocznie kilka-kilkanaście tysięcy wiernych).

Muzułmanie z Adygei, Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii przejawiają *en masse* małą aktywność religijną. Świadczą o tym zarówno przytoczone wcześniej dane o małej liczbie meczetów czy małej liczbie pielgrzymów udających się na hadżdż, jak i obserwacje z autopsji: w miastach nawet podczas piątkowej, świątecznej modlitwy meczety są puste, a w barach sprzedaje się alkohol. Bardzo niewiele kobiet nosi chusty, znikomy odsetek mężczyzn zapuszcza brody. Na wsiach udział w modłach jest bardziej powszechny, ale uroczystości sprawiają wrażenie raczej wydarzeń towarzyskich niż religijnych. Na Kaukazie Północno-Zachodnim, w odróżnieniu od Kaukazu Północno-Wschodniego, gdzie ludzie czują potrzebę manifestowania swej religijności, wiara jest traktowana jako sprawa osobista, wewnętrzna; osoba, która nie bierze udziału w praktykach, nie spotyka się z ostracyzmem. Osetyjczycy-muzułmanie, będący w znacznej mniejszości, także nie przejawiają większej aktywności religijnej.

Islam a życie polityczne

Prezydenci trzech zachodniokaukaskich republik (Adygejczyk Chazret Sowmen, Karaczaj Władimir Siemionow i Kabardyjczyk Walerij Kokow) deklarują się jako muzulmanie i publicznie uczestniczą w ważniejszych uroczystościach religijnych, w praktyce jednak nie sprzyjają islamskiemu odrodzeniu. Przeciwnie, blokują budowę meczetów i otwieranie religijnych szkół. Wszyscy trzej sprawują władzę autorytarną i wykorzystując obecność grup wahhabitów – rzeczywistą czy domniemaną – rozprawiają się z opozycją, przy-

pinając oponentom łatkę fundamentalistów. Podobnie zachowuje się milicja i prokuratura, które często oskarżają o wahhabizm zwyczajnych kryminalistów, nie mających związków z islamem. Przyczyną jest zapewne chęć „wykazania się” i udowodnienia swej czujności. Przykładem może być rozbiecie w 1998 r. gangu niejakiego Atabijewa, który wymuszał haracze na rynku w Nalczyku, natomiast został obwiniony o próbę obalenia władzy. W 2000 r. władze Kabardyno-Bałkarii zawiesiły działalność islamskiego instytutu po tym, jak w miejscowej prasie ukazała się seria artykułów opisujących uczelnię jako gniazdo ekstremistów. Środowiska związane z meczetami są penetrowane przez milicję i służby specjalne, choć z pewnością nie można mówić o szykanowaniu wiernych czy prześladowaniu religii. Powyższe działania raczej wpisują się w nieprzystającą do zachodnich standardów praktykę tłumienia i marginalizowania opozycji i świadczą o niedostatkach w zakresie praw i swobód obywatelskich, zaś islam jest wykorzystywany instrumentalnie. O religijny fanatyzm władze oskarżają np. działającą we wszystkich trzech republikach i zrzeszającą Adygejczyków organizację Adyge Chase, która ze swej strony deklaruje się jako stowarzyszenie świeckie, otwarte światopoglądowo.

Udział islamu w życiu politycznym i kulturalnym omawianych republik można określić jako „dekoracyjny” – islam tworzy „lokalną specyfikę”, ale nie odgrywa poważniejszej roli publicznej (podobnie jak chrześcijaństwo w Osetii Północnej). W miejscowych gazetach ukazują się z okazji święta Bajram czy początku i końca ramadanu okolicznościowe artykuły, przypominające dawne „rocznicowe” teksty poświęcone rewolucji październikowej. Wyżsi duchowni zapraszani są na uroczystości państwowe, np. w Karaczajo-Czerkiesji w tego typu imprezach zawsze uczestniczy przewodniczący DZMKCziKS mufti Ismail Bierdijew oraz prawosławny administrator republiki, ojciec Wasilij. Środowiska muzulmańskie nie są zdolne do zorganizowania się, w ostatnim dziesięcioleciu żadna ze spontanicznych manifestacji nie odbyła się pod religijnymi hasłami. Bardziej żywe są idee narodowe, chociaż fala narodowego odrodzenia, w porównaniu z początkiem lat dziewięćdziesiątych zdecydowanie opadła.

Na Kaukazie Północno-Zachodnim nie istnieją paralelne nieoficjalne struktury islamskie w rodzaju charakterystycznych dla Czeczenii i Dagestanu bractw sufickich. Prawdopodobnie działają – zwłaszcza w Karaczajo-Czerkiesji – grupy wahhabitów, jednak ich liczba i potencjał są trudne do oszacowania. Po pierwsze, radykałowie nie przeprowadzili dotychczas żadnych spektakularnych akcji (w rodzaju opanowania wsi, jak miało to miejsce w dagestańskiej wiosce Karamachi), po drugie – „wahhabita” stał się ulubionym epitetem, używanym w regionie do piętnowania przeciwników politycznych. Pod koniec 1998 r. *Wiestnik Rosyjskiej Akademii Nauk* napisał bez podania źródła, że w Karaczajo-Czerkiesji wahhabitów jest 300, zaś republika zagrożona jest islamskim fundamentalizmem w takim samym stopniu jak Dagestan. Z kolei *Moskowskij Komsomolec* z maja 2000 r. podał, powołując się na FSB, że liczba radykałów osiągnęła 500. Dane te należy przyjmować z bardzo dużą ostrożnością. Wahhabici nie wytworzyli jednak struktur opozycyjnych do DZM-ów i jako zwolennicy niepopularnej na zachodzie Kaukazu salafiji, mają nikły wpływ na lokalne społeczności. Podawanych przez prasę liczb nie można traktować nawet orientacyjnie, sądzić jednak należy, że radykałów jest w sumie nie więcej niż 100–200. Rekrutują się zwłaszcza spośród Karaczajów i Bałkarów – dwóch deportowanych przez Stalina narodów proweniencji tureckiej. O ich programach i zapleczu nie wiadomo nic, nie wiadomo także o żadnych podejmowanych przez nich działaniach. Z drugiej strony, któryś z przypisywanych wahhabitom przez milicję drobnych terrorystycznych aktów (większe nie miały w tej części Kaukazu miejsca), może rzeczywiście być ich dziełem. Jest to jednak niemożliwe do zweryfikowania. Wśród Osetyjczyków radykałów prawdopodobnie w ogóle nie ma.

Nie można wykluczyć, że szeregi ekstremistów będą rosnąć. Prawdopodobnie część młodzieży, wyjeżdżającej na studia do Turcji, Pakistanu i krajów arabskich, trafia do opanowanych przez radykałów szkół koranicznych. Wiadomo na pewno o 20 chłopcach z Kabardyno-Bałkarii, którzy trafili do takiej szkoły w Turcji w 2000 r.: w zamian za znaczną pomoc finansową mieli po powrocie szerzyć wahhabickie idee na Kaukazie. Sprawę ujawnił jeden z chłopców⁹.

Islam a życie społeczne

W każdej z republik istnieje po kilka–kilkanaście odwołujących się do islamu organizacji i stowarzyszeń, nie mają one jednak większego wpływu na życie lokalnych społeczności ani nie wykazują ambicji politycznych (udział w wyborach, przejmowanie kontroli nad samorządami). Koncentrują się w miarę skromnych możliwości na działalności kulturalnej i charytatywnej, po części istnieją tylko na papierze. Jako przykład można wymienić Centrum Kultury Islamskiej w Republice Adygeja, powołane w 1994 r. „w celach rozwoju, zgłębienia i rozpowszechnienia islamskich wartości duchowych i kulturalnych wartości oraz osiągnięć islamskiej cywilizacji”.

W lokalnych, wiejskich społecznościach ważniejsze od wspólnoty wyznaniowej i związanej z nią solidarności ważniejsze są więzy sąsiedzkie i przede wszystkim klanowe (z tą kwestią jest na Kaukazie Wschodnim podobnie). W miastach stosunki społeczne uległy daleko idącej atomizacji. Do Adygei, Karaczajo-Czerkiesji i Kabardyno-Bałkarii pomoc z zagranicy, od islamskich organizacji charytatywnych trafia sporadycznie. Przeważnie środki przeznaczone są na zakup żywności przed Bajramem oraz na hadżdż. Na stałe nie działają w regionie żadne przedstawicielstwa takich organizacji. Dystrybucją pomocy zajmują się DZM-y.

Islam a życie kulturalne

W regionie nie rozwinęła się muźulmańska prasa. Wszystkie Duchowne Zarządy wydają wprawdzie swoje biuletyny, ukazują się one jednak nieregularnie i docierają do wąskich kręgów wiernych. Literatura religijna trafia z Dagestanu (z przeszkodami, spowodowanymi sytuacją w Czeczenii) oraz z krajów arabskich, nie jest jednak powszechnie dostępna.

Wnioski i prognozy

Podział na stosunkowo spokojny i przewidywalny Kaukaz Północno-Zachodni oraz niestabilny Kaukaz Północno-Wschodni, podkreślany przez niemal wszystkich badaczy, w perspektywie najbliższych lat zachowa aktualność. W perspektywie dłuższej na zachodzie Kaukazu prawdopodobny jest rozwój islamu i jego ekspansja. Prze-

słanką pozwalającą na przewidywanie zaistnienia tam islamu jako czynnika politycznego jest obserwowane obecnie wypalanie się idei i ideologii narodowych. Ich miejsce może zająć tylko religia. Niewykluczony jest także sojusz obu ideologii (tak stało się w Czeczenii). Mogłoby do tego dojść np. w sytuacji powrotu żywej na początku lat dziewięćdziesiątych idei budowy „Wielkiej Czerkiesji”, jednoczącej trzy adygejskie republiki (przeciwni są jej Karaczaje i Bałkarzy). Konieczne będzie jednakże przełamanie bariery strachu, powstrzymującego obecnie ludzi przed udziałem w ugrupowaniach opozycyjnych.

Jak zauważa rosyjski politolog Aleksiej Małaszenko, nie można wykluczyć, że w którymś z tłących się na zachodzie Kaukazu konfliktów (spory między narodami tytularnymi w Kabardyno-Bałkarii i Karaczajo-Czerkiesji), jedna ze stron zechce odwołać się do islamu. Lokalne władze się tego boją i na każdym kroku podkreślają rozdział religii od państwa i niedopuszczalność mariażu religii z polityką¹⁰.

W regionie wzrastać będzie aktywność islamskich fundamentalistów, choć w najbliższych latach spektakularnych akcji ze strony wahhabitów raczej nie należy się spodziewać. Radykałowie prowadzą „pracę u podstaw”, stawiają na pozbawioną pracy i perspektyw życiowych młodzież, tworzą załóżki „kadrowych” struktur w terenie. Co roku do swoich domów będzie też wracać kilkuset absolwentów zagranicznych szkół religijnych, część z nich przyniesie prawdopodobnie radykalne hasła i pomysły, ale nawet ci, którzy skończą szkoły bardziej „liberalne”, zechcą z pewnością rozwijać znajdujące się dziś w uspieniu życie religijne, co może zaowocować wzrostem znaczenia ekstremistów. Ważnym katalizatorem będzie też z pewnością nędza, nic bowiem nie wskazuje, by sytuacja gospodarcza Kaukazu miała się poprawić. Przykład powodzi, która nawiedziła Kaukaz wiosną i latem 2002 r., oraz nieudolność władz, ograniczających pomoc poszkodowanym do ewakuowania bardziej zagrożonych domów, dobitnie pokazał ludziom, że mogą liczyć tylko na siebie. Trudno oczekiwać, by takich sytuacji nie wykorzystali radykałowie, spiesząc z pomocą i dobrym słowem. Mimo wszystko, w dającej się przewidzieć przyszłości, osi konfliktów na Kaukazie Północno-Zachodnim pozostaną napięcia etniczne.

Wojciech Górecki

ISLAM W CZEZENII

Podstawowe informacje o republice

Czeczenia. Formalnie, pod nazwą „Republika Czeceńska”, podmiot Federacji Rosyjskiej; faktycznie Czeczenia jako jedyny podmiot FR nie podpisała układu federacyjnego z 31 marca 1992 r. Do wybuchu tzw. drugiej wojny czeczeńskiej w 1999 r. kraj *de facto* był suwerenny, choć nie został uznany przez inne państwa z wyjątkiem talibańskiego rządu Afganistanu. W chwili obecnej FR odzyskała jurysdykcję nad Czeczenią.

Powierzchnia: 16 tys. km². Po decyzji Inguszetii o opuszczeniu Czeczeno-Inguskiej ASRR w 1992 roku do dziś nie przeprowadzono delimitacji granicy czeczeńsko-inguskiej. Na wschodzie Czeczenia graniczy z Dagestanem, na zachodzie z Inguszetią, na północy z Krajem Stawropolskim, na południu, wzdłuż masywu kaukaskiego, z Gruzją. Ponad 35% kraju zajmuje środkowa część południowych stoków Wielkiego Kaukazu i jego przedgórze oraz pasmo Gór Sunżeńskich i Gór Terskich. Najbardziej żyzne ziemie znajdują się na Nizinie Czeczeńskiej, którą od północy ogranicza rzeka Terek.

Ludność: Przed wybuchem pierwszej wojny czeczeńskiej w 1994 r. republika liczyła 1,5 mln mieszkańców. Czeczeni – 60%, Rosjanie – 20%, Ingusze – 5%. Według szacunkowych danych z 1995 r. liczba Czeczenów zmalała o około 150 tys. (z tego ponad 60 tys. wyemigrowało). Teren republiki opuściło też ponad 180 tys. Rosjan (część w wyniku nacjonalistycznej polityki prezydenta Dżochara Dudajewa, część na skutek toczącej się wojny).

W wyniku drugiej wojny czeczeńskiej obszar kraju opuściło kilkaset tysięcy ludzi. Większość z nich przebywała w obozach uchodźców w Inguszetii (ok. 250 tys.).

W republice jest około 300 wsi (aułów) i cztery miasta. Stolica, Grozny, przed pierwszą wojną czeczeńską liczyła 400 tys. mieszkańców, w 1996 roku – ok. 200 tys., obecnie przebywa w niej ok. 80 tys. ludzi. Czeczenia podzielona jest na 17 regionów.

Liczba ludności jest bardzo trudna do oszacowania, co najmniej 170 tys. nadal przebywa w obozach uchodźców w Inguszetii.

Przed wojną większość mieszkańców republiki żyła we wsiach – 73%. W przytłaczającej większości byli to Czeczeni. Rosjanie skupieni byli głównie w Groznm (ponad połowa populacji miasta) i Gudermesie. Przy czym tempo wzrostu zaludnienia miast było najniższe w byłym ZSRR (w 1970 r. w aulach mieszkało 79%). Tylko 1% Czeczenów uważał rosyjski za swój pierwszy język.

Od 1979 r. do 1989 r. ilość Czeczenów wzrosła o 20,1% i był to jeden z wyższych przyrostów ludności w ZSRR.

Struktura wyznaniowa: muzułmanie sunnici – do 90%, brak danych dotyczących liczebności wiernych Kościoła prawosławnego.

Gospodarka republiki: Żadne kluczowe zakłady nie zostały odbudowane. Straty oblicza się na 20 mld dolarów (w obu wojnach). Większość obecnej quasi-gospodarki Czeczenii opiera się na przemyśle (w tym także narkotyków) i handlu w szarej strefie ze współudziałem żołnierzy rosyjskiej armii. Brak danych na temat bezrobocia, PKB, średniego wynagrodzenia.

Islam w Czeczenii (informacje podstawowe)

Liczba meczetów: około 400 – powstały we wszystkich miastach i aulach. W Groznm działają obecnie 3. W okresie od 1979 do 1991 r. istniało na obszarze Czeczeno-Inguszetii 200 meczetów, z czego tylko 5 było oficjalnie zarejestrowanych.

Identyfikacja religijna: około 97% Czeczenów uważa się za muzułmanów i jest to najwyższy wskaźnik religijnej identyfikacji na Kaukazie. Przy czym – jeśli chodzi o samoidentyfikację w ramach samego islamu – 43% Czeczenów stwierdza, iż są po prostu muzułmanami, ale większość (52%) podkreśla, iż jest muzułmanami sunnitami.

Miejsca kultu religijnego: Najważniejszym miejscem pielgrzymek jest grób matki szejka Kuntahadzi w pobliżu wioski Guni (okolice Wiedieno). Innym ważnym świętym miejscem dla Czeczenów jest mauzoleum szejka Ummar-Ahada pod Senzen-Jurtem (rejon szaliński). Zostało ono wybudowane w 1959 r. po powrocie z deportacji całego narodu. Z kolei pod wioską Sajasan (rejon nożaj-jurtowski) jest mauzoleum Taszu-hadziego.

Organizacyjne struktury islamskie: Nominalnie najwyższą władzą duchowną jest muftiat republiki. Po Ahmedzie Kadyrowie muftim Czeczenii został Ahmed Szamajew z Szatoj. Funkcjonuje też Rada Religijna Czeczenii.

Największe bractwa sufickie: Kuntahadziejewcy (najliczniejsze, inaczej zwane Zikristami), Czimirzorejewcy, Taszuhadziejewcy, Deniarsanowcy, Wiśhadżincy. Łącznie około 13 bractw.

Partie islamskie: Porządek Islamski Mowładi Udugowa (był wicepremierem w rządzie Maschadowa), Społeczno-Polityczny Ruch Iczkeria.

Szkolnictwo: największe szkoły koraniczne powstały w Groznm i Szali po dojściu do władzy Dżochara Dudajewa.

Charakterystyka obszaru

Wskutek dwóch tzw. wojen czeczeńskich (1994–1996 i 1999–) republika została niemal zupełnie zniszczona. Nie działa żaden większy zakład przemysłowy, wiele miejscowości, w tym stolica zostało niemal zupełnie zrujnowanych. Czeczenię opuściła również większość mieszkańców. Podstawą utrzymania jest drobny handel, przemyt, nielegalne wydobywanie i przetwarzanie ropy naftowej. Na masową skalę występuje narkomania wśród młodzieży. Szczególnie w okresie „międzywojnia”, kiedy republika pozostawała *de facto* niepodległa, rozkwitała tam wszelkiego rodzaju przestępczość. Czeczenia stanowiła również przystań dla wielu przedstawicieli islamskich ugrupowań radykalnych. Obecnie, chociaż wskutek drugiej wojny czeczeńskiej większość kraju znalazła się ponownie pod jurysdykcją federalną, wciąż działają niewielkie oddziały bojowników prowadzące walkę partyzancką i działania sabotażowe.

Prorosyjski szef administracji republiki, Ahmed Kadyrow, przygotował projekt nowej konstytucji Czeczenii, w myśl której byłaby ona podmiotem Federacji Rosyjskiej. Projekt ma być przedmiotem referendum. Równocześnie z oficjalnymi wciąż funkcjonują czeczeńskie władze podziemne z prezydentem Aślanem Maschadowem na czele. Działa także podziemny rząd, parlament i siły zbrojne. Jednak faktyczną władzę sprawują oddziały armii rosyjskiej.

Islam w Czechenii (rys historyczny)

Od X do XIII w. wśród Czechenów intensywną działalność misyjną prowadzili chrześcijańscy duchowni z Gruzji. Potem wpływ ten osłabł. Nie ma pełnej jasności, kiedy Czecheni i Ingusze przeszli na islam. Według jednych uczonych nastąpiło to w XV w., według innych dopiero w XVIII w. Najprawdopodobniej w pierwszej kolejności, na początku XVII w., wpływom nowej religii uległy tejpy (rody) osiadłe w dolinach rzek Sunży i Sułak pod wpływem misyjnej działalności kumyckich i kabardyńskich mułłów sunnickich. Islam stał się jednak religią większości Czechenów dopiero pod koniec XVIII w. Szejch Mansur, związany z sufickim bractwem naqszbandija i pierwszy w Czechenii imam tego bractwa (uznawany przez Wajnachów za świętego), jako pierwszy w latach 1785–1791, podejmując walkę z carską Rosją oparł się na islamie jako elemencie, który miał połączyć górskie narody w jedno państwo i pozwolić przeciwstawić się rosyjskiej kolonizacji. To od tego czasu Rosjanie zaczęli postrzegać szerzenie się islamu na Kaukazie jako zagrożenie dla ich panowania w tym regionie. Znaczące utrwalenie islamu w Czechenii było jednak dopiero wynikiem I wojny kaukaskiej. Imam bractwa naqszbandija Szamil, przywódca górskich narodów Kaukazu, idąc śladem Mansura, wykorzystał islam, by zintegrować powołane przez niego wojenno-teokratyczne państwo Degistę. Jego podstawy oparł na prawie szariat, jednak Czecheni nadal w codziennej praktyce odwoływali się do adatu. To w tym okresie historii Czechenii powstała większość sufickich wirdów (bractw). Po przegranej wojnie z Rosją w 1856 r. swe wpływy bardzo rozprzestrzeniło sufickie bractwo założone przez Kunta-hadzi, który uchodzi za jednego z 356 muzułmańskich świętych. Z tego wirdu wywodzą się Czinmirzowcy, nazwani tak od Czin-mirzy z aułu Majrut. W młodości był on muridem Kunta-hadzi. Z kolei w latach czterdziestych XIX w. rozwinął się kult Taszu-hadzi, który zginął w walce z Rosjanami. Jego grób w wiosce Sajasan stał się miejscem kultu. Od miejsca, gdzie mieści się jego mauzoleum, pochodzi nazwa tego bractwa. Taszu-hadzi, z pochodzenia Kumyk z Dagestanu, był jednym z najbliższych współpracowników Szamila. W XX w. powstały jeszcze dwa wirdy – w latach dwudziestych XX w. narodziło się bractwo zało-

żone przez Deni-Arsanowa, na czele którego stanął jego syn, Baudin. Według tradycji Deni miał już w 1905 r. przepowiedzieć przesiedlenie Czechenów. Baudin zmarł po powrocie do ojczyzny z wygnania.

Ostatnim z istniejących współcześnie w Czechenii wirdów są Wishadżyncy, bractwo powstałe po zsyłce Czechenów do Kazachstanu. Założył go Wis-hadzi Zagijew. W bractwie tym kobiety uczestniczą na równych prawach z mężczyznami w zikrze (religijnym rytuale wspólnej modlitwy, którego kulminacją jest ekstatyczny taniec po okręgu). Był to wynik dostosowania zasad bractwa do sytuacji, w jakiej znalazł się naród zesłany do Kazachstanu, gdzie w wyniku deportacji i śmierci czwartej części narodu, w tym głównie mężczyzn, szczególna rola w podtrzymaniu jego istnienia przypadła kobietom.

Władze sowieckie bez większych efektów próbowały wyeliminować religię z życia Czechenów. W 1929 r. było 700 stałych meczetów i ponad 2 tys. okresowych, działało też ponad 180 madras, w których uczyło się około 2 tys. ludzi. Po ich zamknięciu powstała rozbudowana struktura podziemnego kościoła z madrasami i meczetami.

Warunki społeczne i gospodarcze

Czeczeno-Inguszetia należała do najbiedniejszych obszarów Związku Radzieckiego – bezrobocie wśród muzułmańskiej ludności dochodziło do 70%. Stąd tysiące mężczyzn, w poszukiwaniu sezonowego zajęcia, wyruszało wczesną wiosną i latem do innych republik. Istniał też silnie utrwalony podział na mieszkańców górskich rejonów Czechenii i tych, którzy zamieszkiwali niziny. Obie wojny utrwaliły tę linię podziału. Po zakończeniu pierwszej wojny czeczeńskiej często dochodziło do wyrzucania Rosjan z ich mieszkań (w czasach ZSRR w Groznm i Gudermesie zamieszkiwali oni najlepsze dzielnice). Przed rozpadem ZSRR to oni stanowili najlepiej opłacaną kadrę w administracji, na uczelniach i w największych zakładach Groznego – z uwagi na zupełne zniszczenie całej infrastruktury po wojnie nie mieli pracy, nie mogli też liczyć na pomoc rodzin. Mimo iż w większości nie byli muzułmanami, Czecheni również wobec nich zaczęli stosować prawo szariat. Nie uzyskali oni też politycznej reprezentacji w parlamencie i czeczeń-

skim rządzie. Spowodowało to emigrację Rosjan do FR. Obecnie w Czeczenii niemal zupełnie nie ma cywilnej ludności rosyjskiej. Sytuacja ludności miejscowej jest bardzo trudna, właściwie tragiczna. Nie można znaleźć stałego zatrudnienia, powszechna jest korupcja i przestępczość, przemieszczanie się po kraju jest bardzo utrudnione, na porządku dziennym są prześladowania Czeczenów przez rosyjskich żołnierzy. Niemożliwe jest zaspokojenie codziennych potrzeb, brakuje prądu i wody. Perspektywy uregulowania konfliktu i stopniowej odbudowy kraju również wydają się bardzo odległe. Wkrótce sytuację może dodatkowo zaostrzyć powrót uchodźców z sąsiedniej Inguszetii, gdzie nowa administracja prezydenta Murata Ziazikowa ma zamiar zlikwidować ich obozy.

Życie religijne

Obserwuje się bardzo wysoki stopień identyfikacji Czeczenów z islamem. Szczególnie pierwsza wojna czeczeńska i odniesiony w niej sukces przyczynił się do rozbudzenia religijności i wzmocnienia wiary w świętych (szczególnie we wsparcie ze strony Kunta-hadži). W tym czasie powszechne było przekonanie o tym, iż Czeczeni są wybranym przez Boga narodem, który ma doprowadzić do ostatecznej klęski i rozpadu Rosji. Stąd też nastąpił wzrost znaczenia wurdów. Wśród nich szczególną pozycję zajmuje bractwo Kunta-hadži, w którym kobiety i innowiercy mają prawo uczestniczyć w zikrze. W tym bractwie to mistrz jest odpowiedzialny za prowadzenie po religijnej drodze ucznia, murida. Jest to proste odwołanie się do tradycyjnej wśród Czeczenów instytucji kuonaka – rycerza, który przysięga poświęcić swe życie obronie rodziny, aulu i wszystkich współbraci, Wajnachów. Dla współczesnych Czeczenów Kunta-hadži jest takim wiecznie żywym kuonakiem. Uważa się, że nie umarł i pojawia się w postaci białobrodego starca w momentach skrajnego zagrożenia narodu. Jego sylwetka miała się objawiać wielu ludziom w czasie wojny. Kunta-hadži był kadarytą, a więc zwolnikiem wolnej woli – według niego Bóg nie określa z góry ludzkich działań, a jedynie wydaje zalecenia, jak należy żyć. W każdej wspólnotie Kuntahadžijewców jest starosta, do którego obowiązków należy organizowanie regularnych zikrów.

Znacznie mniej wyznawców ma współcześnie bractwo założone przez Czin-mirzę. Tradycyjnie noszą oni na głowie zawój, a po ukończeniu 40 lat mają prawo noszenia laski mistrza. Odróżniają się skromnymi warunkami życia. Zikr odbywają wspólnie kobiety i mężczyźni.

Deniarsanowcy słyną ze swej tajemniczości. W okresie władzy Dudajewa mieli najwięcej przedstawicieli we władzach republiki. Zikr zwykle odbywają w zamkniętych pomieszczeniach, stąd w powszechnej opinii uważa się, iż chronią oni przed innymi swoje święte tajemnice. Ożywienie religijne po wybuchu pierwszej wojny czeczeńskiej przez wielu duchownych było przyjęte bardzo powściągliwie. Fakt, iż mufti Aślanbekow w momencie rozpoczęcia konfliktu nie wsparł Dudajewa i nie ogłosił dżihadu, został odebrany, szczególnie przez wielu młodych dowódców polowych, jako zdrada duchownych. Także postawa starszyzn wielu tejpów, którzy obawiali się, że wojna bardzo wykrwawi naród i skończy się ostateczną klęską Czeczenów, spowodowała zachwianie struktury społecznej i doprowadziła do tego, iż wielu młodych poszukiwało innych autorytetów religijnych (z kolei oni sami stali się prawdziwymi bohaterami narodowymi). Zaowocowało to, choćby w przypadku takich ludzi jak Szamil Basajew fascynacją ruchem Talibów (on sam z niewielką grupą najbliższych współtowarzyszy krótko przebywał w Afganistanie) i narodzenia się ruchu wahhabickiego w Czeczenii, którego siedzibą stał się Urus-Martan. Po drugiej wojnie czeczeńskiej z uwagi na rolę, jaką odegrał w niej mufti Kadyrow, który kolaborował z Rosjanami, wśród młodych Czeczenów nastąpił upadek religijnych autorytetów.

Islam a życie polityczne

Obecny mufti Ahmad Szamajew jest uważany za marionetkę w rękach promoskiewskiej administracji. Partie proislamskie Porządek Islamski Mowladi Udugowa i Społeczno-Polityczny Ruch Iczkeria przestały funkcjonować. Rozwiązało się też ugrupowanie, jakie założył tuż po wyborach prezydenckich w 1997 r. Szamil Basajew. Był on jedynym liderem politycznym w tamtym okresie, który mimo odwoływania się do wartości religijnych nie został zmarginalizowany i uzyskał w wyborach ponad 20% głosów, przegrywając

jedynie z Asłanem Maschadowem. Głosowano na niego przede wszystkim jako na bohatera, który zapowiedział, iż wprowadzi porządek i sprawiedliwość w państwie. Zelimchan Jandarbijew, mimo wyraźnie religijnej retoryki i zapowiedzi, że stworzy islamskie państwo oparte na szariacie, ani też Udugow nie zagrozili Maschadowowi, który w swoim programie postawił na koncepcję rozdziału religii od państwa. Uważał, iż islamizacja Czeczenii zostałaby źle odebrana przez społeczność międzynarodową, a według niego jedyną szansą na wzmocnienie suwerenności państwa było uzyskanie dla niego międzynarodowego uznania. Basajew z kolei był liderem tej grupy salafitów (kaukaskiej odmiany wahhabizmu), która religię postrzegała jako narzędzie integracji Czeczenii i Dagestanu. Odwoływał się więc do tradycji teokratycznego państwa Szejcha Mansura. Basajew sądził, iż tylko ogólnokaukaskie powstanie przeciw Rosji stworzy realne gwarancje dla niepodległości Czeczenii. Jednak większość jego rodaków czuła wrogość do salafitów ze względu na ich radykalizm i negowanie wartości adatu, a podkreślanie znaczenia szariatu. Wzrosła ona jeszcze po tym, jak wahhabici zabili imama centralnego meczetu w Groznych. To wówczas jeden z dowódców polowych, Sulima Jamadajew w 1998 r. rozgromił siły wahhabitów w Gudermesie. Dziś właśnie salafitów i Basajewa Czeczeni obciążają odpowiedzialnością za wybuch drugiej wojny czeczeńskiej. Po ograniczeniu dopływu pieniędzy z Jordanii, Turcji i Arabii Saudyjskiej dla czeczeńskich wahhabitów zostali oni zmarginalizowani. Z drugiej jednak strony brak zdecydowanej reakcji Zachodu wobec polityki eksterminacji FR Czeczenów spowodował wzrost nastrojów antyzachodnich w republice, które wcześniej tu nie występowały.

Islam a życie społeczne

Podobnie jak na całym Kaukazie Północnym od początku przemożny wpływ na islam w Czeczenii miały miejscowe tradycje. Także w kwestii dotyczącej prawnego systemu Wajnachów. Honorowy kodeks g'illach nakładał duże ograniczenia na stosowanie prawa szariatu. Na przykład adat Wajnachów nie rozróżniał przestępstwa nieumyślnego od zamierzonego i przyjmował

zbiorową odpowiedzialność całej rodziny za przestępstwo jednego z jej członków.

W całej historii islamu w Czeczenii nigdy nie istniała wyraźna hierarchia muzułmańskich duchownych ani też podział na „oficjalną” i „nieoficjalną” hierarchię. Wynikało to też z organizacji gmin wyznaniowych. Nie istniała bowiem żadna forma opodatkowania na rzecz duchownej hierarchii. Próba zmiany tego stanu rzeczy, podjęta przez część duchownych na początku XX wieku, zakończyła się niepowodzeniem.

Islam a życie kulturalne

W obecnej sytuacji trudno jest mówić o jakimkolwiek życiu kulturalnym w Czeczenii.

Znaczenie islamu w Czeczenii i perspektywy jego rozwoju

Wiele cech obecnej sytuacji religijnej w Czeczenii przypomina Afganistan sprzed dojścia do władzy Talibów. Możliwa jest dalsza radykalizacja poglądów religijnych wśród dużej liczby ludności. Poważnym błędem ze strony Rosjan było zwłaszcza ustanowienie szefem administracji Czeczenii muftiego Ahmeda Kadyrowa, który powszechnie uważany jest przez Czeczenów za kolaboranta. Krok ten zmniejszył wiarygodność tych duchownych, którzy podobnie jak Kadyrow są przeciwni wahhabitom. Z drugiej strony sytuacja ta spowodowała, iż wahhabici wsparli Maschadowa. Tak więc zwłaszcza wśród młodzieży ugruntowują się postawy radykalne – duchowni bowiem blisko współpracują z promoskiewską administracją. Ten proces radykalizacji będzie się pogłębiał z uwagi na sytuację ekonomiczną republiki i brak politycznej koncepcji rozwiązania konfliktu. Część armii rosyjskiej, która czerpie materialne korzyści z utrzymującej się sytuacji, jest zainteresowana utrwaleniem statusu Czeczenii jako szarej strefy.

Piotr Grochmalski

ISLAM W INGUSZETII

Podstawowe informacje o republice

Inguszetia jest podmiotem Federacji Rosyjskiej od 15 września 1991 r.

Powierzchnia: ok. 2,7 tys. km²

Ludność: ok. 300 tys.

Główne miasta: Magas (stolica od 11 czerwca 1999 r., miasto budowane od podstaw, brak danych nt. liczby mieszkańców), Nazrań – 70–80 tys., Małgobek – 34,4 tys.

Struktura etniczna: Ingusze – ok. 70%, Czecheni – ok. 15%, Rosjanie – ok. 10%

Struktura wyznaniowa: muzułmanie (sunnici) – 90%, prawosławni – 10%

Udział ludności miejskiej: 41,3%.

Inguszetia jest najbiedniejszą republiką Federacji Rosyjskiej (nie licząc zrujnowanej Czechenii). Średnia pensja kształtuje się na poziomie 23% pensji ogólnorosyjskiej. Budżet prawie w całości opiera się na dotacjach z federalnego centrum. Brak danych dotyczących bezrobocia, jednak można założyć, że wynosi co najmniej 70%: w republice nie pracują fabryki, na wsiach panuje gospodarka naturalna.

Islam w Inguszetii (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 270 tys. (odpowiada odsetkowi ludności niesłowiańskiej)

Liczba meczetów: 400 zarejestrowanych (1999 r.), kilkaset niezarejestrowanych

Identyfikacja religijna: 95% Inguszy uważa się za muzułmanów

Struktura islamu: Duchowny Zarząd Muzułmanów Inguszetii (powstał po rozpadzie DZM Kaukazu, wchodzi w skład Rady Muftich Rosji, podporządkowana jest mu zdecydowana większość lokalnych wspólnot muzułmańskich), Centrum Koordynacyjne Muzułmanów Kaukazu (powołany w 1998 r. w Nazranii, oprócz dagestańskiego zrzesza wszystkie północnokaukaskie muftiaty, skupia się na walce z wahhabizmem). Pracami obydwu instytucji kieruje mufti Mahomet-hadżi Albogaczjew.

Partie i stowarzyszenia religijne: kilkadziesiąt organizacji odwołujących się do islamu

Inne: bractwa sufickie – naqszbandija, kadirija, szazilija

Szkolnictwo: Islamski Instytut im. króla Fahda w stolicy Slipcowskaja (od 1994 r.), 3 madrasy, przy 100 meczetach funkcjonują maktaby.

Charakterystyka obszaru

4 czerwca 1992 r. Republika Inguszetii została wydzielona z Republiki Czecheno-Inguskiej (dawniej: Czecheno-Inguskiej ASRR), w wyniku ustawy przyjętej przez Radę Najwyższą FR. W 1992 r. rozpoczął się konflikt między ludnością inguską zamieszkałą w sąsiedniej Osetii Północnej a Osetyjczykami. W wyniku konfliktu w republice osiedliło się 40 tys. uchodźców inguskich z Osetii, a władze w Magasie stale domagają się powrotu uchodźców i wręcz przyłączenia rejonu prigorodnego do Inguszetii. W latach 1992–2002 prezydentem republiki był gen. Rusłan Auszew, który prowadził politykę charakteryzującą się znaczną niezależnością od Kremla (np. Auszew jako jedyny polityk północnokaukaski zdecydowanie potępił w grudniu 1994 r. rosyjską interwencję zbrojną w Czechenii). Sukcesem Auszewa było przyznanie Inguszetii w 1993 r. statusu specjalnej „strefy wspierania przedsiębiorczości” (tzw. strefy off shore). W czasie pierwszej wojny czecheńskiej (1994–1996) do republiki napłynęło kilkadziesiąt tysięcy uchodźców z Czechenii, a w czasie drugiej wojny czecheńskiej (od 1999 r.) – kolejnych 220 tys. osób. Stanowi to poważny problem społeczny dla republiki. Po rezygnacji w styczniu 2002 r. Rusłana Auszewa ze stanowiska prezydenta republiki 28 kwietnia 2002 r. na prezydenta Inguszetii został wybrany kandydat Kremla, generał Federalnej Służby Bezpieczeństwa Murat Ziazikow, co zapewne kończy okres względnej niezależności republiki.

Islam w Inguszetii (rys historyczny)

Islam (sunnizm szkoły szafi'ickiej) dotarł na terytory obecnej Inguszetii w XVI w., lecz pozycję dominującą zdobył dopiero w XVIII–XIX w. Wcześniej żywe było chrześcijaństwo, przeplecione z tradycjami pogańskimi. Jako ostatni – w 1861 r. – nową religię przyjęli mieszkańcy aułu Gwileti. Inguszetia znajdowała się na obrzeżach stworzonego przez Szamila imamaty, który upadł dwa lata wcześniej. Powiązanie religii z walką

narodowowyzwoleńczą sprawiło, że islam zakorzenił się tam niezwykle mocno. Jego pozycja wzrosła w czasie deportacji Inguszy do Azji (1944–1957) – dla pozbawionego praw narodu religia stała się właściwie jedynym wsparciem. Odrodzenie islamu w latach osiemdziesiątych polegało na wyjściu z podziemia działających nieoficjalnie meczetów i wspólnot wyznaniowych.

Warunki społeczno-gospodarcze

Czeczeno-Inguszetia była w czasach ZSRR najbiedniejszą republiką Kaukazu Północnego. Szalało ukryte bezrobocie – młodzi mężczyźni, aby utrzymać rodziny, pracowali sezonowo w Moskwie, na Uralu czy Syberii. Po podziale autonomii Ingusom przypadł gorszy jej kawałek, bez liczącego się przemysłu i znaczących złóż węgłowodorów. Przez wiele miesięcy nie wypłacano wtedy pensji i innych świadczeń. Sytuację pogarszała obecność 30–35-tysięcznej rzeszy inguskich uchodźców z Osetii Północnej. W połowie lat dziewięćdziesiątych, dzięki nowo utworzonej wolnej strefie ekonomicznej i przyznanych przez Moskwę dotacjom celowym, powstała pewna liczba miejsc pracy (m.in. przy budowie nowej stolicy, Magasu), ale wszechobecna korupcja i zwyczajna niegospodarność sprawiły, iż jedyne beneficjentami okazała się wąska grupa osób skupionych wokół miejscowych władz. Dziś Inguszetia jest najbiedniejszą republiką Federacji Rosyjskiej. Na ten stan rzeczy składają się: brak przemysłu i produkcji, obecność uchodźców z Czeczenii (prezydent Rusłan Auszew, rządzący w latach 1991–2001, przyjmował uciekinierów bez ograniczeń chcąc zademonstrować niezależność wobec Moskwy; obecny przywódca Murat Ziazikow, nastawiony prorosyjsko, dąży do ich usunięcia), wreszcie ogromna gęstość zaludnienia i najwyższy w FR przyrost naturalny (grubo ponad 10%). Dramatyczną sytuację w niewielkim stopniu łagodzi pomoc międzynarodowych organizacji humanitarnych, m.in. polska PAH organizuje zaopatrzenie w wodę, lecz nowy lider republiki stara się ograniczyć ich działalność.

Życie religijne

Zarysowana wyżej sytuacja oraz XIX- i XX-wieczna tradycja sprawiły, iż muzułmanie Inguszetii przejawiają wysoką aktywność religijną,

szukając w islamie pocieszenia i odpowiedzi na niedostatki życia codziennego. Funkcją tej aktywności jest ogromna liczba meczetów, szkół religijnych i wyznaniowych wydawnictw. Podczas modłów świątynie są pełne ludzi, a w piątki okolice centralnego meczetu Nazrania (meczetu piątkowego) stają się nieprzejezdne. Przeważająca część Inguszek zakrywa włosy chustą, wśród mężczyzn powoli upowszechnia się zwyczaj noszenia brody. Duchowny Zarząd Muzułmanów Inguszetii i jego przywódca, Mahomet-hadzi Albogaczejew, walczą o otwarcie o wprowadzenie zakazu sprzedaży alkoholu, co spotyka się z przychylną reakcją znacznej części społeczeństwa. Aktywne są także bractwa sufickie, lecz ze względu na zamknięty charakter tarikatów trudno tu o jakiegokolwiek dokładne dane. Wiadomo, iż poszczególne wirdy – grupy wierznych skupione wokół przywódców duchowych – wspierają i promują swych członków, oraz że wirdy rzadko pokrywają się z klanami, co może przyspieszyć erozję systemu rodowego.

Brak jest danych na temat uczestnictwa inguskich wiernych w hadżdżu.

Górskie prawo zwyczajowe – adat – jest tam znane i przestrzegane, aczkolwiek ulega erozji dużo szybciej niż w Dagestanie i Czeczenii. W życiu codziennym systematycznie wzrasta natomiast rola szariatu.

Islam a życie polityczne

Za rządów Rusłana Auszewa islam znajdował u republikańskich władz pełne poparcie. Były prezydent starał się wprowadzić do miejscowego prawa elementy szariatu. Przemawiając do kobiet 8 marca 1997 r., Auszew poradził im „nie obrażać się”, kiedy mąż przyprowadzi do domu kolejną żonę. W 1999 r. prezydent wydał dekret pozwalający obywatelom republiki mieć cztery żony. Akt ten, poparty jednogłośnie przez inguski parlament, został oprotestowany przez rosyjską Dumę jako niezgodny z ustawodawstwem federalnym. Działania Auszewa należy tłumaczyć dążeniem tego polityka do wzmocnienia swojej pozycji – szczególnie wobec władz w Moskwie, lecz także wobec własnego społeczeństwa, jednak z drugiej strony trudno doszukiwać się w nich hipokryzji. Były lider to praktykujący muzułmanin, szczerze wierzący w zbawienny wpływ religii na życie społeczne. Nowy prezy-

dent nie będzie z pewnością islamu zwalczać, należy jednak oczekiwać, że będzie dążył do oddzielenia go od struktur władzy, co może prowadzić do napięć. W Inguszetii nie występuje wrogość w stosunku do wyznawców innych religii (prawosławie), ale można mówić o obojętności. Los dwóch prawosławnych duchownych, uprowadzonych, a następnie zamordowanych w 1998 r., opinii publicznej nie poruszył. Trudno jednak rozgraniczać tu stosunek do prawosławia od stosunku do Rosji: która, z konieczności tolerowana (Ingusze wiedzą, że próba secesji może skończyć się tragicznie, poza tym straciliby wówczas ostatecznie szansę na odzyskanie rejonu prigorodnego), odbierana jest jako okupant.

Pomimo podobnej do Czeczenii historii i tradycji oraz modelu islamu podobnego do czeczeńskiego i dagestańskiego, w Inguszetii nie rozwinęły się tendencje wahhabickie. Można tłumaczyć to „czystszy” niż tam islamem (mniejszy udział preislamskich, pogańskich elementów), a także złożonymi stosunkami ingusko-czeczeńskimi. Pomimo etnicznej i językowej bliskości obu nacji Ingusze boją się zdominowania przez liczniejszy i bardziej ekspansywny etnos. W czasach Czeczeno-Inguskiej ASRR Ingusze czuli się „mniejszością w mniejszości” i byli traktowani przez Czeczenów jak „młodszy bracia”. Wahhabizm nie ma na miejscu zaplecza – zakonspirowane ośrodki znajdują się w Czeczenii, co budzi wśród Inguszy nieufność. Na tym przykładzie bodaj najlepiej widać przeplatanie się na Kaukazie islamu z poszczególnymi ideami i ideologiami narodowymi. Nie należy też zapominać o zwyczajnym strachu przed podzieleniem losu sąsiadów: na terytorium Inguszetii stacjonują rosyjskie wojska.

Islam a życie społeczne

Islam odgrywa w życiu społecznym Inguszetii rolę dużo większą niż w Dagestanie i Czeczenii. W przeciwieństwie do Dagestanu i Czeczenii, gdzie ogromne znaczenie mają wspólnoty sąsiedzkie oraz klanowe, w Inguszetii oprócz silnej identyfikacji klanowej, obserwuje się rosnące poczucie identyfikacji ze wspólnotą wyznaniową – wırdem. Członkowie wırdów starają się sobie pomagać i wspierać. Na razie nie ma konfliktów na linii wırdy – klany, oba te rodzaje wspólnot przenikają się, jednak w sytuacji, gdy interes wırdu sprzeczny będzie z interesem da-

nego klanu, pytanie, która z samoidentyfikacji okaże się dla pojedynczego Ingusza ważniejsza, pozostaje otwarte. Zarówno DZM, rozdzielający pomoc przychodzącą z zagranicy (kraje arabskie, Turcja; brak szczegółowych danych na temat wielkości tej pomocy), jak i tarikaty łączy niechęć do wahhabizmu.

Wnioski i prognozy

Islam jest w Inguszetii religią dominującą, aczkolwiek republika w perspektywie kilku lat nie stanie się państwem wyznaniowym, w stronę którego ewoluowała za rządów Rusłana Auszewa. Na przeszkodzie stanie polityka obecnego przywódcy, Murata Ziazikowa oraz obecność rosyjskiej armii i przeciwdziałanie tendencjom islamizacyjnym przez Moskwę. Przyszłości nie ma też wahhabizm. W dalszej perspektywie może dojść do konfliktów między wspólnotami mużułmańskimi i władzą świecką. W życiu społecznym islam będzie odgrywał rolę coraz większą. W sytuacji wszechogarniającego kryzysu i braku perspektyw islam będzie tworzył paralelne struktury (DZMI, system wırdów), wypełniające funkcje państwa (zabezpieczenie socjalne, „mużułmańska” służba zdrowia) i zaspokajające podstawowe potrzeby wiernych czy wręcz umożliwiające im biologiczne przetrwanie. Można zaryzykować tezę, że Inguszetia jest dziś najbardziej zislamizowaną republiką rosyjskiego Kaukazu.

Wojciech Górecki

ISLAM W DAGESTANIE

Podstawowe informacje o republice

Republika Dagestanu, podmiot Federacji Rosyjskiej

Powierzchnia: 50,3 tys. km². Graniczy z Czeccenią, Azerbejdżanem, Gruzją, posiada długie wybrzeże kaspijskie

Główne miasta: Machaczkała (stolica) – ok. 400 tys., Derbent – 90 tys., Chasaw-jurt – 84 tys., Kaspijsk – 68 tys., Bujnack – 58 tys.

Ludność: ok. 2100 tys.

Struktura etniczna: Awarzy – 27,5%, Dargijczycy – 15,6%, Kumycy – 12,9%, Lezgini – 11,3%, Rosjanie – 9,2%, Lakowie – 5,1%, Azerowie – 4,7%, Tabasaranie – 4,4%, Czeczeni – 3,8%, Nogajowie – 1,7%, Rutulowie – 1,1%, Agulowie – 0,8%, Cachurzy – 0,3%, Tatowie i Żydzi górscy – 0,2%

Struktura wyznaniowa: ponad 90% – muzułmanie, pozostali: prawosławni (głównie Rosjanie), wyznawcy judaizmu (Żydzi górscy, Tatowie)

Gęstość zaludnienia: 40/km²

Udział ludności miejskiej: 41,5% (1998).

Islam w Dagestanie (informacje podstawowe)

Liczba meczetów: według danych oficjalnych z lutego 2001 roku funkcjonuje 1585 meczetów, w których pracuje 2400 imamów i muezzinów

Organizacyjne struktury islamskie: Duchowny Zarząd Muzułmanów Dagestanu (DZMD)

Inne: bractwa sufickie – tarikaty; opozycja fundamentalistyczna – tzw. wahhabici

Partie i organizacje islamskie: trzy islamskie partie polityczne, w tym silnie związana z DZMD i wpływowa Islamska Partia Dagestanu (jej lider Surakat Asijatilow jest deputowanym Zgromadzenia Narodowego Dagestanu, był też przewodniczącym Komisji Religii i Organizacji Publicznych). Działają 18 islamskich fundacji dobroczynnych i dziesiątki islamskich organizacji społecznych, w tym filie międzynarodowych islamskich organizacji charytatywnych. Działają dziesiątki misjonarzy z krajów muzułmańskich, w religijnych ośrodkach naukowych Bliskiego i Środkowego Wschodu, Afryki Północnej, Pakistanu i Malezji kształcą się ok. tysiąca młodych

Dagestańczyków. Ukazuje się wiele tytułów prasy religijnej, emitowane są również audycje poświęcone islamowi w republikańskim radio i telewizji

Szkolnictwo: ponad 14 tys. uczniów w 15 islamskich szkołach wyższych z 33 filiami, 136 madrasah i 203 maktabach (średnich i podstawowych szkołach muzułmańskich).

Charakterystyka obszaru

Dagestan położony jest na południowych rubieżach Federacji Rosyjskiej. Jego część północna jest nizinna, natomiast na południu znajdują się wysokie góry. Jest jedyną w FR republiką, która nie jest rządzona przez prezydenta, a przez Radę Państwa z przewodniczącym na czele. Związane jest to z wielonarodowym charakterem kraju. Brak jest tzw. narodu tytularnego. Wszystkie najważniejsze wskaźniki gospodarcze, a co za tym idzie stopa życiowa stawiają Dagestan daleko poniżej średniej dla całej FR. Zacołanie to bierze swój początek jeszcze w czasach ZSRR, po którego rozpadzie Dagestan pozostawał w jeszcze większym stopniu niedoinwestowany i „zapomniany” przez moskiewskie centrum. Wskutek takiej polityki i przy rosnącym bezrobociu, biedzie i wysokim przyroście naturalnym w republice nastąpiła kryminalizacja i brutalizacja życia publicznego (liczne zamachy). Dodać do tego obrazu należy jeszcze wyjątkowo kłopotliwe położenie Dagestanu – sąsiedztwo Czeccenii, Gruzji i Azerbejdżanu, które po rozpadzie ZSRR oznaczało z jednej strony faktyczne zamknięcie południowych granic kraju (co wywołało rozruchy wśród narodów, które zostały nagle rozdzielone przez granice państwowe, np. Lezginów), z drugiej zaś liczne napady bojowników czeczeńskich na pograniczu, aż po rajdy oddziału Szamila Basajewa w głąb kraju.

Natomiast najpoważniejsze problemy religijne towarzyszyły działalności wahhabitów. Między nimi a „tradycjonalistami” wielokrotnie powstawały spory, które kilka razy przeradzały się w starcia zbrojne z ofiarami śmiertelnymi.

W tej sytuacji Moskwa, szczególnie od objęcia władzy przez Władimira Putina, wydaje się być dla elit politycznych republiki jedynym gwarantem stabilności i porządku. Jest to zapewne główna przyczyna braku poważnych tendencji separatystycznych w Dagestanie.

Islam w Dagestanie (rys historyczny)

Tereny Dagestanu były najeżdżane przez Arabów od 664 roku, lecz dopiero na początku VIII wieku udało im się założyć stałą bazę w Derbencie. Z ich obecnością związana jest najdłuższa tradycja islamu na Kaukazie Północnym. Jednak proces jego wprowadzania trwał bardzo długo, ostatnie ludy Dagestanu przyjęły go dopiero w XVI wieku. Po Arabach ziemie te były kolejno podbijane przez Seldżuków (XI w.), Mongołów (początek XIII w.), Złotą Ordę (koniec XIV w.), Ottomanów (druga połowa XVI w.), Persów (XVIII w.) i w końcu Rosję (na początku XIX w.). Silny opór wobec władz rosyjskich, carskich i radzieckich trwał do lat dwudziestych XX w. Najważniejsze było powstanie Szamila (1828–1859), które objęło cały Dagestan. Pamięć przywódcy powstania jest wciąż żywa, a jego postać pozostaje symbolem oporu wobec niewiernego najeźdźcy. Po zwycięstwie Armii Czerwonej nad Białymi proklamowano 20 stycznia 1921 r. Dagestańską ASRR, jednocześnie w górskich regionach kraju dwaj członkowie sufickiego bractwa naqszbandija (Nadżmuddin z Hatso i Uzun-hadži) próbowali odrodzić państwo islamskie. Powstanie to stłumiono ostatecznie kilka miesięcy później. Mauzolea wybitnych przywódców walki z Rosją uzyskały status miejsc pielgrzymkowych. Do najpopularniejszych leżących w Dagestanie należą: grób szejcha Abdurrahmana z Sogratl, z bractwa naqszbandija, w pobliżu aułu Kazaniszczi i grób szejcha Mohammeda z Balachany, również naqszbandija, niedaleko wsi Gergebil.

Od początku do końca pierwszej połowy XIX w. islam nabrał znaczenia ideologicznego symbolu ruchu narodowowyzwoleńczego górali północnokaukaskich, co przyczyniło się do jego zakorzenienia, jako że do tego czasu społeczeństwa te były tylko powierzchownie zislamizowane (poza południowym i środkowym Dagestanem). W przedrewolucyjnym Dagestanie było około 10 tys. szkół islamskich, w tym 2311 zarejestrowanych madras, 1700 meczetów, 5 tys. mułłów, 7 tys. mutaalimów. Meczety dysponowały 13 tys. dziesięcin ziemi. W 1989 roku pozostało 27 czynnych meczetów i ani jednej szkoły. Nie przeszkadzało to prowadzić tajnego nauczania muzułmańskiego, szczególnie w rejonach awarskich, dargińskich, a także kumyckich. Wydarzenia rozpoczęte w czasie pierestrojki na tych terenach

należałyby w związku z tym nazwać raczej „wyjściem z ukrycia” niż „odrodzeniem”.

Większość muzułmanów Dagestanu, poza 80 tys. szyickich Azerów i 5 tys. szyickich Lezginów, to sunnici należący do najbardziej liberalnych szkół prawnych – szafickiej i hanafickiej. Wciąż silne pozostawały jednak i pozostają miejscowe zwyczaje, adat, które w życiu Dagestańczyków mają siłę prawa zwyczajowego i znaczą więcej niż szariat. Relikty wierzeń tradycyjnych zostały w dużej części wchłonięte przez miejscowy islam i nie są już od niego rozróżniane.

Warunki społeczne i gospodarcze

Dagestan jest jednym z najuboższych podmiotów FR. Po rozpadzie ZSRR nastąpił tam regres gospodarczy i co za tym idzie znaczny spadek stopy życiowej. Powstał nieznany wcześniej problem bezrobocia. W 1997 roku średnie dochody w Dagestanie wynosiły według danych oficjalnych 80% średniej dla całej FR, a 54,8% ludzi żyło poniżej minimum socjalnego. W tym samym roku na jedno dostępne miejsce pracy przypadało 30 chętnych. Budżet w 80% oparty jest na dotacjach z centrum, bezrobocie wynosi ok. 50%, a w niektórych rejonach sięga 90%. Ludność utrzymuje się dzięki gospodarce naturalnej – uprawia przydomowe działki, poważną rolę odgrywają emerytury itd. Jest to społeczeństwo młode – pomimo wyższej śmiertelności niemowląt przyrost naturalny wyniósł w 2001 roku 10,8% (wyższy tylko w Inguszetii) przy średniej dla całej FR -6,5%. Te czynniki powodują kryminalizację oraz migrację do innych części FR w poszukiwaniu pracy.

Poza biedą źródłem licznych konfliktów wewnętrznych były m.in. spory między narodami górkimi a nizinnymi, do których dochodziło wskutek polityki przesiedlania górali na niziny. Proces ten rozpoczął się w 1952 roku, a w latach siedemdziesiątych przyjął rozmiary właściwie niekontrolowane już przez nikogo. Za narody nizinne uznaje się Nogajów, Kumyków i Czeczenów-Akinów. Nieprzypadkowo właśnie wśród nich powstały najbardziej aktywne organizacje narodowe. Po pierestrojce reaktywowały się również organizacje kozackie. Niemal wszystkie liczniejsze narody Dagestanu utworzyły swoje etniczne organizacje społeczno-polityczne, które, szczególnie w pierwszej połowie lat dziewięć-

dziesiątych, wysuwały postulaty od autonomii w ramach republiki aż po pełną niezawisłość. Wiele wewnętrznych problemów politycznych i gospodarczych rozwiązywano za pomocą zamachów bombowych i innych aktów terroru. Kwitnie zorganizowana przestępczość, skądinąd mająca silne związki z władzą i biznesem.

Życie religijne

Po gorbaczowskiej odwilży życie religijne nabrało rozmachu, jednak po początkowej fali gorliwej religijności udział praktykujących muzułmanów zaczął spadać. Obecnie szacuje się, że podstawowe religijne obowiązki muzułmanina wypełnia jedynie ok. 15–20% społeczeństwa. Zaskakująco wiele osób korzysta jednak z możliwości odbycia pielgrzymki do Mekki. Na hadżdż jeździ co roku ok. 12 tys. osób, co stanowi 70–80% wszystkich pielgrzymów z FR. Częściowo jest to zapewne związane również z tym, że wyjazd do Arabii Saudyjskiej stanowi okazję również do handlu i zarobienia pieniędzy.

Podstawy prawne

Z prawnego punktu widzenia sprawy religijne regulowane są ustawami federalnymi i lokalnymi. 26 września 1997 r. prezydent FR Borys Jelcyń podpisał nową ustawę federalną *O wolności sumienia i organizacjach religijnych*, która dyskryminuje wyznania uznane za „nietradycyjne” dla Rosji (islam znalazł się wśród tradycyjnych). Ogólnie ustawę tę należy określić jako oznakę powrotu państwa do ściślejszej kontroli nad organizacjami religijnymi, w tym również „tradycyjnymi”. Obowiązująca do tego czasu ustawa *O wolności wyznania*, przyjęta w 1990 roku przez Radę Najwyższą RFSRR była dużo bardziej liberalna. Nie stawiała żadnych przeszkód w działalności misjonarskiej, tworzeniu nowych jednostek organizacyjnych, otwieraniu świątyń, szkół religijnych, dystrybucji religijnej literatury i prasy. Podobne gwarancje dawała ustawa *O wolności sumienia i organizacjach religijnych* przyjęta przez Radę Najwyższą DASRR 5 maja 1991 roku. Po wprowadzeniu nowej ustawy federalnej Zgromadzenie Narodowe Republiki Dagestanu przyjęło 30 grudnia 1997 roku ustawę *O wolności wyznania i organizacjach religijnych*, która zastąpiła tę z maja 1991. Nowa ustawa jest zgodna z federalną. Warto jednak zwrócić uwagę, że

w Dagestanie lobbowała za nią nie Cerkiew, a DZMD, dlatego ustawa formalnie zabrania wahhabitom niemal wszystkiego – w tym druku literatury i prasy, tworzenia szkół, utrzymywania kontaktów z zagranicą.

Islam a życie polityczne

Najważniejszą strukturą organizacyjną islamu w Dagestanie jest Duchowny Zarząd Muzułmanów Dagestanu, który powstał jako kontynuator utworzonego w 1944 r. Duchownego Zarządu Muzułmanów Kaukazu Północnego z siedzibą w Bujnacku. Na szczeblu republiki przejawia on również znaczne ambicje polityczne. DZMD prezentuje postawy lojalne wobec władz centralnych, natomiast z władzami lokalnymi łączy go silne związki, jest przez nie oficjalnie popierany i ma znaczący wpływ na wielu miejscowych polityków. Pierwsza połowa lat dziewięćdziesiątych to okres, kiedy DZMD konsolidował wpływy i podporządkowywał sobie lokalne struktury islamskie. We wrześniu 1994 r. DZMD udało się skupić wokół siebie większość (850 z 1270) zarejestrowanych w republice wspólnot muzułmańskich. Ponadto DZMD udało się utworzyć silne lobby w Radzie Najwyższej Dagestanu poprzez Islamską Partię Dagestanu, do której zresztą władze DZMD niemal w całości należały. 26 lutego 1994 r. pod naciskiem DZMD przyjęto ustawę o zakazie działalności w Dagestanie innych poza DZMD duchownych zarządów muzułmańskich. Po starciach 12 maja 1997 r. „tradycjonalistów” z wahhabitami DZMD skierowało do władz republiki żądanie „prawnego zakazu agresywno-reakcyjnych nurtów religijnych”. DZMD mimo doskonałej współpracy z FSB, z dużą niechęcią przyjęło utworzenie 23 grudnia 1993 r. republikańskiego Zarządu ds. Religii (później przemianowanego na Komisję ds. Religii), nazywając to „niekonstytucyjnym mieszaniem się w sprawy wiernych”. Jednak już pod koniec lat dziewięćdziesiątych między DZMD a Komisją ds. Religii, Radą Państwa i Zgromadzeniem Narodowym utworzyły się trwałe związki. Byli członkowie komunistycznej nomenklatury stali się teraz obrońcami islamu – DZMD może liczyć na wsparcie finansowe z budżetu republiki. Obecnie DZMD ma duży wpływ na politykę religijną władz Dagestanu. Symbioza ta polega z jednej strony na manifestowaniu przez władze wspar-

cia i przywiązania do tradycyjnej religii zdecydowanej większości mieszkańców republiki, przez co zyskują one swoisty „mandat ideologiczny”. DZMD natomiast może zachowywać i wciąż rozszerzać swój „rząd dusz”. Zarząd zamienia się właściwie w rodzaj instytucji państwowej. Mimo oficjalnego zakazu wciąż działają niezależne zarządy kumyckie, dargińskie i nogajskie (choć nie wszyscy przedstawiciele danych narodowości im podlegają). Nieuregulowana pozostaje sytuacja tarikatów.

Po śmierci muftiego Abubakarowa w zamachu 21 sierpnia 1998 r. nowym szefem DZMD został Achmed-hadzi Abdullajew. Od poprzednika jest lepszym teologiem, alimem, ale słabszym politykiem. Podobnie jak poprzednik i cały DZMD pozostaje pod silnym wpływem Saida-Afandi Czirkejskiego ze wsi Czirkej, w rejonie Bujnacka. Ten ostatni stworzył modernistyczny tarikat, łączący w sobie elementy naqszbandiji, kadiriji i powstałej w Afryce Północnej szaziliji. Wprawdzie po zabójstwie Abubakarowa ludzie zaczęli się znów skupiać wokół DZMD, jednak może to być proces krótkotrwały – DZMD jest zdominowany przez Awarów, którzy są w większości szafiitami, podczas gdy zdecydowana większość pozostałych narodów to hanifici.

Ruchy fundamentalistyczne w Dagestanie reprezentowane są przede wszystkim przez wahhabitów. Ruch ten wywodzi się od założonej w 1990 roku w Astrachaniu Islamskiej Partii Odrodzenia. Jej założycielami byli Awarowie, bracia Kebedowowie. Na zjeździe założycielskim utworzono również lokalny oddział partii – Islamską Partię Odrodzenia Dagestanu, od której rozpoczęła się działalność ruchu wahhabickiego na terenie republiki. Wahhabici głoszą hasła radykalnej przemiany życia muzułmanów, powrotu do „czystego” islamu początków, wprowadzenia prawa szariackiego oraz co najbardziej niepokoi władze świeckie, utworzenia państwa wyznaniowego oraz nieuznawania instytucji obecnego. Ruch ten spotkał się z bardzo ostrą krytyką DZMD, ponieważ jego jasny program oraz otrzymywana z zagranicy pomoc finansowa przyciągały wielu, szczególnie młodych, ludzi. Stanowiło to zagrożenie dla tradycyjnego islamskiego establishmentu – mufti Abubakarow powtarzał często, że „wierny, który zabije wahhabitę, trafi do raju, podobnie jak wierny, który zostanie przez wahhabitę zabity”. Wizerunek republiki zwalczającej

wewnętrznego, acz wspomaganego z zewnątrz wroga może być również bardzo przydatny dla władz w celu pozyskiwania subsydiów z Moskwy. Drogi DZMD i władz republiki zeszyły się tu ponownie.

Latem 1998 r. wahhabici ogłosili rejon wsi Karamachi niezależnym terytorium islamskim. Wkrótce potem w zamachu bombowym zginął przewodniczący DZMD mufti Said-Muhammad Abubakarow. Winę zrzucono na wahhabitów. Niezależność terytorium islamskiego trwała około roku. W sierpniu 1999 r. z Czeczenii do Dagestanu wtargnął kilkusetosobowy oddział pod wodzą Szamila Basajewa i Chataba. W odpowiedzi siły federalne ponownie obległy „niezależne terytorium islamskie”. Oddziały Basajewa wycofały się, lecz 5 września znów wkroczyły do Dagestanu, prawdopodobnie z zamiarem odciążenia sił federalnych, które od 29 sierpnia atakowały dwie wahhabickie wsie – Karamachi i Czabanmachi. Atak poprzedzono 4 września zamachem terrorystycznym na blok w Bujnacku zamieszkały przez wojskowych. Zginęło 58 osób, potem nastąpiła seria zamachów terrorystycznych w Moskwie i Wołgodońsku. Operacja zarówno przeciwko Basajewowi, jak i miejscowym wahhabitom zakończyła się 17–19 września.

Od tamtej pory wahhabici są osłabieni, nie ma też mowy o „terytoriach islamskich”. Jednak – choć sami nie stanowią dużej siły – mogą zostać z powodzeniem użyci jako karta przetargowa w różnych sytuacjach. Ocenia się, że wahhabitów jest w Dagestanie ok. 40 tys.: ok. 10 tys. czynnych członków i 30 tys. zwolenników.

Islam a życie społeczne

Podstawą więzi społecznych w Dagestanie jest w odróżnieniu od innych społeczności górskich nie więź rodowa, ale lokalna. Najsilniej związani ze sobą czują się mieszkańcy jednego dżamaatu. Przy tym islam, wraz z miejscowymi zwyczajami i prawami, czyli adatem, jest podstawowym czynnikiem kształtującym zarówno świadomość indywidualną, jak i zbiorową w Dagestanie. Jest naturalnym składnikiem życia codziennego. Wiele miejscowych zwyczajów zrosło się z islamem. Jednak o ile życie religijne to domena islamu, o tyle kwestie rodzinne i społeczne kształtowane są przede wszystkim przez adat – szariat nie osiągnął w Dagestanie nigdy silnej pozycji.

Mimo swojej pozycji islam nie wydaje się być jedynym źródłem wartości i pod względem ideologicznym społeczeństwo Dagestanu można podzielić z grubsza na dwie grupy: tych zorientowanych na normy i wartości europejskie, i tych na Wschód, ze szczególnym uwzględnieniem islamu. Według niektórych badaczy są to proporcje pół na pół. Ci pierwsi to przede wszystkim ludność miejska, Rosjanie i rosyjskojęzyczni Dagestańczycy, a także Lakowie, Lezgini i inne narody części południowej. Ich można z kolei podzielić na „komunistów” i „demokratów”, przy czym ci ostatni stanowią zdecydowaną mniejszość.

Zwolenników wartości islamskich można podzielić na trzy grupy:

- tradycjoniści trzymają się islamu tradycyjnego dla Dagestanu, dla nich islam nie jest polityką ani ideologią, a sposobem życia. Stanowią oni zdecydowaną większość ludności wiejskiej;

- tarikatyci – sufizm w Dagestanie od początku XIX wieku stał się ideologiczną i organizacyjną podstawą narodowyzwoleńczego ruchu górali przeciwko rosyjskiej kolonizacji. Obecnie w republice zarejestrowanych jest przynajmniej 15 bractw, z czego większość jest monoetniczna (przede wszystkim awarska, kumycka i czeczeńska). Bractwa te mają silny wpływ na DZMD, który od około 1999 r. zamienia się w półoficjalny instytut państwowy;

- wahhabici – za nimi opowiada się nie więcej niż 2–3% ludności zorientowanej na Wschód. To przede wszystkim mieszkańcy wsi środkowych gór i przedgórze Dagestanu oraz przylegających nizin, w tym górskie osady awarskie, rejon bujnacki (dargińskie osiedla Karamachi, Czabanmachi i Kadar) oraz równinne rejony kyzyljurski i chasawjurski.

Islam a życie kulturalne

W chwili obecnej udział islamu w życiu kulturalnym w Dagestanie osiągnął duże, ale stabilne nasycenie. Na terenie republiki prowadzą ożywioną działalność Turcja, Zjednoczone Emiraty Arabskie i Arabia Saudyjska (Turcy zbudowali największy meczet w Machaczkałe, istnieją 4 tureckie koledże i dziesiątki różnych arabskich „centrów informacji”). W niektórych krajach Bliskiego Wschodu rosną współczesne diaspory dagestańskie, a na znanym muzułmańskim uniwersytecie Al-Azhar w Kairze działa nawet dage-

stańskie ziomkostwo, a w nim brat lidera dagestańskich wahhabitów Bagautdina Kebedowa, Abbas.

W Dagestanie ukazuje się wiele tytułów prasy muzułmańskiej. Najważniejsze z nich to:

- *Mieżdunarodnaja Musulmanskaja Gazieta* nakład 10–15 tys.

- *Put' Islama*, miesięcznik, organ Islamskiej Partii Demokratycznej, nakład 10 tys.

- *Nurul Islam*, organ ogólnorosyjskiego islamskiego ruchu społecznego Nur, powiązany z tarykatami, nakład 6 tys.

- *Assalam* dwutygodnik, organ DZMD, 5 tys.

- *Islamskij Wiestnik*, tygodnik ogólnokaukaski, 15 tys.

- w lokalnym radio i TV programy z udziałem duchowieństwa *Za jedinstwo i stabilnost'* oraz *Mir domu twojemu*, poświęcone komentarzom na temat federalnych i lokalnych praw dotyczących swobody wyznania.

Działają również wydawnictwa i wiele szkół islamskich, niestety poziom i jednych, i drugich jest w większości wypadków zatrważająco niski. Wydawane książki to często po prostu tłumaczenia na rosyjski zagranicznych tytułów popularyzujących religię, a duża część „rektorów” szkół religijnych legitymuje się zaledwie podstawowym wykształceniem. Niesie to ze sobą niebezpieczeństwo przekazywania uczniom nie tyle solidnej wiedzy teologicznej, ile nadinterpretacji najbardziej „chwytnych” haseł doktryny.

Można sądzić, że po pierwszym wybuchu spontanicznej religijności z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych rola islamu w życiu kulturalnym mieszkańców republiki osiągnęła pewien stabilny poziom, na którym przez czas dłuższy będzie pozostawać. Nie należy oczekiwać ani gwałtownego wzrostu, ani spadku jego roli.

Wnioski i prognozy

Odrodzenie islamu na tych terenach jest odpowiedzią na zapotrzebowanie na tożsamość, zarówno indywidualną, jak i zbiorową, szczególnie silne w czasach kryzysu gospodarczego i społecznego, w jakim znajduje się Dagestan oraz pustki ideologicznej powstałej po rozpadzie ZSRR. Wpływ islamu na życie polityczne, religijne społeczne i kulturalne jest niewątpliwy, nie można jednak zdecydowanie powiedzieć, że nie ma dla niego alternatywy.

Wydaje się również, że najpoważniejszy kryzys polityczny wywołany przez czynnik islamski, jakim było utworzenie „niezależnego terytorium islamskiego”, nie jest obecnie możliwy do powtórzenia. Zmniejszył się także destabilizacyjny potencjał sąsiedniej Czeczenii, choć w żadnym razie nie można go lekceważyć. Przykład czecheński wydaje się zmniejszać podatność Dagestańczyków na idee islamskiego fundamentalizmu czy separatyzmu. Wprawdzie wciąż zdarzają się w republice zamachy bombowe (ostatni 9 maja 2002 r.), o które niezmiennie oskarża się wahhabitów, jednak ich udział w tych zdarzeniach nie został udowodniony. Najsilniejszą strukturą islamską pozostaje DZMD, promotor „tradycyjnego” islamu, który ma swoje utrwalone miejsce w Dagestanie, w życiu Dagestańczyków i tu jego pozycja jest bardzo mocna. Jako taki nie stanowi również zagrożenia dla stabilności ani republiki, ani tym bardziej całej Federacji Rosyjskiej. W chwili obecnej można sądzić, że pozycja islamu w Dagestanie osiągnęła stabilizację na poziomie należnym najważniejszemu lokalnemu wyznaniu.

Natomiast struktury oficjalne islamu są bardzo wpływowe i ich kontakty ze światem polityki i biznesu mogą w perspektywie kilku lat doprowadzić do konfliktu, w którym wciąż umacniający swoją pozycję DZMD mógłby wykorzystać siłę wiernych do załatwienia swoich interesów niekoniecznie związanych z religią.

Marceli Zygała

ISLAM W AZERBEJDŻANIE

Azerbejdżan; niepodległa republika od 1991 r.

Powierzchnia: 87 000 km²

Ludność: 7 772 tys.

Główne miasta: Baku (1,5 mln mieszkańców), Gandza, Sumgait, Lenkoran, Ali Bajramły.

Przyrost naturalny: 0,32%

Struktura wiekowa: 0-14 lat – 29%; 15-64 lat – 64%; pow. 65 lat – 7%

Struktura etniczna: Azerowie – około 85%; Rosjanie – 250 tys. (głównie większe miasta); narody kaukaskie – Lezgini (171 tys. wg spisu z 1989 r., północny wschód kraju) Udyni (wg spisu 6 tys.), Cachurowie (ok. 13 tys.) i Awarowie (44 tys. wg spisu), Ingiloje (ok. 10 tys., północny zachód kraju); narody irańskie – Tałysze (wg spisu 21 tys., południowy wschód), Tatowie (wg spisu 10 tys. Półwysep Apszeroński i okolice Kuby) i Kurdowie (wg spisu 12 tys., dystrykty laczyński i kelbadżarski, obecnie zajęte przez Armenię)¹¹; Żydzi aszkenazyjscy (ok. 15 tys., głównie Baku) i tzw. Żydzi górscy (skupieni w osadzie Krasnaja Słoboda niedaleko Kuby); Turcy meschetyńscy (po 1989 r. uciekający z Uzbekistanu przed pogromami)

Struktura wyznaniowa: muzułmanie – ok. 93–94% (w tym 65–75% szyici, głównie Azerowie, Tałysze, Turcy meschetyńscy, część Kurdów i Tatów; a 25–35% sunnici ze szkoły hanafickiej, głównie Lezgini, część Azerów i Kurdów oraz narody kaukaskie. Stosunek między szyitami i sunnitami sukcesywnie zmienia się na korzyść tych ostatnich), pozostali – chrześcijanie (Rosjanie, Udyni) i in.

Sytuacja gospodarcza: PKB na głowę jednego mieszkańca: 1460 USD, poziom inflacji: 1,8%, bezrobocie: 20%, odsetek ludności żyjącej poniżej minimum socjalnego: 60%¹².

Islam w Azerbejdżanie (informacje podstawowe)

Centralną strukturą jest Zarząd Muzułmanów Kaukazu (na czele szejk-ul-islam Allahszukur Paszazade); ponadto Najwyższa Rada Religijna Ludów Kaukazu. Zarządowi podporządkowane jest ok. 1000 meczetów, poza jego kontrolą dalszych 300. Główny ośrodek kultury muzułmańskiej – Centrum Studiów Islamskich – Irszad. Najważniejszą jednostką edukacyjną jest – od 1992 r. – Uniwersytet Islamski.

Charakterystyka kraju

Azerbejdżan jest największym i najludniejszym państwem Kaukazu Południowego. Jako jedyne państwo w regionie dysponuje też dużymi zasobami ropy naftowej i gazu – do tej pory wykorzystywanymi w niewielkim stopniu (od lat trwają przygotowania do ich eksploatacji i eksportu na dużą skalę). Azerbejdżan prowadzi dość otwartą i prozachodnią politykę blisko współpracując z Turcją, USA i in. wielokrotnie w sprzeczności z interesami Rosji (której głos na Kaukazie jest decydujący) i Iranu. Głównym i stale nierozwiązanym problemem Azerbejdżanu jest konflikt z Ormianami o Górny Karabach. W wyniku wojny 1989–1994 Azerbejdżan utracił kontrolę na 20% swojego terytorium i trudno przypuszczać, żeby konflikt mógł znaleźć szybkie rozwiązanie. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych dochodziło również do separatystycznych nastrojów wśród Lezginów, Tałszy i Ingilojów nie doprowadziły one jednak do otwartych konfliktów. Sytuacja wewnętrzna w kraju jest obecnie dość stabilna – w przeciwieństwie do pierwszych lat niepodległości, gdy kilkakrotnie dochodziło do zamachów stanu i przewrotów – czego podstawą są silne struktury władzy stworzone i kontrolowane przez prezydenta Gejdara Alijewa.

Islam w Azerbejdżanie (rys historyczny)

Ziemie dzisiejszego Azerbejdżanu znajdowały się w starożytności pod wpływem zoroastryzmu i wiele czczonych dziś przez muzułmanów świętych miejsc (pirów) to dawne sanktuaria religii ognia, jak np. Nardaran („dolina ognia”). W stuleciach poprzedzających najazd arabski religią najdynamiczniej rozwijającą się było chrześcijaństwo, liczne były też wspólnoty żydowskie. Trwająca od VII w. islamizacja była procesem złożonym i długotrwałym i należy przyjmować, że nie zakończyła się ona przed X w. Islam rozpowszechniał się w dużej mierze w wersji heterodoksyjnej, o czym świadczy wybuch powstania Babaka (816–837), stojącego na czele sekty hurramitów, której naukę cechował silny dualizm niewątpliwie perskiej proweniencji. Od XIV w. silnie zaznacza się działalność bractw sufickich, a jedno z nich daje początek dynastii Safawidów, która w 1501 r. ogłosiła szyizm jako re-

ligię panującą w Persji. Szczególne miejsce w ludowej religijności zajął odtąd kult imama Husejna, przybierający nieraz drastyczne formy samo-okaleczania się podczas święta Aszury. Jednak szyizm nigdy nie stał się elementem tożsamości jak w sąsiednim Iranie. W XVIII w. na terenie Azerbejdżanu, po upadku dynastii Safawidów powstały niezależne chanaty, w których panowała zasada *cuius regio eius religio*, w wyniku czego wśród Azerów spotykamy zarówno szyitów, jak i sunnitów, i można mówić nawet o pewnego rodzaju ekumenizmie szyicko-sunnickim (przejawem tego są np. wspólne meczety). Sunnizm dominował tradycyjnie w rejonach szekińsko-zakatałskim, kubińsko-kusarskim i w okolicach Szemachy, ale ostatnio przesiedlenia uchodźców mapę tę zmieniły. Okres rosyjski (1826–1917) zaznaczył się przede wszystkim powstaniem rodzimej elity, która wspólnie z Tatacami uczestniczyła w ożywieniu intelektualnym rosyjskich muzułmanów przełomu XIX i XX w. (dżadydyzm). Podczas rewolucji religijna partia Ittihad sprzymierzyła się z bolszewikami, których taktyka na początku miała na celu pozyskanie ludności muzułmańskiej do walki z „imperializmem”. Ofiarą terroru bolszewickiego w następnych latach padła przede wszystkim inteligencja związana z narodową partią Musawat. Ofensywa przeciw islamowi miała z początku formę umiarkowaną i ograniczała się do zniesienia pobożnych fundacji (waqf), rozwiązywania sądów opartych na prawie muzułmańskim albo zwyczajowym (adat), zamykania szkół religijnych i zakazu organizowania szyickich misterii pasyjnych szachsej-wahsej. Pod koniec lat dwudziestych wraz z umocnieniem władzy Stalina rozpoczęła się ofensywa, której sygnałem był ogłoszony wiosną 1927 r. akcji hudżum (atak) na rzecz emancypacji kobiet, które zachęcano do odrzucenia zasłony na twarz (czarczafu). Następnie władze przystąpiły do zamykania meczetów, dyskredytowania duchownych zarzutami o szpiegostwo. Złagodzenie agresywnej kampanii laicyzacji miało miejsce w latach 1943–1944 i trwało do 1954 r., powołano wtedy do życia ponownie Duchowny Zarząd Muzułmanów Zakaukazia (stworzony przez władze carskie na wzór Świętego Synodu Cerkwi prawosławnej w celu kontroli duchownych), otwierano na nowo meczety. Lata sześćdziesiąte to w całym ZSRR okres prymitywnej propagandy ateizmu, następną dekadę ce-

chowało bardziej „kompleksowe” podejście do zagadnienia. W odróżnieniu od innych religii islam nie zaznał dobrodziejstw pierestrojki, w jego wyznawcach dopatrywano się bowiem potencjalnych „fundamentalistów”, a Azerbejdżan postrzegano jako republikę najbardziej podatną na eksport rewolucji islamskiej z sąsiedniego Iranu. W efekcie 70 lat władzy radzieckiej islam w Azerbejdżanie pozbawiony został elit, stał się jeszcze bardziej „peryferyjny” (największe autorytety religijne szyizmu przebywają w Iraku i Iranie), a dominującą formą stał się islam „ludowy”. W odróżnieniu od Kaukazu Północnego ostoją islamu „nieoficjalnego” w okresie ZSRR nie były bractwa sufickie, tylko sejjidzi.

Warunki społeczne i gospodarcze

Okolo 60% ludności Azerbejdżanu ma obecnie dochody poniżej minimum socjalnego, oficjalnie bezrobocie wynosi 20%, choć w rzeczywistości jest większe. Republikę w ostatnich latach nęka kryzys energetyczny, większość ludności poza Baku przez ponad pół dnia nie ma prądu ani wody pitnej, ok. 60% dzieci – wedle niektórych ocen – nie ma możliwości nauki. Taki stan rzeczy w dużo większym stopniu dotyka uchodźców z Karabachu i terytoriów zajętych przez Ormian. Międzynarodową pomocą zajmuje się głównie UNHCR, Czerwony Krzyż, Czerwony Półksiężyc i organizacje irańskie.

Życie religijne

Najwyższą oficjalną strukturą religijną w Azerbejdżanie jest Zarząd Muzułmanów Kaukazu, kierowany od 1980 r. przez szejka-ul-islama Allahszukura Paszazade. Jego zastępca jest mufti Hacı Alaskar Musajew, odpowiedzialny za sprawy sunnitów. Teoretycznie władza Zarządu rozciąga się na wszystkich szyitów obszaru danej WNP i sunnitów z Kaukazu, ale w praktyce jej zasięg ogranicza się do szyickich Azerów w Gruzji i Dagestanie oraz sunnickich Adżarów z Gruzji. Szejka-ul-islam jest także przewodniczącym Najwyższej Rady Religijnej Ludów Kaukazu, założonej w 1993 r., zraszającej zarówno duchownych muzułmańskich, jak i chrześcijańskich. W założeniu Zarząd powinien podlegać kontroli wybieranych regionalnie 25 kadich – elektorów. Jednak od lat nie przeprowadza się jakichkolwiek

wyborów. Zarząd zajmuje się głównie organizowaniem zbiorowych pielgrzymek do Mekki, Karbali i Maszhadu.

Z przeprowadzanych w 1996 i 1997 r. przez FAR CENTRE badań wynikało, że za „aktywnych” wierzących, tzn. przestrzegających islamskich norm zachowania, uważa się 4–6% mieszkańców, 87–92% uważa się za muzułmanów, ale nie stosuje się do wszystkich wymogów szariatu, a tylko 3% określa się mianem ateistów. Według najnowszych badań¹³ (1999–2000) ludzie deklarujący się jako wierzący stanowią 63,4%, z czego 6,7% uważa się za „bardzo wierzących”, a 10,4% za „niezdecydowanych”, 7,1% uważa się za „niewierzących”, 8,6% nie ma zdania, 3,8% określa się mianem „zdeklarowanych ateistów”. Równocześnie 18,4% nie zna w ogóle zasad szariatu, a 58,7% ma tylko o nich „pewne pojęcie”, 57,6% w ogóle ich nie wypełnia. I tak np. aż 82,3% nie odprawia namazu, tylko 28,6% pości podczas ramadanu, jedynie 2,6% bywa regularnie co piątek w meczecie, a 32,8% nie chodzi tam w ogóle, przy czym 59,8% nie je wieprzowiny, a 52,6% powstrzymuje się od picia alkoholu. W 1993 r. ok. 500 odbyło pielgrzymkę do Mekki, a w połowie lat dziewięćdziesiątych w Azerbejdżanie było ponad 3000 hadżich (gadżich), tyle samo osób legitymujących się szaczącym tytułem kerbalai i prawie 300 tys. – meszhedi (Karbala w Iraku i Maszhad w Iranie to dwa najważniejsze ośrodki pielgrzymkowe szyitów)¹⁴. Ludzie pielgrzymują jednak przede wszystkim do lokalnych miejsc świętych (pirów), których na terenie Azerbejdżanu jest ok. 300.

Islam a życie polityczne

Przyjęta przez azerbejdżański Milli Medżlis (parlament) 18 października 1992 r. ustawa o wolności wyznania przewiduje rozdział religii od państwa (potwierdzony w konstytucji uchwalonej w 1995 r.) i równość wszystkich religii wobec prawa. Reżim Gejdara Alijewa uzależnia swój stosunek religii od polityki zagranicznej. W początkowym okresie, charakteryzującym się orientacją na Rosję i Iran, Alijew odwoływał się do islamskiej symboliki, odbył pielgrzymkę do Mekki i Maszhadu, zabiegał o dobre stosunki z duchowieństwem szyickim, brał udział w muzułmańskich świętach, które włączono do oficjalnego kalendarza, podczas uroczystości pań-

stwowych recytowano Koran. W momencie zmiany orientacji na Zachód i USA religia została w zasadzie wyrugowana z życia politycznego. Zmieniona ustawa o wolności wyznania odebrała duchownym bierne prawo wyborcze, przyjęto także ustawę o zakazie działalności zagranicznych misjonarzy i obowiązku rejestracji miejscowych wspólnot religijnych. W maju 1996 r. aresztowano dziewięciu członków Islamskiej Partii Azerbejdżanu pod zarzutem działalności szpiegowskiej na rzecz Iranu, a samej partii odmówiono ponownej rejestracji. Ostatnio obserwuje się wzrost podsycanej przez rząd i prasę hysterii antywahhabickiej. W lipcu 2000 r. służby specjalne Azerbejdżanu aresztowały członków fundamentalistycznego ugrupowania Dżejzulah („Wojownicy Boga”), skupiającego Lezginów i Awarów z północy kraju i sąsiedniego Dagestanu, pod zarzutem działalności wywrotowej mającej na celu wprowadzenie państwa islamskiego. Największym ugrupowaniem politycznym kraju o orientacji religijnej jest Islamska Partia Azerbejdżanu, sformowana jeszcze w 1975 r. (oficjalny kongres założycielski w 1991 r., zarejestrowana rok później). Ocenia się, że partia liczy obecnie 20–70 tys. członków, wyłącznie szyitów. W swoim programie partia kładła nacisk na utworzenie własnego systemu edukacyjnego i organizację pielgrzymek (przez co stawała się konkurentką Zarządu Muzułmanów) oraz postulowała wprowadzenie alfabetu arabskiego. W początkowym okresie partia ta słynęła z agresywnej retoryki antysemickiej i antyormiańskiej. Największym poparciem cieszy się w tzw. pasie religijności na Półwyspie Apszerońskim, w miasteczkach okalających Baku, takich jak Nardaran (miejsce powstania), Masztaga, Pirszagi. W 1996 r. jej kierownictwo zostało aresztowane pod zarzutem prowadzenia działalności szpiegowskiej na rzecz Iranu. Ruchem bardziej radykalnym wydaje się być działające od 1989 r. stowarzyszenie *Tovbe* (Pokuta) skupione wokół meczetu Aszumowska (obecnie imama Husejna) w Baku, liczące ok. 5–7 tys. członków (dane z 1995 r.), głównie byłych kryminalistów i narkomanów. Ruch ten postawił sobie za cel walkę z „upadkiem moralności” – kradzieżami, narkomanią, pijaństwem i prostytutką, a za najlepszy środek temu służący działacze uważają wprowadzenie szariat, a zwłaszcza przewidzianego przezeń systemu kar (*hudud*) w raczej skrajnie rygorystycznej interpretacji

oraz prowadzenie działalności społecznej wśród bezrobotnych. Ruch podzielony jest najprawdopodobniej na jednostki paramilitarne i ma kontakty ze swoimi imiennikami w Kazaniu, Ałmaty i Namanganie. Jego założyciela, samozwańczego mułłę z Nardaranu, Gadżi Abdula łączyły silne więzi z Ajazem Mutalibowem i „klanem” bakińskim. Po dojściu do władzy Gejdara Alijewa, Gadżi Abdul przez pewien czas przebywał w więzieniu, a po wyjściu związał się z niewielką partią socjaldemokratów braci Alizade z Lenkoranu, potem w 1998 r. założył Azerbejdżański Ruch przeciwko Wahhabitom i Nielegalnym Misjonarzom, a rok później Liberalno-Socjalistyczną Partię Azerbejdżanu, w skład której weszli przedstawiciele starych bakińskich rodzin, głównie byłych komunistów i część jego dawnej religijnej klienteli spod Baku.

Wahhabizm natomiast zyskuje pewne wpływy wśród przejawiających tendencje separatystyczne Lezginów na północy kraju. W Baku o koneksje wahhabickie posądza się wiernych skupionych wokół meczetu Abu Bakra¹⁵. Podobnie wspólnota skupiona w Ahmadli (przedmieścia Baku) wokół Haci Aläskära głoszącego „czysty islam” wpisywałaby się także raczej w nurt sunnickiego modernizmu.

Islam a życie społeczne

Konsekwencją rządów radzieckich stało się pewne „odpublicznienie” islamu, tzn. zamknięcie w dzielnicowej wspólnocie krewniaczo-sąsiedzkiej, pokrywającej się poza miastem nierzadko z kołchozem. Jest to grupa, świadcząca sobie nawzajem pomoc, ale także pewna wspólnota liturgiczna, zbierająca się np. w okresie radzieckim w dzień Aszury, by wspólnie słuchać elegii (*mersije*) na śmierć imama Husajna recytowanych przez *mersije*-chanów. Depozytariuszem „ludowego” islamu stały się przede wszystkim kobiety, słabiej zintegrowane z systemem sowieckim i oficjalną hierarchią religijną. To kobiety głównie pielgrzymowały (pielgrzymują) do pirów i pełniły przy nich nierzadko funkcje „żeńskich mułłów”. Blisko jedna trzecia ludności utrzymuje, że znajomość islamu zawdzięcza „tradycjom rodzinnym” i „wychowaniu”, niemal tyle samo przyznaje, że islam to dla nich element „narodowej kultury”, a dla pozostałej jednej trzeciej decydujący był indywidualny wybór:

„wewnętrzna potrzeba”, „chęć samodoskonalenia”, „życiowe okoliczności”. Na poziomie publicznym religia postrzegana jest przede wszystkim na płaszczyźnie moralnej i etnicznej. 83,9% ludzi uważa, że religia powinna mieć wpływ na sferę „moralności publicznej”, 70,6% – na „kulturę”, a 71,2% – na rodzinę. Jednocześnie 90,7% jest zdania, że religia nie powinna mieć wpływu na politykę, a 74,1% – że nie powinna oddziaływać na życie gospodarcze.

Miejscowy islam „ludowy” nie rozwinął w zasadzie na szerszą skalę form działalności społecznej i charytatywnej. To samo można powiedzieć o islamie „oficjalnym” reprezentowanym przez Zarząd Muzułmanów. Jedynym jej przejawem jest w zasadzie organizowanie punktów honorowego krwiodawstwa przy stołecznym meczecie Teze Pir w dzień Aszury. Współpracujący w okresie radzieckim z KGB szejik-ul-islam i jego współpracownicy (tak jak i on głównie Tałysze) nie cieszą się autorytetem. Aktywną działalność przejawia na tym polu natomiast azerbejdżańska filia towarzystwa imama Chomejniego Imdad i miejscowe przedstawicielstwo Komitetu pomocy imama Chomejniego, które wzięło pod opiekę 7000 rodzin, czyli ok. 25 tys. ludzi, pomaga uczniom szkół, współdziała przy organizacji pielgrzymek do świętych miejsc szyizmu i zbiorowych bezpłatnych wesel, niesie także pomoc uchodźcom.

Islam a życie kulturalne

Najważniejszym ośrodkiem kulturalnym muzułmanów Azerbejdżanu jest działające od 1990 r. Centrum Studiów Islamskich Irszad, które ma solidną bazę finansową (wsparcie Arabii Saudyjskiej), wydaje swoje periodyki, książki, organizuje konferencje. Zarząd Muzułmanów nie rozwinął prawie żadnych form działalności oświatowo-edukacyjnej. Kształceniem hierarchii duchowej, zarówno szyickiej, jak i sunnickiej zajmuje się Uniwersytet Islamski (do 1992 r. madrasa). Rektor Uniwersytetu Islamskiego, pochodzący tak jak prezydent Alijew z Nachiczewania, Gadzi Sabir jest poróżniony z szejik-ul-islamem i nie współpracuje z Zarządem. Ostatnio z inicjatywą prowadzenia wśród ludności działalności edukacyjnej wystąpili studenci wydziałów teologicznych na innych uczelniach, pragnąc w ten sposób zrównoważyć wpływy obcych misji.

Tematy związane z islamem publikowane były ostatnio głównie w czterech pozarządowych gazetach: *Avrasija*, *Zaman*, *Millat* i *Islam Sasi (Islam Dunjasi)*. Ta ostatnia to, ukazujący się na przemian, organ Islamskiej Partii Azerbejdżanu. Większość artykułów poświęcona jest religijnym świętom, interpretacji Koranu i historii islamu. Czasami gazeta pozwalała sobie na krytykę władz państwowych i religijnych, a także dopuszczała się ataków na Żydów i świecką Turcję. *Zaman* to z kolei gazeta finansowana przez Turcję, propaguje sunnizm. Poza tym okazjnie ukazują się gazety religijnych organizacji i stowarzyszeń, jak *Sahrijar* czy *Tak Sabire*. Prasa rządowa z reguły niewiele miejsca poświęca kwestiom religijnym.

Wnioski i prognozy

Islam nie odegrał większej roli w konfliktach społeczno-politycznych nękających Azerbejdżan. Wojna z Armenią nie była postrzegana jako religijna, opozycja islamska w kraju nie ma żadnego znaczenia, a reżim Alijewa obrał kurs prozachodni. Wystąpienia społeczne na tle socjalnym (nawet w mieście Nardaran uchodzącym za jedno z najbardziej konserwatywnych religijnie miejsc w kraju) miały przebieg spokojny i nie padały tam hasła nawiązujące do islamu, mimo że prasa rządowa oskarżała islamistów o „sianie niepokoju”. Ostatnio co prawda mieszkańcy domagali się odwołania mera, który zabraniał dziewczynkom chodzenia do szkoły w chustach. Godne odnotowania jest wszakże, że w innych częściach kraju, uchodzących za mniej religijne, gdzie warunki życia nie są lepsze, nie dochodzi do wystąpień społecznych (wyjątkiem jest tu północ kraju).

Islam miał realny wpływ na życie ludności w dwóch enklawach: na Półwyspie Apszerońskim i w okolicach Lenkoranu, ale ostatnie badania wskazują na wzrost religijności wśród całej populacji. 35,1% przyznaje się do zwiększenia roli religii w ich życiu, a 9,3% z ludzi niewierzących stało się wiernymi. Wahhabizm jako czynnik destabilizacyjny może w ciągu najbliższych kilku lat odegrać rolę tylko w przypadku przejawiających tendencje separatystyczne Lezginów i stanowić będzie „odprysk” sytuacji w sąsiednim Dagestanie. W ciągu najbliższych dwudziestu lat proporcja między sunnitami i szyitami

ma szansę wyróżnić się, sunnicki modernizm krytykujący miejscowe szyckie „zabobony” jest zwłaszcza atrakcyjny dla inteligencji o orientacji religijnej. Trudną sytuację ekonomiczną wykorzystywać będą nadal młode misyjne Kościoły protestanckie i przyciągać ku sobie miejscową ludność, w ciągu 20 lat liczba wyznawców może osiągnąć poziom kilku procent ludności, mimo trudności czynionych przez władze. Ich członków mogą jednak spotkać w najbliższych latach akty agresji ze strony sfrustrowanej części społeczeństwa, którym mogą towarzyszyć hasła „obrony zagrożonych wartości muzułmańskich”.

Jerzy Rohoziński

¹ Tu i dalej – dane szacunkowe z 1996 r.

² Chodzi o Inguszy, którzy są w Osetii Północnej zameldowani. W rzeczywistości, w wyniku walk z jesieni 1992 r. cała ludność inguska z tej republiki uciekła do Inguszetii. Od tamtej pory toczą się rozmowy na temat ich powrotu, jednak do dziś nie przyniosły one rezultatów. Wynegocjowane kilka razy częściowe porozumienia, w efekcie których pewna liczba rodzin zdołała powrócić, były łamane, ani niektórzy z uchodźców musieli ponownie wyjeżdżać.

³ Abazyni (grupa adygo-abchaska) i Nogajowie (grupa turecka) zaliczani są do rdzennych narodów Karaczajo-Czerkiesji.

⁴ Tu – liczebność Nogajów w całej FR; poza Karaczajo-Czerkiesją stanowią oni rdzenną ludność Dagestanu i południa Kraju Stawropolskiego.

⁵ Jak zauważył badacz kaukaskiego islamu Achmet Jarlykapow, na Kaukazie Północno-Wschodnim pojęcia „islamski” i „narodowy” były w świadomości muzułmanów ściśle ze sobą splecione: *w czasach sowieckiego ateizmu ludzie kulturowali islamskie obrzędy, rozumiejąc je jako narodowe, nie zaś religijne*. Zob. Achmet Jarlykapow, *Islamskij fundamentalizm na Siewiernom Kawkazie: k postanowkie problemy*. „Kawkazskije Rieionalnyie Issledowanija” (Caucasian Regional Studies), R. 4, Nr 1/1999. Adres internetowy: <<http://poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/0401-02R.htm>>.

⁶ Zob. np. Larissa Chopiorskaja, *Obzornyj доклад po situaciji na Siewiero-zapadnom Kawkazie*. „Biuletyn FEWER” (Forum on Early Warning Response) z sierpnia 1998.

⁷ K. B. Kriwicki, *Rieligioznyj faktor wetnopoliticeskoj situaciji na Siewiernom Kawkazie*. W: „Rieligija i politika w sowriemiennoj Rossii”. Moskwa, 1997, s. 40.

⁸ Spotkało się to z protestami miejscowych Rosjan, którzy argumentowali, że „meczeta nigdy tu nie stał”.

⁹ Igor Cagojew, *Turieckij 'diplom'*. „Siewiernyj Kawkaz”, nr 28, 2000.

¹⁰ Aleksiej Małaszenko, *Islamskije orientiry Siewiernogo Kawkaza*. Moskwa 2001.

¹¹ Dane i szacunki za: A. Mamedov, *Aspects of the Contemporary Ethnic Situation in Azerbaijan*, „Central Asia and the Caucasus” No.1, 2000.

¹² Dane na podst. CIA World Factbook 2001.

¹³ Wyniki opublikowane w: T. Faradov, *Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan: Asociological Survey*, „ISIM Newsletter” 8, Sept. 2001.

¹⁴ Dane dotyczące pielgrzymek za: D. Trofimov, *Friday Mosques and Their Imams in the Former Soviet Union*, „Religion, State & Society” vol.24, Nos.2/3, Sept.1996.

¹⁵ Jednak – po rozmowach z przedstawicielami tej grupy – autor przekonany jest, że reprezentują oni raczej swego rodzaju sunnicki modernizm, wykazujący wpływy tureckie, a z wahhabizmem w wydaniu północnokaukaskim czy środkowoazjatyckim ma to niewiele wspólnego.

Mapa 3. Islam na Kaukazie*

oprac. W. Bartuzi, J. Konieczna

* Różne są interpretacje geograficzne regionu Kaukazu, a w szczególności Kaukazu Północnego. Największa obejmuje siedem górskich republik FR (na mapie 1-6 i Dagestan). Część autorów dodaje także dwa kraje – Krasnodarski i Stawropolski. Wreszcie niektórzy uznają dodatkowo obwód rostowski, a nawet Kałmucję za przynależące do regionu. Na potrzeby Raportu przyjęto interpretację drugą. Region Kaukazu Południowego obejmuje natomiast trzy niepodległe państwa – Gruzję, Armenię i Azerbejdżan.

** Gruzja i Armenia to państwa chrześcijańskie; zostały one wyłączone z prezentacji odsetka muzułmanów w populacji, podobnie jak podmioty nie przynależące do regionu Kaukazu. Z tych samych względów wyłączona została separatystyczna Republika Górnego Karabachu (formalnie w składzie Azerbejdżanu), a w zasadzie całość terytorium azerbejdżańskiego kontrolowanego przez tę republikę (linia rozejmu z 1994 r.), ponieważ w wyniku działań wojennych tereny te zostały opuszczone przez Azerów.

Islam w europejskiej części WNP¹

Bartosz Cichocki, Mariusz

Marszewski, Krzysztof Strachota

Wprowadzenie

W ZSRR za obszary tradycyjnie związane z islamem uchodziły Azja Centralna i Kaukaz. Związki tych regionów z islamem przesłaniały i wciąż przesłaniają fakt, że około 20 milionów muzułmanów żyje na pozostałych obszarach Federacji Rosyjskiej (z Tatarstanem i Baszkortostanem na czele, ponadto muzułmanie różnych narodowości żyją w każdym niemal większym mieście), Ukrainy (głównie na Krymie, Kijowie i większych miastach na wschodzie kraju) i Białorusi (Tatarzy litewscy). Muzułmanie stanowią zatem kilkanaście procent mieszkańców Federacji Rosyjskiej, nie licząc republik Kaukazu Północnego.

Islam zaistniał w europejskiej części dzisiejszego WNP dzięki kontaktom handlowym i dyplomatycznym datującym się na VIII w.; od XIII w. islam był dominującą religią w Imperium Mongolskim, podzielonym później na chanaty, z których najważniejsze – kazański i krymski – w XVI i XVIII wiekach podbite zostały przez Rosję. Podbój nie zahamował rozwoju kulturalnego i gospodarczego społeczności tatarskich i baszkirskich: Tatarzy uczestniczyli zarówno w gospodarczym podboju Azji Centralnej przez Rosję, jak i fundamentalnych dyskusjach przetaczających się przez świat islamu w XIX i XX wiekach (dżadidyzm). Po 70 latach komunizmu – ateizacji i niszczenia elit – islam odrodził się w Rosji i zyskał status jednej z czterech (obok prawosławia, judaizmu i buddyzmu) religii tradycyjnych Rosji. Proces odrodzenia tradycyjnego islamu na Ukrainie miał dużo bardziej burzliwy charakter, co wynikało z powrotu Tatarów krymskich na Krym po stalinowskich zsyłkach lat czterdziestych. Proces ten wywołał szereg problemów politycznych i społecznych.

Obok społeczności muzułmańskich szcycących się długą tradycją osadniczą w europejskiej części WNP na obszarze tym osiedlali i osiedlają się muzułmańscy imigranci zarobkowi – część z nich osiedlała się w ośrodkach przemysłowych (w Moskwie, Leningradzie, Zagłębiu Donieckim i in.) w czasach ZSRR, kolejne fale imigrantów muzułmańskich, głównie z obszaru Kaukazu i Azji Centralnej pojawiały się w dużych miastach Federacji Rosyjskiej po rozpadzie ZSRR.

Oprócz imigrantów ekonomicznych z krajów WNP w Rosji żyją również rozproszone społeczności muzułmanów z Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz z Afryki – w większości są to uciekinierzy polityczni związani niegdyś z reżimami lub siłami wspieranymi przez ZSRR (w Afganistanie, Kurdystanie i in.), a także byli studenci z krajów trzeciego świata.

Islam jest ważnym czynnikiem tożsamości kulturowej poszczególnych grup etnicznych, nie jest jednak jedynym i najważniejszym czynnikiem kształtującym świadomość muzułmanów – występuje obok czynnika etnicznego, klanowego, społecznego, państwowego i in., rzadko jest akcentowany na zewnątrz, co wynika z negatywnego klimatu wokół islamu w mediach i społeczeństwie rosyjskim (w nieco mniejszym stopniu ukraińskim).

Muzułmanie w europejskiej części WNP nie stanowią zwartej grupy – są zróżnicowani pod względem etnicznym i szerzej kulturowym, dzielą ich warunki społeczne, polityczne i gospodarcze, w których żyją. Życie religijne muzułmanów toczy się wewnątrz grup etnicznych – w społecznościach o charakterze lokalnym, wokół zorientowanych etnicznie meczetów i mułłów wywodzących się z danej grupy, co ma szczególne znaczenie w społecznościach imigrantów. Nie ma jednolitej struktury organizacyjnej cieszącej się autorytetem wśród wszystkich.

Islam, a zwłaszcza jego oficjalne struktury, nie istnieje jako samodzielny podmiot polityczny – jest on uzależniony administracyjnie, finansowo, politycznie i personalnie od władz świeckich szczebla centralnego i lokalnego. Te zaś zwykły wykorzystywać islam do umacniania swojej pozycji tam, gdzie stanowi on potencjalną siłę. Z drugiej strony islam traktowany jako zagrożenie (łącznie z terroryzmem, fundamentalizmem) bywa wykorzystywany przez polityków i media do mobilizacji społeczeństwa rosyjskiego wobec nierozwiązanych problemów społeczno-gospodarczych (np. problemu nielegalnych imigrantów) i politycznych (np. jako jeden z argumentów na rzecz prowadzenia wojny w Czeczenii czy „obrony” rosyjskich interesów w Azji Centralnej i na Kaukazie). Umacniany w ten sposób negatywny obraz islamu w społeczeństwie

rosyjskim pogłębia skrywaną przepaść mentalną między Rosjanami i muzułmanami.

Nie ma partii reprezentującej interesy muzułmanów, choć islam pojawia się w retoryce politycznej Tatarów krymskich i – w mniejszym stopniu – w Tatarstanie, a także głosem polityków wywodzących się z muzułmańskich republik (np. Tatarstanu i Baszkortostanu).

Na tle tradycyjnego, „starego” i „zlaicyzowanego” islamu europejskiej części WNP coraz wyraźniej rysują się nowe radykalne prądy ideowe coraz powszechniejsze w świecie islamu bliskie fundamentalizmowi religijnemu. Są one wyrazem z jednej strony tendencji do oczyszczenia i wzmocnienia islamu, a także zapewnienia respektowania praw należnych muzułmanom jako znaczącej grupie społeczeństwa. Z drugiej strony są wynikiem zrażenia do starych elit skompromitowanych współpracą z władzą w latach komunizmu i skorumpowanych przez współpracę z obecnymi politykami. Są one także odpowiedzią na nieuwzględnianie czynnika muzułmańskiego w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji (np. w odniesieniu do wojny w Czeczenii czy konfliktu bliskowschodniego) i narastającej ksenofobii. Tendencje te mają na razie charakter niszowy i nie są podnoszone w publicznej dyskusji. Rozwijają się głównie wśród ludzi młodych, wykształconych w krajach muzułmańskich lub przez nauczycieli pochodzących stamtąd, wśród coraz liczniejszych radykalnych konwertytów rosyjskich, na obrzeżach społeczności imigrantów.

Należy przypuszczać, że problem islamu – zwłaszcza w Federacji Rosyjskiej – będzie narastał. Wynika to z czynnika demograficznego (społeczności muzułmańskie w przeciwieństwie do Rosjan mają wysoki współczynnik przyrostu naturalnego; stale zwiększa się liczba imigrantów zarobkowych w Rosji), narastającej ksenofobii i islamofobii (wzmacnianej m.in. przez wojnę w Czeczenii i obawę przed terroryzmem islamskim) oraz stopniowego artykułowania problemów muzułmanów, także przez oficjalne struktury islamskie zaniepokojone pogłębiającą się utratą autorytetu na rzecz młodych kontestatorów.

W niniejszej części pragniemy przedstawić trzy monografie, dotyczące islamu w Moskwie, Tatarstanie i na Krymie, sygnalizując różnorodność islamu w jakże różnorodnej europejskiej części Wspólnoty Niepodległych Państw. Tatarstan i Krym ukazują islam na obszarach tradycyjnie islamskich w dzisiejszej Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie; monografia poświęcona Moskwie przedstawia islam miejski, islam imigrantów w Moskwie, a także zarysowuje specyfikę relacji rosyjsko-muzułmańskich. Monografie nie wyczerpują tematu, na dokładną analizę czekają chociażby Baszkortostan i wielkie miasta rosyjskie m. in. Petersburg, Rostów nad Donem, Astrachań i inne.

Krzysztof Strachota

Współpraca Mariusz Marszewski

ISLAM W MOSKWIE

Podstawowe informacje o Moskwie

Stolica Rosji, jeden z 89 podmiotów Federacji Rosyjskiej

Powierzchnia: 1 tys. km²

Liczba mieszkańców: ok. 10 mln, w tym ok. 2 mln przyjezdnych

Struktura etniczna: Rosjanie – 89,7%, Ukraińcy – 2,9%, Żydzi – 2,0%, inne narodowości – 5,4% (1989)

Sytuacja gospodarcza: rosyjska stolica należy do najbogatszych regionów Federacji Rosyjskiej. Samodzielnie tworzy ponad 15% PKB Rosji, 5,5% produkcji przemysłowej i aż 29,6% obrotów handlu detalicznego; na stolicę przypada 13% środków inwestowanych w Rosji w kapitał podstawowy.

Średni dochód miesięczny jednego mieszkańca Moskwy w 2000 r. przekroczył 9 tys. rubli (ok. 300 USD).

Przyrost naturalny: -6,7%

Bezrobocie – 4%.

Islam w Moskwie (informacje podstawowe)

Liczebność: wg oficjalnych danych w Moskwie żyje 1 mln muzułmanów

Liczba meczetów: 7

Szkolnictwo: Moskiewski Koledż Islamski; Moskiewski Uniwersytet Islamski (od 1998 r.) oraz szkoły podstawowe

Organizacyjne struktury islamskie: główną strukturą organizacyjną muzułmanów jest Duchowny Zarząd Muzułmanów Europejskiej Części Rosji (DUMER)

Wydawnictwa: działają liczne wydawnictwa (w tym również prasowe), zazwyczaj mają jednak charakter efemeryczny.

Charakterystyka obszaru

W latach dziewięćdziesiątych pozycja rosyjskich elit regionalnych wobec Kremla zdecydowanie wzrosła. W zamian za poparcie Borysa Jelcyna w walce z Michaiłem Gorbaczowem w 1991 r., potem ze zbuntowanym parlamentem w 1993 r., a wreszcie o powtórny wybór na prezydenta

w 1996 r. przywódcy regionów otrzymali znaczącą niezależność. Mianowani dotychczas przez prezydenta państwa gubernatorzy zyskali prawo do wybierania się, zaczęli zatrzymywać w swoich budżetach znaczną część dochodów. Szczególnie daleko w procesie uniezależnienia od władzy federalnej posunęły się tzw. republiki narodowe. Głównym narzędziem ich elit były argumenty narodowościowe i religijne. W przypadku Moskwy ważną bronią była i jest potęga gospodarcza. Sprawiała ona, że podczas wyborów parlamentarnych 1999 r. mer Jurij Łużkow wystawił własną partię w koalicji z siłami kilku innych prezydentów i gubernatorów. Mówiło się wręcz, że Łużkow ma ambicje sięgnięcia po najwyższą władzę. Zwycięstwo Władimira Putina zatrzymało procesy odśrodkowe w państwie i zepchnęło elity regionalne do defensywy.

Islam w Moskwie (rys historyczny)

Pierwsze kontakty mieszkańców Moskwy z ludnością wyznania islamskiego sięgają początków miasta w XII w. Miały one przede wszystkim charakter handlowy, w mniejszym stopniu dyplomatyczny z północnymi peryferiami kalifatu. Znaczący wzrost obecności muzułmańskiej w Moskwie – ilustrowany napływem islamskich osiedleńców i budową pierwszych meczetów – przypada na okres podboju księstw ruskich przez Złotą Ordę w połowie XIII w. Liczne pozostałości w toponimice miasta potwierdzają wpływy ludności islamskiej tego okresu: ulice Arbat, Taganka, Ordynka i in. Później, do podboju Chanatu Kazańskiego przez Iwana Groźnego w 1552 r., Księstwo Moskiewskie prowadziło ożywione stosunki dyplomatyczne, handlowe i kulturalne z otaczającymi ją od południa chanatami. Czynniki religijny nie odgrywał w nich znaczącej roli. To w tym okresie na Rusi ukazują się pierwsze literackie opisy podróży po krajach islamskich, zawierające wiadomości o zwyczajach religijnych muzułmanów. Wspomniany podbój i włączenie do państwa ruskiego Kazania uczyniło kwestię muzułmańską wewnętrznym zagadnieniem Rusi. Bliskie stosunki z terytoriami zdominowanymi przez ludność muzułmańską znajdowały bezpośrednie odbicie w codziennym życiu Moskwy: cieszący się w kręgach prawosławnych niepodważalnym autorytetem Maksym Grek zauważył w połowie XVI w.: „niedługo

[wszyscy] Moskwianie będą chodzić w turbachach”. Szczególne wpływy islamskie tego okresu obserwujemy do dziś w architekturze cerkiewnej stolicy Rosji (np. cerkiew Wasilija Błażennego na placu Czerwonym).

Wraz z wewnętrznym i zewnętrznym umocnieniem się państwa rosyjskiego w drugiej połowie XVI w. politykę tolerancji religijnej i otwarcia na kontakty z ludami wyznającymi islam zastępuje stopniowo rugowanie z życia publicznego innych niż prawosławne zwyczajów i ograniczanie swobód wyznawców innych niż prawosławie religii. W Moskwie islamski kult religijny ogranicza się w tym czasie do dworów rezydujących w stolicy przedstawicieli państw muzułmańskich. Równocześnie jednak rośnie liczba zamieszkujących Moskwę muzułmanów (w przeważającym stopniu Tatarów), co spowodowane jest żywymi kontaktami handlowymi z regionami Powołża, Uralu i Krymu. Aż do początków XX w. jedyną świątynią muzułmańską w Moskwie był meczet przy ulicy Bolszaja Tatarskaja, przy którym funkcjonował dom dla sierot i madrasa. Na początku minionego stulecia nabiera znaczenia nowy meczet przy Wypołzowym pierieułku (obecnie siedziba DUMER), gdzie zbiera się muzułmańska inteligencja na czele z Ismailem Gasprińskim. Od 1941 r. będzie to jedyny legalnie funkcjonujący meczet w centralnej części europejskiej Rosji. Swobodę kultu moskiewscy muzułmanie odzyskują dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych. Obecnie w Moskwie zarejestrowane są 22 organizacje muzułmańskie. Napływ imigrantów przede wszystkim z Kaukazu, a także Azji Centralnej powoduje, że Tatarzy nie stanowią już większości w środowisku moskiewskich muzułmanów.

Zdecydowana większość rosyjskich muzułmanów to sunnici. Szytami są imigranci z Azerbejdżanu, Tałyszowie, część Kurdów i Tatów. Kierownictwo duchowne rosyjskich muzułmanów (poza Kaukazem Północnym) w swojej interpretacji norm religijno-prawnych kieruje się wykładnikami hanafickiej szkoły prawnej, najbardziej liberalnej spośród czterech szkół islamu.

Warunki społeczne i gospodarcze

Rosyjska stolica należy do najbogatszych regionów państwa. Poszukujący zarobku ściągają tu z najdalszych zakątków kraju i całego dawnego

ZSRR. W znaczącym stopniu dotyczy to również muzułmanów z biednych regionów Kaukazu i Azji Centralnej. Moskwa jest największym skupiskiem muzułmanów w centralnej Rosji: oficjalnie liczba zamieszkałych tu wyznawców islamu wynosi 1 mln, jednak wg Farida Asadullina, kierownika Departamentu Nauki i Kontaktów z Władzami FR przy Duchownym Zarządzie Muzułmanów Europejskiej Części Rosji (DUMER), faktyczna liczba muzułmanów etnicznych i nawróconych Słowian w całym obwodzie moskiewskim (obejmującym wraz ze stolicą 47 tys. km² i 15 mln mieszkańców) może sięgać nawet 2,5 mln osób.

Większość moskiewskich muzułmanów żyje z handlu. Stosunek Rosjan do islamu jest ambiwalentny: z jednej strony muzułmanie cieszą się oficjalnie swobodą wyznania, z drugiej jednak – spotykają się z dyskryminacją na ulicy i w urzędach. Islam w rozumieniu przeciętnych obywateli Rosji częstokroć utożsamiany jest bowiem z takimi zjawiskami, jak fundamentalizm religijny, ekstremizm, terroryzm. Wiedza o islamie w środowisku niemuzułmańskim kształtowana jest przez środki masowego przekazu, na które skłócona wewnętrznie społeczność rosyjskich muzułmanów do niedawna nie miała żadnego wpływu. W związku z tym statystyczny Rosjanin nie zdaje sobie np. sprawy, że na dużych połaciach jego kraju islam był religią starszą niż prawosławie, że wniósł istotny wkład w rozwój kultury rosyjskiej. Islam jest postrzegany jako zjawisko obce, wrogie. Omawiając stosunek prawosławnej większości do muzułmanów nie należy także zapominać, że jest on pochodną wewnętrznego kryzysu tożsamości rosyjskiego społeczeństwa. Po rozpadzie Związku Radzieckiego i klęsce systemu komunistycznego Rosjanie w swojej masie poczuli potrzebę sformułowania nowej definicji czy idei własnego narodu. Naturalną w takiej sytuacji kolejną rzeczą uwagę skupiły na sobie wszelkie mniejszości: religijne, rasowe czy narodowe. Proces poszukiwania własnej tożsamości wciąż odbywa się w Rosji w dużym stopniu poprzez agresję wobec „obcych”. W odniesieniu do muzułmanów badacze tematu mówią wręcz o islamofobii społeczeństwa rosyjskiego. Kilkakrotnie po rozpadzie ZSRR doprowadziła ona do otwartych konfliktów religijnych na terenach zamieszkałych przez muzułmanów, szczególnie w okresach napięć w stosunkach Ro-

sji z państwami muzułmańskimi lub na Kaukazie Północnym. Pierwsza fala incydentów antyislamskich w początkach lat dziewięćdziesiątych miała jednak podłoże ekonomiczne: struktury kryminalne w europejskiej części Rosji starały się powstrzymać napływ handlowców z Kaukazu Północnego, organizując lub inicjując pogromy, zamachy, pobicia itp. Fakt wyznawania przez imigrantów z Kaukazu „obcej” wiary był przy tym powszechnie wykorzystywany. W połowie lat dziewięćdziesiątych wystąpienia antyislamskie w Moskwie przyjęły charakter czysto religijny. W 1994 r. mieszkańcy kilku moskiewskich dzielnic doprowadzili do przerwania uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod Ośrodek Muzułmański. Obwodowa дума protestowała przeciwko budowie meczetu na Górze Pokłonnej. Wystąpieniom, inicjowanym przeciwko muzułmanom przez struktury kryminalne, organizacje szowinistyczne czy radykalnych polityków nie przeciwdziałały struktury powołane do utrzymywania porządku publicznego. Zdaniem eksperta Ośrodka Carnegie, Aleksieja Małaszenki, w połowie lat dziewięćdziesiątych pracownicy rosyjskiego MSW zaczęli powszechnie wiązać działalność islamskich instytucji kulturalnych czy społecznych z wymagowaną „mafią muzułmańską”.

Życie religijne

Strukturą zwierzchnią moskiewskich muzułmanów jest Duchowny Zarząd Muzułmanów Europejskiej Części Rosji (DUMER). Poza Moskwą podlegają mu wspólnoty i organizacje z 19 obwodów i 2 republik centralnoeuropejskiej Rosji. W skład prezydium DUMER wchodzi 14 osób cieszących się szczególnym autorytetem wśród muzułmanów. Przewodniczącym Prezydium DUMER jest mufti Rawił Gajnutdin. DUMER – podobnie jak pozostałe Zarządy – jest jednostką niezależną, jednak koordynuje swoje działania z Duchownymi Zarządami i organizacjami muzułmanów innych regionów w ramach powstałej w 1998 r. Rady Muftich Rosji. Muzułmanie Moskwy i obwodu moskiewskiego skupieni są w 20 wspólnotach (z czego 2 są afgańskie, po jednej bośniackiej, tureckiej, ismailickiej itd.), funkcjonuje ok. 20 organizacji muzułmańskich. Istotną rolę (w sferze pomocy finansowej i kontaktów międzynarodowych) od-

grywają 32 ambasady państw muzułmańskich. Kult odprawiany jest w 7 meczetach. Poza tę strukturę jest trudna do oszacowania liczba muzułmanów z Azerbejdżanu i Tadżykistanu, którzy nie uczęszczają do „tatarskich” meczetów. Struktury oficjalne muzułmanów moskiewskich przejawiają demonstracyjną lojalność wobec rosyjskich władz federalnych czy mera Jurija Łuzkowa. Jednym z celów organizowanych kilka razy do roku przez DUMER czy Radę Muftich Rosji konferencji naukowych czy wydawanych pod ich egidą gazet i książek jest uwypuklenie takich cech islamu, jak tolerancja, otwartość na inne religie, patriotyzm. Obie struktury starają się blisko współpracować z przedstawicielami państwa, mediów, nauki i kultury. Wydaje się, że to odpycha od oficjalnych struktur młode pokolenie radykalnych muzułmanów, nie mówiąc o imigrantach np. z Azerbejdżanu, którzy nigdy nie uznawali DUMER za swoją reprezentację. W Moskwie funkcjonuje 7 meczetów. Wokół nich rozwinął się w ostatniej dekadzie system szkolnictwa muzułmańskiego. Należy do nich darmowe szkolnictwo podstawowe i wyższe reprezentowane przez Moskiewski Islamski Koledż przy głównym meczecie Moskwy. Od 1998 r. działa również Moskiewski Uniwersytet Islamski. Oficjalne struktury religijne regularnie organizują hadżdż (pielgrzymkę do Mekki) i umrę (tzw. małe pielgrzymstwo). W moskiewskich meczetach regularnie odbywają się modlitwy, odprawiane są muzułmańskie święta. W stolicy funkcjonują sklepy i restauracje handlujące towarami przygotowanymi zgodnie z normami szariat. W szpitalu dziecięcym nr 1 działa oddział wyspecjalizowany w obrzędzie obrzezania. Istotnym elementem zaplecza organizacyjnego muzułmanów mieszkających w centralnoeuropejskiej części Rosji jest system szkolnictwa religijnego. Obejmuje on darmowe szkolnictwo podstawowe skupione wokół meczetów i wyższe reprezentowane przez Moskiewski Islamski Koledż przy katedralnym meczecie Moskwy. W 1998 r. ukończyła go pierwsza grupa kilkudziesięciu absolwentów 4-letniego kursu, którzy otrzymali skierowania do wspólnot w centralnoeuropejskiej części Rosji. Nauka obejmuje historię religii i teologię, historię, języki arabski, angielski, tatarski i turecki. Wśród wykładowców koledżu są duchowni i uczeni rosyjscy oraz z krajów islamskich. Najbardziej zdolni absol-

wenci koledżu DUMER wysyłani są na stypendia do szkół religijnych w Egipcie, Maroku, Syrii, Arabii Saudyjskiej, Katarze i Turcji.

Na większości obszarów gęsto zamieszkanym przez muzułmanów ukazują się samodzielne wydawnictwa prasowe. Od 1994 r. w Moskwie wydawany jest np. miesięcznik *Islam minbare* (Trybuna Islamu) w nakładzie 6,5 tys. egzemplarzy. Od 1998 r. ukazuje się magazyn *Muzułmanie*, a w tym roku ukazał się pierwszy numer gazety *Wsio ob islamie* (Wszystko o islamie) w nakładzie 35 tys. egzemplarzy. Większość gazet islamskich ukazuje się nieregularnie i często znikają po krótkim okresie funkcjonowania. Tak jest w szczególności z wydawnictwami radykalnych ugrupowań politycznych; Islamska Partia Odrodzenia wydawała w Moskwie przez krótki okres w latach dziewięćdziesiątych pismo *Wahdat* (Jedność), ugrupowanie Ahmadija wydawało pismo o tej samej nazwie.

Od kilku lat DUMER prowadzi stronę internetową www.muslim.ru. Wiedza o religii i kulturze islamskiej oraz bieżące informacje dotyczące rosyjskich muzułmanów dostępne są w Moskwie na kasetach audio i wideo, żywy jest także rynek wydawniczy. Ze względu na rywalizację pomiędzy Duchownymi Zarządami nie udało się do tej pory rosyjskim muzułmanom utworzyć własnego programu w którymś z ogólnokrajowych kanałów telewizyjnych.

Wraz z rozpadem Związku Radzieckiego rozpoczął się proces rozdrobnienia islamskich organizacji religijnych. W czasach ZSRR na terytorium państwa funkcjonowały dwie struktury: Duchowny Zarząd Muzułmanów Kaukazu Północnego (DUMSK) i Duchowny Zarząd Europejskiej Części Rosji i Syberii (DUMES). Jednak po 1991 r. autorytarny styl rządzenia przywódców tych struktur, ambicje młodego pokolenia imamów i muftich oraz polityczne uniezależnianie się regionów (szczególnie zdominowanych przez nierosyjskie narody republik) od Moskwy doprowadził do wydzielenia się spod kontroli DUMSK i DUMES coraz większej liczby samodzielnych Duchownych Zarządów. Na Kaukazie Północnym w ciągu kilku lat oddzielne Duchowne Zarządy powstały w każdej republice. W pozostałej części Rosji doszło do konfliktu między Centralnym Duchownym Zarządem Muzułmanów w stolicy Baszkortostanu Ufie (CDUM), który przejął uprawnienia po DUMES, a muzułmanami w Tatarsta-

nie, Powołżu i centralnej części Rosji. Znaczącą rolę odegrała w tym procesie postawa muftiego Tagłata Tadžutdina, zwierzchnika CDUM, który zwalczał oponentów i starał się zachować pozycję jedyne go lidera rosyjskich muzułmanów. W 1992 r. w opozycji do CDUM powstało Najwyższe Centrum Koordynacyjne Duchownych Zarządów Muzułmanów Rosji (WKC DUMR), na czele którego stanął mufti Tatarstanu Gabdułła Gallullin. WKC DUMR podporządkowały się organizacje muzułmańskie Tatarstanu, Baszkortostanu (niezależne od Tadžutdina), Powołża, Syberii, Czuwaszji, Komi, Kabardino-Bałkarii, Karaczajo-Czerkiesji, Kraju Stawropolskiego, Inguszetii, Krymu, państw bałtyckich, Osetii Północnej, Adygei i Kraju Krasnodarskiego. WKC DUMR okresowo znacznie podniosło znaczenie muftiego Tatarstanu, a obniżyło muftiego głównego meczetu Moskwy, Rawiła Gajnutdina (stojącego na czele DUMER), który odmówił współpracy z WKC DUMR, a wcześniej uznawany był za drugą po Tadžutdinie postać w świecie rosyjskich muzułmanów. Sytuację zmieniło z jednej strony powołanie w 1996 r. Rady Muftich Rosji, na czele której stanął Rawił Gajnutdin, a z drugiej – wybór na miejsce Gabdułły Gallullina Nafigułły Aszyrowa. Odtąd znaczenie Moskwy jako religijnego centrum islamu w Rosji (poza Kaukazem Północnym) wzrosło, a stosunki z WKC DUMR stały się bardziej przyjazne. Rada Muftich składa się z przedstawicieli 20 Duchownych Zarządów Muzułmanów i innych organizacji: Duchownych Zarządów Europejskiej Części Rosji, Azjatyckiej Części Rosji, Adygei i Kraju Krasnodarskiego, Baszkortostanu, Dagestanu, Kabardino-Bałkarii, obwodów niżnonowogrodzkiego, orenburskiego, penzeńskiego, uljanowskiego, Powołża, Tatarstanu, Czuwaszji, Osetii Północnej, Inguszetii, Karaczajo-Czerkiesji i Kraju Stawropolskiego, Głównego Muchtasibatu Tatarstanu, Zjednoczenia Muzułmanów Sankt Petersburga i obwodu leningradzkiego, Zjednoczenia Muzułmanów rejonu Tuapse i wybrzeża czarnomorskiego, Mordwy. Mufti Rawił Gajnutdin (DUMER) pełni funkcję przewodniczącego Rady, zaś pozostali jej członkowie są współwiceprzewodniczącymi. Trzy wspomniane Duchowne Zarządy: DUMER, WKC DUMR i CDUM obejmują swoją jurysdykcją największą ilość wspólnot muzułmańskich Rosji (poza Kaukazem Północnym). Jednak obecnie w całej Rosji istnieje ponad 40 scentralizowa-

nych Duchownych Zarządów (zarejestrowanych jest ponad 20), a to powoduje, że rosyjscy muzułmanie nie są w stanie w sposób skoordynowany występować wobec władz w obronie swoich praw. Tylko raz w ciągu ubiegłej dekady Duchowne Zarządy wystąpiły razem: podczas pierwszej wojny w Czeczenii (1994–1996), kiedy wspólnie krytkowały federalną operację na Kaukazie. Personalne rozgrywki, częste podziały na tle prywatnych animozji i zabiegi przywódców Duchownych Zarządów o poparcie struktur państwowych sprawiły, że oficjalne struktury religijne i pojedynczy liderzy cieszą się umiarkowanym autorytetem wśród wiernych. Coraz większy wpływ w ich środowisku mają natomiast organizacje polityczne o charakterze religijnym.

Islam a życie polityczne

W Rosji obowiązuje ustawowy rozdział państwa i religii. Jednak obie największe wyznania: prawosławie i islam, są silnie związane z polityką. Duchowni obu religii zabiegają o wpływy w elitach rządzących, wiele partii odwołuje się w swojej retoryce do elementu religijnego. Pierwszą islamską partią w Rosji była Islamska Partia Odrodzenia (IPW), powstała jeszcze za czasów ZSRR w Astrachaniu (1990). Po rozpadzie Związku Radzieckiego partia ta również podzieliła się na oddziały regionalne. W Moskwie liderzy IPW, Waliachmed Sadur i Gejdar Dżemal, działali właściwie niezależnie od siebie. Po upływie okresu rejestracji partii w 1994 r. IPW przestała istnieć. Jednak w 1995 r. powstały od razu dwie nowe – Rada Muzułmanów Rosji (SMR) i Ruch Społeczny Nur (Światło). Ważnym czynnikiem ich powstania były wybory parlamentarne zaplanowane na grudzień tego roku. Muzułmańskie elity liczyły na zdobycie mandatów, także takie partie, jak LDPR Władimira Żyrinowskiego czy „Jabłoko” Grigorija Jawlińskiego pragnęły wykorzystać przy pomocy partii islamskich elektorat muzułmański. Istotnym wsparciem dla SMR był Islamski Ośrodek Kulturalny (IKC), organizacja mająca na celu wspieranie odrodzenia kultury i religii islamskiej, aktywna jednak również w życiu politycznym. IKC i jej lider Abduł-Wached Nijazow posiadają szczególne wpływy wśród moskiewskich elit. W przeciwieństwie do IPW Nur i SMR ustanowiły rozległą sieć organizacyjną w regionach. Niemniej żaden z celów, jakie obie partie

sobie stawiały (udział we władzy, konsolidacja rosyjskich muzułmanów), nie powiodły się. SMR nie udało się nawet na czas zarejestrować swojej listy wyborczej, Nur zdobył zaś 0,58% głosów w wyborach do Dumy. Obie partie nie odegrały roli konsolidującej rosyjskich muzułmanów, na odwrót – stale przeżywały wewnętrzne spory. W Rosji działają również partie o zasięgu regionalnym: Muzułmanie Rosji na Powołżu (Saratów, Penza), Ittifak w Tatarstanie, Dżama'at ul-muslimi (Związek Muzułmański) w Dagestanie, Islamska Droga w Czeczenii itp. Obok tych stosunkowo stabilnych organizacji wciąż pojawiają się i znikają po pewnym czasie inne.

Specyfiką ogólnorosyjskich partii islamskich jest to, że zdecydowana większość z nich unika hasła stworzenia państwa islamskiego. Walczą one jedynie o takie warunki polityczno-ekonomiczne dla muzułmanów, w których mogliby oni bez przeszkód wyznawać swoją wiarę. Ma im to zapewnić udział we władzy (w Dumie, w rządzie), przy czym są one lojalne wobec władz federalnych. Przykładem tego były wybory prezydenckie 1996, podczas których zarówno SMR, jak i Nur poparły Borysa Jelcyna. Nawet w kwestii wojny w Czeczenii partie te odżegnywały się od hasła niepodległości republiki, domagając się jedynie jak najszybszego zawarcia pokoju. Charakterystyczne dla ogólnorosyjskich partii islamskich jest łączenie fundamentalizmu (w znaczeniu nawoływania do pierwotnych zwyczajów i obrządków) z akceptacją istniejącego porządku prawno-politycznego.

Islam a życie społeczne

Oficjalne struktury religijne starają się odgrywać istotną rolę społeczną. Wyraża się to w organizacji szkolnictwa, prasy itp. Pozyskują one także finansową pomoc państwa i organizacji międzynarodowych na cele kulturalne czy religijne (głównie odbudowę meczetów). Aktywność ta nie wykracza jednak poza środowisko muzułmanów.

Zdolność kształtowania świadomości społecznej przez struktury religijne i polityczne rosyjskich muzułmanów ogranicza się wyłącznie do środowisk muzułmańskich. I tu jednak skłócone ze sobą Duchowne Zarządy i partie nie są w stanie mówić jednym głosem.

Islam a życie kulturalne

Od początku lat dziewięćdziesiątych w Moskwie ukazuje się z większą lub mniejszą częstotliwością kilka do kilkunastu muzułmańskich tytułów prasowych. Większość gazet islamskich ukazuje się nieregularnie i często znikają po krótkim okresie funkcjonowania. Tak jest w szczególności z wydawnictwami radykalnych ugrupowań politycznych. Od kilku lat funkcjonuje strona internetowa www.muslim.ru. Wiedza o religii i kulturze islamskiej oraz bieżące informacje dotyczące rosyjskich muzułmanów dostępne są także w Moskwie na kasetach audio i wideo, żywy jest także rynek wydawniczy. Niewielki jest natomiast wpływ muzułmanów na ogólnokrajowe programy telewizyjne.

Wnioski i prognozy

Islam zajmuje trwałe miejsce w Rosji. Uznawany jest za jedną z tradycyjnych religii. A jednak prawnosławna większość wciąż nie akceptuje w życiu codziennym obecności muzułmanów. Związane jest to z konfliktami na tle etnicznym, jak i panującymi wśród ogółu Rosjan przesądami na temat islamu. Choćby ze względu na procesy demograficzne i migracyjne stwierdzić można, że środowisko muzułmanów w Rosji będzie zyskiwało na znaczeniu, także w Moskwie. Nie należy jednak przypuszczać, iż spowoduje to wzrost wpływów politycznych określonych partii czy liderów. Muzułmanie są zbyt podzieleni wewnętrznie. Natomiast w przypadku dalszego rozwoju nastrojów wrogich muzułmanom wśród rosyjskiej części społeczeństwa czy wzrostu napięcia na scenie międzynarodowej na tle religijnym tendencja do konsolidacji wśród muzułmanów zamieszkujących centralnoeuropejską Rosję będzie rosła. Nie wydaje się jednak, by tkwił w tym potencjał destabilizacyjny.

Bartosz Cichocki

ISLAM W TATARSTANIE

Podstawowe informacje o republice

Republika Tatarstan (dalej Tatarstan lub RT), podmiot Federacji Rosyjskiej. Posiada pewne cechy własnej państwowości – jej organy przedstawicielskie mogą uchylać konstytucję i ustawy. Zgodnie z art. 161 Konstytucji, Republika Tatarstan jest państwem stowarzyszonym z Federacją Rosyjską

Powierzchnia: 68 tys. km²

Położenie: w centrum FR; graniczy z obwodem samarskim, uljanowskim, kirowskim i orenburskim, Baszkortostanem, Czuwaszją, Udmurcją i republiką Mari-El

Ludność: ok. 3,763 mln

Struktura etniczna: Tatarzy – 48,5%, Rosjanie – 43,3%, Czuwasze – 7%

Główne miasta: Kazań (stolica) – 1086,9 tys. (w Kazaniu mieszka 2/5 ludności miejskiej republiki), Nabieżnyje Czełny – 500 tys., Niżniekamsk – 200 tys., Almietiewsk – 100 tys., Zielonodolsk – 100 tys.

Udział ludności miejskiej: 73,5%. Około połowę ludności miejskiej stanowią Rosjanie, Tatarzy to 2/3 mieszkańców wsi. Procent populacji miejskiej narodowości rosyjskiej ulega nieustannie zmniejszaniu z powodu systematycznej migracji Tatarów ze wsi do miast. Tatarzy pozostają jednym z najbardziej zurbanizowanych narodów FR (2/3 Tatarów to mieszkańcy miast).

Migracje: występuje powolna migracja Rosjan, co wraz z mniejszym ujemnym przyrostem naturalnym u Tatarów (-0,6%) niż u Rosjan (-4,5%; dane za 1998 r.), a także migracją Tatarów do swojej republiki z republik centralnoazjatyckich powoduje stopniową „tatoryzację” państwa. W samym Tatarstanie żyje ok. 1/3 wszystkich Tatarów mieszkających w Federacji Rosyjskiej.

Islam w Tatarstanie (informacje podstawowe)

Liczba meczetów: 891

Organizacyjne struktury islamskie: 978 wspólnot muzułmańskich (z tego zarejestrowanych 802); Duchowny Zarząd Muzułmanów RT (DZM RT) i struktury terenowe

Szkolnictwo: w 8 oficjalnych muzułmańskich szkołach republiki (5 średnich, 2 wyższe oraz uniwersytet) wiedzę zdobywa 1373 uczniów, pracuje tam 108 wykładowców

Partie i stowarzyszenia: Ittifak, Omet

Inne: nielegalne struktury islamskich radykałów (tzw. wahhabitów).

Charakterystyka obszaru

W ostatnim dziesięcioleciu Tatarstan był republiką, która wraz z Czeczenią przewodziła dążeniom separatystycznym w Rosji. Władza nieprzerwanie od 1989 r. znajduje się w rękach Mintimera Szajmijewa. W 2001 r. został on wybrany po raz trzeci na prezydenta Tatarstanu. Elita władzy skupiona wokół Szajmijewa i rządząca republiką od końca lat osiemdziesiątych stopniowo przejęła program narodowoniepoległościowy opozycji, który stał się ideologią przydatną w obronie własnej niezależności od centrum i pomocną w prywatyzowaniu gospodarki Tatarstanu. Od początku bowiem elita władzy konsekwentnie dążyła do stworzenia podstaw niezależnej państwowości. Wprowadzono stanowisko prezydenta, przyjęto własną konstytucję, powstał bank narodowy, akademia nauk oraz inne atrybuty państwowości. Przeprowadzona została prywatyzacja i reformy ekonomiczne według własnego programu (włącznie z wprowadzeniem prywatnej własności ziemi), podpisano umowę o rozgraniczeniu pełnomocnictw z Rosją, zamiast uczestniczyć w ogólnym porozumieniu federacyjnym. Władze Tatarstanu konsekwentnie dążyły do wyjścia na arenę stosunków międzynarodowych jako niezależny podmiot prawa międzynarodowego, posługując się w tym celu zacieśnianiem więzów handlowych i otwieraniem za granicą FR sieci przedstawicielstw handlowych, pełniących faktycznie rolę ambasad.

Islam w Tatarstanie (rys historyczny)

Przodkowie Tatarów kazańskich przyjęli islam szkoły hanafickiej w 922 r. Prawdopodobnie islam był już obecny na tym terytorium wcześniej, istnieją jednak tendencje, aby ze względów prestiżowych przesunąć jego rozprzestrzenianie się już na VIII czy nawet VII w. Na Powołżu powstał silny ośrodek islamski, który prze-

trwał najazdy mongolskie z XIII w. i rosyjski podbój XVI w. Panowanie rosyjskie zniszczyło oficjalną strukturę duchowieństwa muzułmańskiego. Rolę nośnika wiary, obyczaju i tradycji muzułmańskiej przejęli na siebie sufi. W Rosji zadbano, aby strategiczne punkty państwa były zasiedlone przez lojalną ludność prawosławną i aby muzułmanie nie tworzyli zwartych obszarów osadniczych wewnątrz kraju. Z okresu panowania rosyjskiego pochodzi przesiedlenie ludności rosyjskiej oraz przymusowo ochrzczonej Tatarów-Kriaszenów wzdłuż rzek oraz zepchnięcie Tatarów do pozycji mniejszości. W XIX w. wobec realizacji kolejnych projektów nawrócenia ludności Powołża na prawosławie oraz liberalizacji położenia miejscowych muzułmanów zaczął się proces modernizacji „tatarskiego” islamu. Miejscowe elity kształciły szerokie warstwy muzułmanów w duchu nowoczesnym starając się dogonić elity rosyjskie lub czerpać nowoczesne idee bezpośrednio z Zachodu. Dzięki działalności modernizatorów w przededniu rewolucji 1917 r. obie społeczności tatarskie (krymska i kazaska) posiadały klasę średnią, inteligencję, mały odsetek analfabetów i ruch feministyczny. Większość świątyń zamknięto, a niemal cała inteligencja muzułmańskiego Powołża została wymordowana w okresie stalinowskich represji. W tym czasie utworzono również oficjalną strukturę do kontroli ostatnich niepokornych wierzących, którą był DZMECS. Islam w ZSRR cofnął się na pozycje umożliwiające mu przetrwanie (na poziom kultury ludowej, przesądu). Tradycja zmodernizowanego „wysokiego islamu” została utracona. W okresie pierestrojki zaczął się powolny wzrost znaczenia religii wśród Tatarów, ale często poza obszarem samego Tatarstanu, czego przykładem może być udział Tatarów w działalności Islamskiej Partii Odrodzenia w Astrachaniu.

Warunki społeczne i gospodarcze

W czasach ZSRR Tatarstan został przekształcony z regionu rolniczego w przemysłowy. Gwałtowna industrializacja regionu pociągnęła za sobą jego urbanizację, na terytorium większości republiki na miejscu tradycyjnej tatarskiej zabudowy wiejskiej pojawiły się blokowiska. Tatarskie osiedla z północno-zachodniej części republiki niczym nie różnią się obecnie od rosyj-

skich. Zmiany doprowadziły do powstania w Tatarstanie przemysłowego, miejskiego społeczeństwa. Oprócz specyfiki etniczno-językowej społeczeństwo Tatarstanu posiada zbliżoną strukturę do występującej w „etnicznie rosyjskich” obwodach Powołża i Uralu. Na płaszczyźnie społecznej i demograficznej Tatarstan o wiele bardziej przypomina np. obwód niżnonowogrodzki niż Kazachstan, republikę podobną do niego pod względem struktury narodowościowej ludności (połowa Rosjanie, połowa Kazachowie). W porównaniu z „bratnimi” republikami Azji Centralnej mniej wyraźne są tu etniczne różnice pomiędzy miastem a wsią. Statystyczne wskaźniki poziomu życia w Tatarstanie są wyższe aniżeli średniorosyjskie i pokazują brak społecznej dyferencjacji między Tatarami i Rosjanami w republice. Należy też podkreślić, iż Tatarzy mieszkający w RT zostali w dużej mierze zasymilowani przez „rosyjsko-sowieckie” otoczenie i zachowali mało z „narodowego” stylu życia. Mieszane małżeństwa stanowiły 42% wszystkich małżeństw (wg danych z 1993 r.).

Koszty społeczne reform nie były tu aż tak wysokie jak w innych regionach FR, z powodu przyjętego przez prezydenta Szajmijewa założenia „miękkiego wchodzenia w rynek”. Reformy rynkowe przeprowadzone były stopniowo, władze starały się je kontrolować, nie opuszczając do upadłości zakładów i sterując prywatyzacją, na co mogły sobie pozwolić dzięki umowom z centrum, na mocy których spora część dochodów z podatków pozostaje w regionie. W republice zostały zachowane socjalne zdobycze systemu radzieckiego.

Życie religijne

Islam w Tatarstanie nie jest już głównym czynnikiem kształtującym życie społeczeństwa. Według badań z 1990 r. w domach pięć razy dziennie modliło się 8,4% badanych respondentów (Tatarów z miast), w tej liczbie z tych, którzy określili się jako wierzący lub wahający się, około 15,4% badanych. Do meczetów chodziło 4,3% badanych ogółem, wśród deklarujących się jako ludzie wierzący lub wahający się, ten odsetek wzrastał do 7,9%, a wśród studentów osiągał 12%. Około 67% ludności tatarskiej zamieszkałej w miastach całej Rosji uważało się za ludzi wierzących. Rozpad ZSRR wpłynął na zmianę religij-

ności. W 1990 r. jako wierzących określiło się 34,1% Tatarów z miast, w 1994 r. 66,6%, a w 1997 r. już 81%; wśród mieszkańców wsi poziom religijności wzrósł odpowiednio z 47%, 86% aż do 93% w 1997 r. Natomiast według danych Ministerstwa Obrony FR wśród wziętej do armii młodzieży w wieku poborowym w połowie lat dziewięćdziesiątych 43% Tatarów z całego Powołża określało się jako wierzący muzułmanie. Według badań religijności wśród młodzieży z końca lat dziewięćdziesiątych 1/5 przychodzących do meczetu odwiedzała go w okresie świąt religijnych, 1/10 z okazji świąt rodzinnych, a 1/2 nie przychodziła do meczetu wcale. Islam w tych warunkach wydaje się być przede wszystkim jednym ze znaków tatarskiej etniczności. W wioskach zamieszkałych przez żyjących na sposób tradycyjny, słabo zrusyfikowanych mieszkańców islam, na poziomie życia codziennego, odgrywa największą rolę. Nowym czynnikiem jaki pojawił się w życiu religijnym RT, są przybywające ciągle grupy imigrantów z tradycyjnie głęboko zislamizowanych krajów południowej części WNP, którzy pozostają wierni swojemu islamowi i stworzyli własne wspólnoty religijne.

Islam a życie polityczne

Islam odgrywa w życiu politycznym Tatarstanu ważną rolę, gdyż w rękach narodowej inteligencji opozycyjnej oraz państwowotwórczej nomenklatury był on jednym z czynników podkreślających odmienną od Rosji. Treścią oficjalnej polityki władz RT wobec religii pozostaje idea specyficznego „tatarskiego islamu”, będącego syntezą europejskich wartości demokratycznych i liberalnych z wartościami religijnymi – „euro-islam”. W początkowym okresie działalności ruchów niepodległościowych w Tatarstanie hasła religijne łączone były z hasłami nacjonalistycznymi. Inteligencja tatarska kierująca tymi ruchami traktowała religię jako część kulturowej tradycji tatarskiego narodu, w dużej mierze zniszczonej przez władzę radziecką. Tutaj pojawił się też konflikt pomiędzy tymi, którzy uważali, że „tatarskość” jest powiązana ściśle z religią i częścią świeckiej inteligencji nastawionej do religii obojętnie, a nawet wrogo, jako elementu krępującego rozwój narodu. Najsilniej promowanie haseł islamskich jest widoczne w działal-

ności radykalnej partii Ittifak, której deklaracje mówią m. in. o konieczności budowy państwa islamskiego w Tatarstanie. Istnieje również ruch społeczny Omet, założony przez dawnego muftiego Tatarstanu i wchodzący w skład opozycyjnej koalicji Okrągły Stół. Partie te cieszą się jednak ograniczonym poparciem społecznym. Partie pretendujące do miana ogólnomuzułmańskich i próbujące wejść do Dumy jako polityczna reprezentacja muzułmanów Rosji nie cieszyły się w Tatarstanie zbyt wielkim poparciem ludności. Na wsi największą popularnością w wyborach 1996 r. do Dumy FR cieszyli się komuniści. W ostatnich wyborach natomiast wygrał blok Ojczyzna – Cała Rosja, którego jednym z twórców był prezydent Mintimer Szajmijew. Podstawową jednostką administracyjną pozostaje tam kołchoz, wokół którego tworzy się wspólnota religijna ze swoim meczetem, a najważniejszą osobą jest szef miejscowej administracji. Do dzisiaj realna władza znajduje się tam w rękach przewodniczących kołchozów i ich rodów, a oni tak samo jak w czasach radzieckich opiekują się „lokalnym”, „ludowym” islamem, traktując go jako część narodowej tradycji i spuścizny po przodkach, obecnie dodatkowo wydzielając środki na budowę meczetów czy organizując pielgrzymki do Mekki. Przykładem zespolenia władzy i religii na prowincji może być też fakt, iż imamowie pobierają pensje od *sielsowietów*. W życiu politycznym republiki zaznacza się też podziemna działalność zwolenników „czystego islamu”, którzy jednak nie sformowali partii politycznej. W 1999 r. doszło do wysadzenia gazociągu przez grupę radykalnych muzułmanów, co zatrzymało dostawy gazu do Europy Zachodniej na około dobę. Również o wykonanie terrorystycznych zamachów w Moskwie w 1999 r. podejrzewa się studentów madras z miasta Naberieżnyje Czełny i Almietiewska. Madrasę w Naberieżnych Czełnach zamknięto, a we wschodnim Tatarstanie dokonano weryfikacji kadry wykładającej w islamskich uczelniach i szkołach średnich, usuwając radykalnych absolwentów arabskich uczelni oraz Arabów. Niezwykle silne poparcie dla Czeczenów ze strony Tatarów kazańskich było spowodowane pewnymi podobieństwami natury geopolitycznej w sytuacji obu dążących do niezależności od centrum republik i zamieszkujących je społeczności. Pojawili się nawet tatarscy ochotnicy walczący przeciwko Rosjanom.

Islam a życie społeczne

Islam w Tatarstanie kształtuje życie tradycyjnych społeczności wiejskich, gdzie religijny światopogląd i zwyczaje zachowały się w społecznościach kolchozowych za pośrednictwem wioskowych autorytetów moralnych, lokalnych imamów. Obyczaje muzułmańskie są traktowane jako nieodłączna część „bycia prawdziwym Tatarem” i z tego powodu są przestrzegane nawet przez ludzi niewierzących. Nowym elementem stało się oddziaływanie arabskiego islamu w postaci misji, działalności dobroczynnych fundacji na terenie republiki, czy też systemu stypendiów umożliwiającego kształcenie w krajach arabskich przyszłych duchownych muzułmańskich. Zupełnie nowym zjawiskiem stały się konwersje na islam ze strony rosyjskiej ludności prawosławnej. Niektórzy z konwertytów przeszli na islam w trakcie wojny (afgańskiej bądź czeczeńskiej). Dla innych jest to decyzja wstąpienia w dającą wsparcie psychologiczne oraz materialne, prawdziwe przeżycia religijne lokalną wspólnotę muzułmańską. Zdarzają się również konwersje ekonomiczne, w handlu, wynikające z prób ucieczki od płacenia haraczu organizacjom przestępczym złożonym z muzułmanów lub wejścia we wspólnotę handlową złożoną z wyznawców islamu. Tatarstan pozostaje świecką republiką, w której prawo religijne nie wywiera głębokiego wpływu na życie mieszkańców.

Islam a życie kulturalne

Ukazuje się prasa muzułmańska – *Iman*, *Wiera*, *Din we megyjszet*, *Iman nury*, a także wychodząca w Nabierieżnych Czełnach gazeta *Islam nury*. Treść wydawanej literatury religijnej jest kontrolowana przez władze. W większości istniejących muzułmańskich szkół wyższych prowadzi się zajęcia jedynie z przedmiotów religijnych: studiów nad Koranem, hadisów, języka arabskiego, obrzędów i podstaw wiary. Często uczą w nich, z braku miejscowej kadry naukowej, Arabowie (oraz Turcy) z zagranicy, przedstawiciele szafickiej, malikickiej bądź hanbalickiej szkoły prawnej w islamie, których zasady różnią się od tradycyjnej dla Tatarstanu szkoły hanafickiej. Rozwija się też fundamentalistyczna sieć edukacyjna organizacji Nurdżular z Turcji. W 1998 r. otwarto w Kazaniu nowy, muzułmań-

ski uniwersytet. Ma on zgodnie z założeniem władz FR przygotowywać kadry dla 8 tysięcy meczetów Rosji. Islam w Tatarstanie traktowany jest jednak jako nieodłączny element „narodowego rytuału”. Zbudowano lub odbudowano z udziałem państwa bądź lokalnej administracji dziesiątki meczetów, ale spełniają one podobną rolę jak cerkwie w innych regionach Rosji. Przykładem mogą być trwające prace wykończeniowe nad meczetem będącym chlubą władz i symbolem niezależności Tatarstanu. Meczet ten jest rekonstrukcją świątyni zburzonej przez wojska rosyjskie w XVI w. po zdobyciu Kazania. Miejsce islamu w życiu kulturalnym Tatarstanu jest w dużej mierze odpowiedzią na miejsce prawosławia w życiu kulturalnym Rosji i ma podobną skalę rzeczywistego oddziaływania na społeczeństwo – jest częścią spektaklu władzy.

Wnioski i prognozy

Islam na terytorium Tatarstanu pełni rolę jeszcze jednej ideologii podkreślającej odrębność regionu na tle reszty FR, zarazem jest ośrodkiem przyciągania dla muzułmanów z całej Rosji. Według tych założeń duchową stolicą rosyjskiego islamu powinien być Kazań. Trzeba też dodać, że Tatarstan pozostaje podmiotem FR o bardzo wysokim stopniu centralizacji władzy, w którym brak jest alternatywnych mechanizmów zdolnych wpływać na świadomość społeczną. Tatarstan pozostaje krajem o tradycjach muzułmańskich, zamieszkanym przez dużą liczbę wierzących muzułmanów, co stawia go w sytuacji uprzywilejowanej dla rozwoju instytucji „politycznego islamu”. Jednak elicie rządzącej republiką nie zależy na rozwoju struktur politycznych mogących zagrozić istniejącemu porządkowi. Podkreślana jest przy tym islamskość Tatarstanu. Nawiązywane są intensywne kontakty dyplomatyczne i gospodarcze z krajami muzułmańskimi, przede wszystkim z Iranem i Turcją. Islam w Tatarstanie pozostaje islamem państwowym. Ogólnorosyjskie organizacje muzułmańskie mają ograniczone pole działania w republice. Niezależne, opozycyjne siły muzułmańskie, będące wyrazicielem dążeń części społeczeństwa, są spychane na margines życia politycznego republiki. Skutkiem tego stanu rzeczy jest pojawienie się w republice religijnych ekstremistów. Pojawiają się oni tam, gdzie sprzyja temu kata-

strofalna zapaść gospodarcza i różnice kulturowe pomiędzy zacofaną, tatarską ludnością biednych koichożów, słabo znającą język rosyjski, migrującą do miast a zamożnymi, rosyjskojęzycznymi mieszkańcami miast. Takim terytorium pozostaje obszar wschodniego Tatarstanu, z ośrodkiem w Nabierieżnych Czełnach. Warstwą kierowniczą wśród radykalnych muzułmanów pozostają głównie młodzi imamowie mający kontakt z zagranicznym islamem. Należy też podkreślić, że kraje muzułmańskie „dalekiej zagranicy” nie osiągnęły tego stopnia sekularyzacji co Tatarstan. Blokowanie rozwoju religijnych struktur politycznych przez państwo prowadzi do rozwoju radykalnych, nielegalnych form islamu. Jego popularność jest też spowodowana ciągłym kompromitowaniem się oficjalnego islamu związkami ze światem przestępczym, nielegalnym biznesem czy skorumpowanymi politykami. Na tym tle moralni, głęboko wierzący przedstawiciele „czystego” islamu wyglądają na sprawiedliwych, których droga jest jedynie słuszna i którzy mogą przywrócić społeczną sprawiedliwość, której idee są nadal żywe w postradzieckim społeczeństwie. W szeregi radykalnych islamistów trafiają sfrustrowani ludzie (głównie młodzi), którym nie udało się znaleźć miejsca dla siebie w gospodarce rynkowej. Oni także przechodzą na protestantyzm, który zaczyna odnosić sukcesy pośród młodych Tatarów.

Dalszy rozwój islamu w republice jest związany z przyszłością „tatarskiego cudu gospodarczego”. Problemy ekonomiczne i związane z tym zwiększanie się mas ludzi nie mogących poradzić sobie w warunkach gospodarki rynkowej będą zapewne powiększać szeregi islamskich radykałów. Tatarstan, który pozostaje jednym z przodujących we wchodzeniu w kapitalizm regionów Rosji, ponosi skutki rozwarstwienia społeczeństwa i rozpadania się starych struktur społecznych. W takiej sytuacji ludzie szukają wspólnoty, która pomoże im odnaleźć się w nowej rzeczywistości i odnajdują ją w islamie. Źródłem konfliktu może być również szybko powiększająca się społeczność imigrantów z Południa, która tworzy alternatywne struktury religijne, odczuwając obcość „tatarskiego islamu”, często powiązane silnie z prowadzoną przez imigrantów działalnością gospodarczą. Istnieje również możliwość wystąpienia konfliktów na tle dyskryminacji Miszarów (jedna z grup etnicz-

nych Tatarów) w rozdziale stanowisk w strukturach islamskich. Sukcesy w nawracaniu Tatarów na protestantyzm i prawosławie, a nawet budowa nowych świątyń chrześcijańskich na tradycyjnie muzułmańskich terytoriach stają się przyczyną protestów społecznych i mogą w przyszłości doprowadzić do mobilizacji społeczeństwa wokół celów religijnych na większą skalę. Jeśli rozwój gospodarczy będzie przebiegać pomyślnie w zarówno w Federacji Rosyjskiej, jak i w Tatarstanie, wówczas można liczyć na pokojowe uregulowanie wzajemnych sporów i harmonijny rozwój całego państwa oraz marginalizację religii w życiu politycznym, społecznym i kulturowym Tatarstanu. Najważniejszą rolę będzie ona odgrywać nadal jako element politycznego wizerunku władz regionu. Jeśli jednak Tatarstan będzie się rozwijał szybciej niż FR, wówczas tendencje secesjonistyczne mogą ulec nasileniu i islam stanie się użytecznym narzędziem społecznej mobilizacji w walce o niepodległość. Podobna sytuacja wystąpi zapewne w razie pogłębienia się kryzysu gospodarczego w Rosji i w Tatarstanie. Może to doprowadzić do zaostrożenia się wszystkich konfliktów, w tym także religijnych i do przyciągnięcia ludzi do ekstremistycznych kierunków w islamie. Niezależnie od tego, który wariant stanie się realnym, islam w Tatarstanie i jego dalszy rozwój będzie miał ważne znaczenie dla całego Powołża, regionu, w którym Tatarstan pozostaje niekwestionowanym liderem wszystkich przemian.

Mariusz Marszewski

ISLAM NA KRYMIE

Podstawowe informacje o obszarze

Autonomiczna Republika Krym (ARK), republika autonomiczna w składzie Ukrainy

Powierzchnia: 25,5 tys. km².

Położenie: czarnomorski półwysep na południu Ukrainy, z pozostałym jej terytorium połączony jedynie wąskim (do 8 km) przesmykiem.

Główne miasta: Symferopol (stolica), Sewastopol (miasto wydzielone na prawach obwodu, odrębne od ARK), Kercz, Dżankoj

Ludność: ok. 2152 tys.

Struktura etniczna: Rosjanie – 55%, Ukraińcy – 23%, Tatarzy krymscy – 12%, pozostałe narodowości – 10%

Gęstość zaludnienia: 80,2/km²

Udział ludności miejskiej – 68%

Zatrudnienie – 59%.

Islam na Krymie (informacje podstawowe)

Liczebność: ok. 300 tys., oprócz Tatarów krymskich (ok. 260 tys.; skupionych głównie w południowej części Krymu w pasie od Kerczu do Sewastopola) są to Azerowie, Tatarzy kazańscy i ufimscy – ok. 11 tys., Baszkirzy, mieszkańcy Kaukazu Północnego i Turcy. Duże skupiska wyznawców islamu na Ukrainie znajdują się w jej części wschodniej, w Donbasie, są oni jednak raczej indyferentni pod względem politycznym

Liczba meczetów: 160

Organizacyjne struktury islamskie: 247 wspólnot muzułmańskich podległych Duchownemu Zarządowi Muzułmanów Krymu (DZMK), 12 autonomicznych i 2 należące do Duchownego Zarządu Muzułmanów Ukrainy (DZMU) (dane z 2000 r.)

Partie: Islamska Partia Odrodzenia Krymu (IPOK), Adalet.

Charakterystyka obszaru

Krym położony na czarnomorskim wybrzeżu Ukrainy jest jedyną jednostką administracyjną, w której większość stanowią etniczni Rosjanie. W końcu lat dziewięćdziesiątych rozpoczęły się problemy Ukrainy związane z Krymem. Na fali

pierestrojki obwód został przekształcony w rosyjską republikę autonomiczną, która jednak pozostała częścią Ukrainy. Zarówno zwykli obywatele, jak i władze FR nie potrafili się pogodzić z utratą tego strategicznego obszaru (gdzie stacjonowała Flota Czarnomorska), będącego także miejscem letniego wypoczynku tysięcy obywateli dawnego ZSRR oraz tradycyjnym miejscem osiedlania się emerytowanych działaczy państwowych, partyjnych oraz wojskowych (głównie marynarzy), co decydowało i decyduje o specyfice przekonań politycznych krymskich Rosjan. Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. pogłębiło problemy związane z Krymem. Ostatnia dekada to okres kilkuletnich negocjacji pomiędzy Rosją a Ukrainą na temat warunków podziału Floty Czarnomorskiej i dzierżawy krymskich portów oraz wystąpień krymskich separatystów. Stanowisko strony rosyjskiej oraz separatystów stało się bardziej elastyczne, szczególnie pod wpływem obu wojen czeczeńskich oraz kryzysu ekonomicznego 1998 r. Dodatkowym problemem, który zwiększył poziom napięcia politycznego w regionie, stał się powrót rdzennej mieszkańców Krymu, Tatarów krymskich z miejsc deportacji. Przybywających od końca lat osiemdziesiątych repatriantów spotykały szykany i prześladowania ze strony miejscowej administracji. Wybuchały konflikty z miejscową ludnością, która zajęła ich ziemie i mieszkania. Tatarzy przybywali często jako ludzie biedni, którzy ulegli pauperyzacji podczas repatriacji, nie mogąc, z różnych przyczyn (rozpad ZSRR, bariery prawne w państwach sukcesyjnych, kryzys ekonomiczny) przewieźć swojego majątku lub otrzymać pracy podobnej do wykonywanej w miejscu urodzenia. Podłożem konfliktów stała się również religia, gdyż ślady obecności islamu na półwyspie zostały starannie zatarte, a próby ich restytuowania przez Tatarów spotykały się z protestami prawosławnej większości. Dodatkowym źródłem radykalizującym nastroje społeczne były wojny w niedalekiej Czeczenii. Tatarzy nie skrywali swoich sympatii dla Czeczenów, nieliczni nawet walczyli po ich stronie. Przywódcy polityczni Tatarów wielokrotnie podkreślali, iż rosyjska polityka wobec nie-Rosjan jest w prostej linii kontynuacją polityki radzieckiej. To przekonanie jest też źródłem lojalności Tatarów wobec państwa ukraińskiego. Były to dodatkowe elementy konfliktogene w relacjach z prorosyjską ludno-

ścią (wg badań socjologicznych z 2001 r. 47,3% mieszkańców Krymu chciałoby, aby Krym wszedł w skład FR).

Islam na Krymie (rys historyczny)

Islam pojawił się na Krymie prawdopodobnie na przełomie X/XI w. Od XV do XVIII w. istniało tu muzułmańskie państwo podległe Turkom – Chanat Krymski. Od początku istniały dwie strefy kontaktów islamu krymskiego z Kaukazem oraz Azją Centralną, a także z Turcją. Tymi drogami przenikały też na Krym bractwa sufickie: maulawija i chalwatija (Turcja); naqszbandija (Kaukaz) oraz jasawija (Azja Centralna). Muzułmanie Krymu (do czasów deportacji 1944 r.) dzielili się przede wszystkim na mieszkańców południowego wybrzeża, górali, stepowców (Nogajów), a także krymskich Cyganów. Te dwie ostatnie grupy były stosunkowo słabo zislamizowane. W momencie podboju Chanatu przez Rosję w 1783 r. działało w nim 1530 meczetów, dziesiątki madras i ośrodków sufickich. Panowanie rosyjskie doprowadziło do tego, iż w 1917 r. pozostało 729 meczetów, a muzułmanie stali się religijną mniejszością na Krymie. Opanowanie Chanatu przez Rosję doprowadziło do emigracji w kilku falach większości muzułmanów Krymu, która kierowała się do Turcji. W XIX w. wobec kryzysu panującego wśród Tatarów krymskich rozpoczął się proces modernizacji islamu na Krymie. Miejskowe elity rozpoczęły proces kształcenia szerokich warstw społeczeństwa muzułmańskiego w duchu nowoczesnym, starając się dogonić elity rosyjskie lub czerpać nowoczesne idee bezpośrednio z Zachodu. Dzięki działalności zwolenników nowej metody (tzw. dżadydów) w przededniu rewolucji 1917 r. obie społeczności tatarskie (krymska i kazańska) posiadały własną klasę średnią, inteligencję, mały odsetek analfabetów, a nawet ruch emancypacyjny kobiet. Zmodernizowane religijne elity tatarskie próbowały utworzyć własne państwo po 1917 r., zostało ono jednak podbite przez bolszewików. Część elit wyemigrowała, a pozostali współtworzyli Krymską ASRR. Do 1941 r. tatarska elita religijna została fizycznie zlikwidowana przez władze radzieckie, a większość świątyń zamknięto. W czasie II wojny światowej Krym znajdował się pod okupacją niemiecką, życie religijne uległo częściowemu odrodzeniu. W 1944 r. wszyscy Ta-

tarzy zostali deportowani za „sprzyjanie wrogowi” i „zdradę ojczyzny” do Azji Centralnej (głównie Uzbekistan) i na Ural. Islam na Krymie przestał istnieć. Krymska ASRR została rozwiązana, a Tatarom nie pozwolono powrócić do ojczyzny nawet po 1956 r. W 1954 r. w związku z 300-leciem akcesu Ukrainy do Rosji, Rada Najwyższa ZSRR przekazała Krym Ukrainie. Oficjalna restytucja islamu na półwyspie rozpoczęła się wraz z pierwszą falą tatarskich repatriantów w latach osiemdziesiątych (pierwsze wspólnoty muzułmańskie zarejestrowano w 1989 r.). W miejscach zsyłki islam stał się jednym z elementów tatarskiej tożsamości narodowej. W Azji Centralnej doszło do reislamizacji Tatarów. Pod wpływem kultury miejscowych mieszkańców (głównie Uzbeków) islam zaczął powtórnie odgrywać coraz większą rolę w życiu społecznym, politycznym i kulturalnym Tatarów, z którego został wyrugowany w latach 1921–1941.

Warunki społeczne, gospodarcze i polityczne na Krymie

Krym pozostawał w czasach radzieckich jednym z najbardziej kwitnących regionów ZSRR, większość dochodów zawdzięczając turystyce, kołchozowemu rolnictwu, hodowli zwierząt i przemysłowi. Niektórzy Tatarzy krymscy zaczęli podróżować na Krym w latach osiemdziesiątych i widok tego europejskiego uzdrowiska, w porównaniu z zacofaną, biedną Azją Centralną podziałał prawdopodobnie jako dodatkowy element stymulujący migrację. Jednak Tatarzy przyjechali na Krym w okresie gospodarczej katastrofy, jaka dotknęła region po rozpadzie ZSRR. Rozpad ZSRR oraz liberalizacja gospodarki doprowadziły do głębokiego kryzysu ekonomicznego na Krymie. Zmniejszył się napływ turystów, nastąpił upadek rolnictwa (produkcja zmniejszyła się 2,1 raza w latach 1990–1998 – dane oficjalne, nie uwzględniające przejścia produkcji do szarej strefy), hodowli i przemysłu, nastąpiły redukcje zatrudnienia w armii i we flocie. Pojawilo się bezrobocie. Na objęty kryzysem Krym, z wysokimi cenami, niskim poziomem produkcji i słabym zapotrzebowaniem na siłę roboczą, przyjechali spauperyzowani tatarscy repatrianci. Nie mając pracy ani mieszkań znaleźli się od razu w gronie najbiedniejszych mieszkańców Krymu. Tatarzy, którzy byli do 1944 r. zmo-

dernizowaną społecznością miejską, a w Azji Centralnej średnią warstwą lokalnej elity władzy i inteligencji technicznej, teraz zasiedlali głównie wsie i nieużytki, często nielegalnie, a pracowali przede wszystkim jako handlarze, rolnicy, hodowcy, kierowcy i robotnicy budowlani. Ich sytuacja znacznie się poprawiła, jednak nadal 70% mieszka na wsiach, a bezrobocie wynosi u nich ok. 40%, choć są regiony, gdzie przekracza 60% (dane z 2000 r.). Tatarzy pracują głównie w rolnictwie (25,7%), budownictwie, przemyśle, w gałęziach produkcyjnych gospodarki (26,3%), w medycynie i w oświacie (5,3%). 15,2% pracuje w miastach, a 84,4% na wsiach Krymu. Z zarejestrowanych na Krymie około 6,5 tys. małych przedsiębiorstw (zatrudniających ok. 89 tys. ludzi) ok. 200 to firmy tatarskie (zatrudniające ok. 2,5 tys.). Większość tatarskiego małego biznesu to sfera handlu i gastronomii. Do roku 1998 na Krym powróciło ok. 259 tys. Tatarów krymskich. Z tego dzieci w wieku do 16 lat – 30,7%, zdolnych do pracy – 53,8% (82,6% mężczyzn i 47,4% kobiet), w wieku emerytalnym – 15,6% (36,7% mężczyzn i 63,3% kobiet). Pozostałe grupy muzułmanów, które zakorzeniły się wcześniej na półwyspie, żyją w lepszych warunkach i nie mają takich kłopotów ze znalezieniem zatrudnienia. Na całym Krymie sytuacja gospodarcza jest jednak niekorzystna, co powoduje migrację młodych ludzi do miast Rosji i Ukrainy, gdzie można znaleźć pracę (zwłaszcza poza sezonem turystycznym). Kryzys ekonomiczny powoduje również dewastację środowiska naturalnego (m.in. wycięto 1/3 ochronnych pasów leśnych, przede wszystkim na opał). Informacje o ogromnych trudnościach bytowych repatriantów doprowadziły do zahamowania migracji pozostałych w Azji Centralnej Tatarów krymskich.

Życie religijne

Według badań socjologicznych z 1996 r. 78% Tatarów uważa się za wierzących muzułmanów (z tego 90% powyżej 60 roku życia i 29% poniżej 25 roku życia), 19% uznało się za muzułmanów, 2% zaliczyło się do przedstawicieli innych wyznań, a 1% za ateistów. Z tych 78% jedynie połowa chodzi regularnie do meczetu, a 10% codziennie odmawia modlitwy. Muzułmańska tożsamość ma dla Tatarów krymskich raczej charakter socjo-kulturowy aniżeli religijny. W latach

1999–2000 pielgrzymkę do Mekki odbyło zaledwie około 200 wiernych z Krymu (jest to związane przede wszystkim z kosztami pielgrzymki). Jednocześnie zdarza się często, iż główne środki na odbudowę życia duchowego pochodzą z zagranicy (z Turcji lub z krajów arabskich), podobnie jak duchowieństwo, podczas gdy krymscy muzułmanie angażują się nie tyle w odbudowę swojego życia religijnego, co w przeżycie w warunkach gospodarczego kryzysu.

Islam a życie polityczne

Uprawianie polityki wśród Tatarów krymskich niemożliwe jest w oderwaniu od islamu. Wszystkie tatarskie siły polityczne odwołują się do niego w mniejszym lub większym stopniu. Działalność polityczna w oderwaniu od islamu lub też polegająca na walce z religią jest równoznaczna z politycznym samobójstwem. Islam stał się częścią tatarskiej tożsamości narodowej, jednym z głównych czynników jednoczących Tatarów krymskich. Jest to szczególnie widoczne w obliczu silnego językowego zrusyfikowania Tatarów. Widać to wyraźnie w działalności oficjalnego reprezentanta politycznego wszystkich Tatarów krymskich, parlamentu narodowego, Medżlisu. Islam pełni tam jednak przede wszystkim rolę ornamentu politycznego; sesje Medżlisu błogosławi duchowieństwo, zaczyna i kończy je modlitwa. Podobnie dzieje się w przypadku Organizacji Ruchu Narodowego Tatarów Krymskich (ORNTK), który również wykorzystuje islam w swojej retoryce i w budowaniu swojego wizerunku politycznego. Nawet odwołująca się do tradycji radzieckiego patriotyzmu, zwalczająca Medżlis, prorosyjska i prokomunistyczna partia Narodowy Ruch Tatarów Krymskich (NRTK) nie odżegnuje się od islamu, a twórca tej formacji politycznej za idealne rozwiązanie ustrojowe uważał islamski socjalizm Kadafiego. Głębokie związki polityki z religią najsilniej zaznaczają się w działalności partii IPOK i Adalet (Sprawiedliwość). Partia Adalet przez swoje metody działania i islamski radykalizm społeczny przypomina uzbecką organizację Adolat działającą na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w Kotlinie Fergańskiej (być może to pokrewieństwo ideowe pochodzi od uczestnictwa członków Adaletu w tych wydarzeniach w Andżanie bądź Namanganie) lub islamskie dzamaaty

z Dagestanu. Częścią wspólną tych ruchów społecznych pozostaje łączenie komunistycznych ideałów społeczeństwa sprawiedliwego z islamską moralnością oraz bezkompromisowa walka z przestępczością i korupcją przy użyciu własnych bojówek młodzieżowych i bez cofania się w obliczu konfliktu ze skorumpowaną administracją. Takie działania cieszą się ogromnym poparciem w społeczeństwie, zmęczonym słabością struktur państwa oraz samowolą lokalnych kacyków, a także tęskniącym za radzieckim stabilnym, sprawiedliwym ładem. Członkowie młodzieżowych drużyn Adaletu z zielonymi opaskami na głowach stali się już częścią każdej większej tatarskiej manifestacji politycznej. IPOK jest to formacja najbardziej radykalna, którą można określić jako islamską partię fundamentalistyczną, choć jej realne możliwości mobilizacji politycznej krymskich muzułmanów są raczej nikłe. Prócz tego wśród Tatarów istnieją grupy religijnych radykałów, określanych mianem wahhabitów. Bojkotują oni tatarską ideę narodową (według nich „w islamie nie ma narodów, a tatarskie obyczaje to islam skażony pogaństwem, jeśli odrzucić to, co tatarskie, pozostanie czysty islam”). W życiu codziennym wahhabici posługują się również językiem łączącym muzułmanów dawnego ZSRR, czyli językiem rosyjskim, bojkotując naukę języka krymskotatarskiego.

Islam a życie społeczne

Małe wspólnoty muzułmańskie są podstawowymi komórkami społecznymi Tatarów krymskich, wokół nich skupia się życie lokalnych społeczności. Ważne dla nich decyzje polityczne podejmowane są na piątkowych modlitwach, zebraniach wiernych czy zjazdach muzułmanów. Te lokalne wspólnoty, kolonie tatarskie (wyrastające na najgorszych ziemiach przyznanych przez miejscową administrację) rekrutują się z dawnych, centralnoazjatyckich wspólnot terytorialnych wyznaczanych często przez miejsca zesłania (np.: fergańscy, andidżańscy, bekabadzcy), a także wspólnot krewniaczych. Najważniejszym czynnikiem jednoczącym ten nowy naród krymskotatarski, w którym zanikły dawne podziały etniczne, rodowe i plemienne, posługujący się na co dzień jednak głównie rosyjskim, pozostaje „krymskotatarski islam”, będący syntezą tego, co pozostało z dawnego islamu krymskiego oraz

tego, co zostało przejęte z wierzeń i obyczajów muzułmanów centralnoazjatyckich. W ostatnich latach pojawiły się również efekty działalności zagranicznych misjonarzy, czego przykładem jest noszenie przez kobiety chust. Trzeba też pamiętać o wpływie czeczeńskich uchodźców na krymskich muzułmanów. Osiedlają się oni wśród krymskich Czeczenów przynosząc na Krym nowe wzorce religijne z Kaukazu.

Islam a życie kulturalne

Na terenie Krymu misyjną i charytatywną działalność prowadzą Turcy, Arabowie (Arabia Saudyjska i Zjednoczone Emiraty Arabskie) oraz Pakistańczycy. Najsilniejsze jest oddziaływanie Turków, z którymi Tatarów łączy pokrewieństwo językowe (niektórzy nawet postrzegają swój język jako krymski dialekt tureckiego) i kulturowe oraz, wyolbrzymiana nawet do 5 mln, diaspora krymskotatarska. Tatarzy chętnie odwołują się do idei islamskiej solidarności, aby otrzymać tak potrzebne w kryzysie ekonomicznym środki finansowe. W Symferopolu działa madrasa. W niektórych wspólnotach funkcjonują szkoły piątkowe przy meczetach, gdzie uczy się podstawowych zasad religii. Poziom wykształcenia duchowieństwa jest jednak dość niski, większość duchowieństwa to ludzie, którzy zdobyli wiedzę religijną dzięki samokształceniu. DZMK wydaje miesięcznik *Hidajet* w języku krymskotatarskim.

Wnioski i prognozy

Sytuacja polityczna Krymu predestynuje go do wybuchu konfliktu. Występują tu wszystkie elementy, które doprowadziły do konfliktów w innych zapalnych punktach byłego ZSRR. Najtrudniejsza sytuacja była zawsze tam, gdzie pozostały po ZSRR republiki autonomiczne w ramach republik związkowych, terytoria z ludnością mieszaną etnicznie, przekazane w administrowanie innej republice, co prowokuje separatyzm. Ważnym czynnikiem jest przynależność dominującej w autonomii mniejszości do sąsiedniego narodu, posiadającego własnego państwo (bycie „podwójną mniejszością”), co jest dodatkowym czynnikiem prowokującym secesję, a występowało np. wśród Ormian w Karabachu, Albańczyków w Kosowie, Osetyjczyków w Gruzji czy Rosjan w Naddniestrzu. Krym posiada jeszcze dodatko-

wy czynnik zapalny. Jest to diaspora krymskotatarska powracająca do ojczyzny po tragicznej deportacji. Przypomina to sytuację znaną z Kaukazu Północnego, kiedy to powrót deportowanych stał się jedną z ważnych przyczyn późniejszych konfliktów z lat dziewięćdziesiątych.

Jednym z niezwykle ważnych elementów, które dotychczas przeciwdziały konfliktowi, pozostało mądre i dojrzałe przywództwo wybitnego, charyzmatycznego polityka i działacza narodowego – Mustafy Dżemilewa oraz jego następcy wysuwającego się na stanowisko lidera Tatarów krymskich – Refata Czubarowa. Potrafili oni powstrzymać rozprzestrzenianie się radykalnego islamu, stosować politykę koncyliacyjną, współdziałać, kooperować, a jednocześnie śmiało popierać aspiracje niepodległościowe Czeczenów oraz wejście Ukrainy do NATO. Pozostaje jednak pytanie, w jaki sposób ułoży się sytuacja po odejściu takiego formatu liderów, czy znajdą się równie wybitne jednostki, które będą umiały uspokoić nastroje bezrobotnej młodzieży i napływające dalsze fale repatriantów (ich liczbę oblicza się na ok. 100–250 tys., w sporej części są to ludzie w podeszłym wieku i członkowie małżeństw mieszanych). Strumień repatriantów cały czas napływał, choć po 1992 r. uległ radykalnemu zmniejszeniu, do zaledwie kilkuset osób rocznie w ostatnich latach. W wyniku amerykańskiej interwencji zbrojnej w Afganistanie liczba repatriantów zwiększyła się. Istniały obawy, iż jeśli wojna w Afganistanie będzie się przeciągać i dotknie Uzbekistan, wówczas wszyscy Tatarzy zechcą przyjechać na Krym. Z uwagi na grożącą wówczas regionowi destabilizację władze ukraińskie przygotowały na taką ewentualność specjalny plan awaryjny osiedlenia i zabezpieczenia nowych imigrantów na Krymie.

Wśród miejscowej ludności cały czas istnieją obawy co realnych oczekiwaniach Tatarów. Słowiańscy mieszkańcy Krymu znajdujący się w posiadaniu zawłaszczonych ziem i nieruchomości, mający kompleks winy grabieżcy, obawiają się powrotu krymskotatarskiej diaspory z Turcji (owych mitycznych 5 mln). Uważają oni również, że Tatarzy będą się mścić za represje z początków osadnictwa w latach dziewięćdziesiątych. O skali uprzedzeń wśród miejscowej ludności może świadczyć fakt, że dość powszechne są sądy o tym, że wśród Tatarów na wypadek konfliktu przygotowane są oddziały złożone z młodych ludzi, które

mają służyć do „wyrzynania” miejscowej ludności. Również osiedlanie się Tatarów wzdłuż dróg dojazdowych zostało zinterpretowane jako osiedlanie się wzdłuż szlaków ewentualnej ewakuacji w razie konfliktu zbrojnego, a nie jako konieczność życiowa ludzi posługujących się tylko prywatnym transportem i żyjących z handlu.

Tatarzy krymscy są w fazie politycznego organizowania się. Bardzo ważnym problemem dla nich pozostaje nadal brak obywatelstwa (nie ma go ok. 20 tys. Tatarów). Jego brak oznacza dla nich nie tylko niemożność uczestnictwa w wyborach, lecz przede wszystkim brak możliwości uczestnictwa w procesie prywatyzacji, nabycia prawa do posiadania własnej ziemi i dostępu do szkolnictwa wyższego. Naturalizacja jest bardzo ważnym elementem ich integracji politycznej i prawnej w struktury państwa ukraińskiego. W przypadku Tatarów ma ona o tyle większe znaczenie, iż deklarują oni chęć pozostania na Ukrainie. Elity Tatarów krymskich często rozpatrują FR jako głównego spadkobiercę ZSRR i Rosji carskiej, państwo, które zawsze jest gotowe na siłowe rozwiązywanie kwestii mniejszości. Stąd tatarska sympatia dla Czeczenów, którzy są w podobnej sytuacji co Tatarzy krymscy, oraz poparcie Tatarów dla państwa ukraińskiego. Elity krymskotatarskie uczą się języka ukraińskiego, aktywnie przenikają do administracji państwowej i starają się współtworzyć to państwo wraz z Ukraińcami. Zastępcą przewodniczącego ARK jest obecnie Iljas Umerow z Medżlisu. Wydaje się, że ostatecznym celem Tatarów pozostaje restytucja krymskotatarskiej autonomii w ramach Ukrainy i uznanie ich za naród rdzenny Krymu ze związanymi z tym odpowiednimi prawami.

W sytuacji zarysowanej powyżej islam może łatwo spełnić rolę katalizatora konfliktu. Przykładem może tu być choćby Adalet, partia islamskiej sprawiedliwości. Na przykładzie Dagestanu i Uzbekistanu (Adolat, po serii prześladowań, przekształcił się w Islamski Ruch Uzbekistanu) można zauważyć, w jaki sposób podobne struktury polityczne stały się zaczątkiem destabilizujących ruchów fundamentalistycznych, kiedy zostały zmuszone do zniknięcia z legalnego życia politycznego. Jest to jedna z możliwych dalszych dróg rozwoju Adaletu.

Rola islamu w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym Tatarów krymskich będzie rosła. Sieć społecznych kontaktów tej społeczności

znajduje się pomiędzy Azją Centralną a Turcją, co wraz ze wzmagającą się działalnością zagranicznych misjonarzy oraz rosnącą rolą krymsko-tatarskiego nacjonalizmu opartego na islamie będzie prowadzić do wzrostu znaczenia czynnika religijnego wśród Tatarów krymskich.

Mariusz Marszewski

¹ Europejską częścią WNP nazywa się tu obszar Federacji Rosyjskiej (z wyłączeniem Kaukazu Północnego omówionego w osobnej części Raportu), Ukrainy i Białorusi. Szczegółowo omówione zostały Tatarstan, Moskwa i Krym.

Słownik pojęć podstawowych

Adat: w lokalnych społecznościach prawo zwyczajowe, opierające się w dużej mierze na tradycji i zwyczajach przedislamskich (nieislamskich), zawierające także elementy prawa islamskiego.

Alim (l. mn. **ulemowie**): człowiek uczony, przede wszystkim jednak chodzi tutaj o wiedzę na temat prawa i teologii islamskiej.

Aszura: dziesiąty dzień muzułmańskiego miesiąca muharram, największe święto szyitów upamiętniające rocznicę męczeńskiej śmierci trzeciego imama Al-Husajna pod Karbalą w 680 r.

Id al-Azha: święto ofiar przypadające na ostatnie dni pielgrzymki do Mekki.

Dżadydizm: ruch religijno-społeczny pod koniec XIX w. w Turkiestanie, dominującym elementem byli w nim Tatarzy pod przewodnictwem Ismaila Gasprińskiego. Celem była modernizacja nauki islamu, czemu służyć miało powołanie 5 tys. reformatorskich szkół w Kazaniu, na Krymie i w Azerbejdżanie. Przeciwno niemu wystąpiły nie tylko władze rosyjskie, ale także tradycyjne duchowieństwo muzułmańskie.

Dżama'at (dżama'a): w języku arabskim oznacza zgromadzenie, wspólnotę danej gminy muzułmańskiej.

Dżihad: zbiorowy obowiązek gminy muzułmańskiej szerzenia islamu, termin nadużywany przez ugrupowania radykalne – w tym znaczeniu to „święta wojna” z wrogami islamu (przede wszystkim nie-muzułmanami, niekiedy także z innymi muzułmanami oskarżanymi o zniekształcenie nauki islamu).

Id al-Fitr: święto zakończenia ramadanu.

Hadis: zbiór opowieści dotyczących faktów z życia Proroka Mohammada (Mahometa) oraz jego wypowiedzi, czasami oznacza także całą tradycję muzułmańską.

Hadżdż: jeden z pięciu filarów wiary muzułmańskiej, indywidualny obowiązek każdego muzułmanina odbycia pielgrzymki do Mekki.

Hanaficka Szkoła Prawa Islamskiego: jedna z czterech klasycznych szkół prawodawstwa sunnickiego, założona na obszarze dzisiejszego Iraku przez Abu Hanifę w VIII w. Ważnymi centrami kodyfikacji prawa tej szkoły były miasta Buchar i Samarkanda. Ta szkoła uznawana jest za najbardziej liberalną i tolerancyjną względem lokalnych tradycji i zwyczajów, czasem przyjmując

niektóre z nich. Najbardziej rozpowszechniona na obszarze Azji Centralnej i Kaukazu.

Hanbalicka Szkoła Prawa Islamskiego: jedna z czterech klasycznych szkół prawa sunnickiego, założona przez Ahmada Ibn al-Hanbala (IX w.). Najbardziej konserwatywna, odznacza się szczególnym rygoryzmem zwłaszcza w zagadnieniach dotyczących kultu. O jej znaczeniu przesądziła działalność twórcy wahhabizmu – Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba. Najwięcej wyznawców posiada w Arabii Saudyjskiej, Katarze, Zjednoczonych Emiratach Arabskich.

Hidżab (hedżab): dosł. zasłona (w stroju kobiecym), szerzej skromność (w znaczeniu zachowanie i prowadzenie się) muzułmańskiej kobiety.

Hizb ut-Tahrir (Partia Wyzwolenia) – panislamska organizacja wywodząca się z Braci Muzułmanów, powstała w 1952 (1953) r. w Jordanii. Celem organizacji jest utworzenie światowego kalifatu muzułmańskiego. Organizacja posiada silnie rozbudowane struktury na Bliskim Wschodzie, na Zachodzie i w Azji Centralnej (głównie w Kotlinie Fergańskiej, której działa od ok. 1996 r.) – gdzie zdobywa coraz większe znaczenie. Partia odżegnuje się od przemocy i stawia na budowę struktur, działalność formacyjną, propagandową i edukacyjną, a także rozwija programy pomocowe, czyli generalnie stawia na pracę organiczną. Jest zwalczana przez rządy wszystkich krajów, w których działa (w Uzbekistanie ilość aresztowanych członków HT szacuje się na 4200). Przez oficjalne duchowieństwo traktowana jest jako herezja. HT jest obecnie najsilniejszą (nielegalną) partią o charakterze islamskim i opozycyjnym.

Imam: funkcja sprawowana najczęściej przez teologów muzułmańskich i osoby uczone – przywódcy określonej społeczności muzułmańskiej, opiekunów meczetów, w szyizmie następcy życia Proroka – Alego.

Ismailizm: ruch religijno-społeczny wewnątrz szyizmu (rozwijający się od VIII w.), niejednorodny, z dużą ilością odłamów – np. odłam nizarytów, do których zaliczali się asasyni i działający po dzień dzisiejszy np. w Indiach i Tadżykistanie aga-khanowie. Silnie rozwinięte doktryny: ezoteryczna (wpływ teorii gnostyckich) i mesjanistyczna. Przez sunnitów i część szyitów traktowana jako herezja lub wręcz jako religia nieislamska. Rozsiana po świecie (w tym w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej) społeczność

ismailicka wszędzie zajmuje dość wysoką pozycję ekonomiczną, z czym wiążą się szerokie kontakty towarzyskie i polityczne.

Kazi (qazi, kadi): sędzia muzułmański, zwykle podejmuje decyzje o sposobie wymierzania kary za popełnione przestępstwo, chociaż mianowany przez władze działa w sposób niezależny.

Madrasa (medresa): szkoły religijne, w których wiedza o islamie przekazywana jest przez poszczególnych nauczycieli określonym uczniom.

Madżlis (medżlis, madżles): „miejsce zgromadzenia”, współcześnie taką nazwę mają parlamenty państw muzułmańskich.

Malikicka Szkoła Prawa Islamskiego: jedna z czterech klasycznych szkół prawodawstwa sunnickiego, dla której podstawowymi źródłami prawa są Koran i hadisy. Najbardziej rozpoznana w Afryce Północnej, popularna także w Afryce Zachodniej, Kuwejcie, Bahrajnie, Górnym Egipcie.

Mudżahid (modżahed): dosł. podążający ścieżką dżihadu, muzułmanin walczący w obronie islamu.

Muezzin: osoba zawodowo zajmująca się wzywaniem (azan) wiernych na modlitwę.

Mufti: oficjalnie uznani interpretatorzy prawa poszczególnych szkół, w Imperium Osmańskim (współcześnie także w większości krajów muzułmańskich) stworzono hierarchię muftich, na czele których stał szajch al-islam (szejch ul-islam).

Namaz: modlitwa.

Nou-ruz: święto nowego roku o preislamskich (zaratusztriańskich) korzeniach.

Pir: (po persku „starzec”), nazywany także szajchem (szejchem) – nauczyciel stojący na czele bractw sufickich.

Id al-Qurban: święto ofiarowania (na pamiątkę ofiary proroka Abrahama).

Ramadan: dziewiąty miesiąc kalendarza muzułmańskiego, miesiąc postu.

Sajjid (sajjed): potomek imama Alego (zięcia Proroka).

Sufizm: mistyczne ruchy pojawiające się już od wczesnych wieków islamu. Najbardziej rozpoznany sposobem ich zorganizowania były bractwa, nazywane także „drogami” (tariką bądź tariqą), wewnątrz których istniały zhierarchizowane kręgi (chalqą). Podstawowymi metodami służącymi poznaniu Boga były asceza i medytacja, która mogła przyjmować formę zbiorowych, nierzadko ekstatycznych modlitw (zikrów) i in. Bractwa bardzo głęboko wrastały

i wrastają w społeczeństwa, w których funkcjonują i zawsze odgrywały dużą rolę w życiu społecznym i politycznym (m.in. na Kaukazie stały na czele walki z Rosją w XVIII i XIX w.). Odegrały również nieocenioną rolę w islamizacji pogranicza świata muzułmańskiego m.in. Azji Centralnej czy Afryki Północnej.

Szafi'icka Szkoła Prawa Islamskiego: jedna z klasycznych szkół prawa sunnickiego, w której równoprawnymi źródłami prawa są Koran i sunna. Współcześnie występuje w Dolnym Egipcie, Azji Południowo-Wschodniej, Afryce Wschodniej.

Szari'at (szari'a): islamskie prawo, mające charakter praktyczny.

Wahhabizm: rygorystyczny nurt w islamie sunnickim. Jego początki sięgają XVIII w., gdy żył twórca wahhabizmu Muhammad Ibn Abd al-Wahhab. Wahhabici postulują konieczność dosłownej interpretacji Koranu i hadisów jako jedynych źródeł prawa islamskiego. Ich styl życia cechuje prostota i surowość obyczajów (powstrzymanie się od spożywania alkoholu, tytoniu, hazardu). Opowiadając się za ścisłym monoteizmem odrzucają kult świętych miejsc i osób, rozpowszechniony w islamie ludowym. Oficjalna religia Arabii Saudyjskiej, znaczne wpływy w Indiach, do wahhabizmu odwoływali się też Talibowie. W krajach WNP mianem wahhabitów określa się wszystkich członków i zwolenników islamskiego fundamentalizmu, kontestujących istniejący system polityczno-społeczny i dążących do jego obalenia i zastąpienia go państwem o charakterze islamskim. Ponieważ ugrupowania radykalnego islamu uznawane są za największe zagrożenie tak dla politycznego establishmentu, jak i elit oficjalnego duchowieństwa, które wspólnie walczą z rzekomymi i często domniemanymi wahhabitami. Represje ze strony władz w połączeniu z kryzysem gospodarczym i społecznym przyczyniają się jednak do wzrastającej popularności grup radykalnych, które stają się punktem odniesienia dla wszystkich innych grup opozycyjnych.

Zakat: jałmużna – jeden z pięciu filarów islamu, w państwie muzułmańskim podatek (1/40 majątku wiernego) wydawany na cele charytatywne.

Zikr (zeker): dosł. „wspominanie”, w sufizmie zbiorowe praktyki powtarzania imion Boga.

Grzegorz Zasada